

UMCS

UNIwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
w Lublinie

Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych i Sztuki

Dziedzina: **Nauki humanistyczne**

Dyscyplina: **Historia**

Jarosław Buniowski

nr albumu: 272623

**Człowiek w środowisku przyrodniczym
Puszczy Sandomierskiej: osadnictwo, gospodarka,
społeczności lokalne (od połowy XIV do końca XVI
wieku)**

**(Man in the natural environment of the Sandomierz
Forest: settlement, economy, local communities (from the
mid-14th to the end of the 16th century))**

Rozprawa doktorska przygotowywana pod kierunkiem naukowym
prof. dra hab. Grzegorza Jawora

w Instytucie Historii

LUBLIN 2025

Spis treści

Wstęp.....	5
Cel pracy.....	5
Zakres chronologiczny.....	6
Stan badań.....	6
Podstawa źródłowa	10
Metody badawcze	14
Struktura pracy.....	15
Rozdział 1. Zasięg terytorialny i środowisko przyrodnicze dawnej Puszczy Sandomierskiej.....	17
1.1. Uwagi wstępne.....	17
1.2. Nazwa	18
1.3. Rozbieżności wokół zasięgu Puszczy Sandomierskiej.....	19
1.4. Terytorium Puszczy Sandomierskiej w połowie XIV w. w świetle źródeł historycznych	25
1.5. Uwarunkowania środowiska przyrodniczego	32
1.6. Podsumowanie	38
Rozdział 2. Rozwój sieci osadniczej.....	40
2.1. Uwagi wstępne.....	40
2.2. Stan osadnictwa w połowie XIV w.....	42
2.3. Rozwój sieci osadniczej w drugiej połowie XIV w.....	48
2.4. Kolonizacja Puszczy Sandomierskiej w XV w.....	57
2.5. Intensyfikacja akcji osadniczej w XVI w.	70
2.6. Podsumowanie	83

Rozdział 3. Kierunki aktywności gospodarczej mieszkańców Puszczy Sandomierskiej	84
3.1. Uwagi wstępne	84
3.2. Uprawa roli.....	85
3.3. Hodowla i pasterstwo	99
3.4. Bartnictwo	111
3.5. Łowiectwo i rybołówstwo	121
3.6. Wycinka lasu, przemysł drzewny i rudnictwo	127
3.7. Zajęcia przemysłowo-rzemieślnicze	135
3.8. Podsumowanie	142
Rozdział 4. Czynniki konstytuujące społeczności lokalne	144
4.1. Uwagi wstępne	144
4.2. Skład etniczny	145
4.3. Sieć parafialna Kościoła łacińskiego i Cerkwi prawosławnej	150
4.4. Uwarstwienie ludności wiejskiej.....	156
4.5. Formy i wymiar renty feudalnej.....	161
4.6. Przedstawiciele władzy lokalnej	168
4.7. Podsumowanie	173
Zakończenie	175
Wykaz skrótów	179
Bibliografia	181
Spis rycin, tabel i wykresów	197
Indeks miejscowości	200

Wstęp

Cel pracy

Od zarania dziejów byt człowieka był ściśle powiązany ze światem przyrody. Jego losy były tym bardziej skomplikowane, im większe wymagania stawiały przed nim uwarunkowania otaczającego go środowiska przyrodniczego. One też najczęściej wpływały na status danego obszaru. Z reguły uwagę badaczy przykuwały tereny charakteryzujące się lepszymi warunkami. To w nich bowiem rozwijało się życie społeczno-gospodarcze, one też w głównej mierze stanowiły o sile politycznej określonego państwa czy regionu. Rzadziej natomiast skupiano się na terenach peryferyjnych, słabiej zagospodarowanych przez człowieka. Jednym z takich obszarów była dawna Puszcza Sandomierska, przez stulecia pozostająca jedną z najsłabiej zasiedlonych części państwa polskiego. Jej dzieje stanowią interesujące pole do rozważań nad współzależnością między losami człowieka a środowiskiem przyrodniczym w przeszłości.

Celem pracy jest zbadanie działalności człowieka w Puszczy Sandomierskiej w okresie od połowy XIV do końca XVI w. ze zwróceniem szczególnej uwagi na wzajemną relację tych działań ze środowiskiem przyrodniczym. Podjęte badania obejmują trzy główne płaszczyzny tego zagadnienia – rozwój sieci osadniczej, kierunki aktywności gospodarczej oraz funkcjonowanie społeczności lokalnych. Zadaniem pracy jest zatem zbadanie, jak wobec uwarunkowań środowiska przyrodniczego dawnej Puszczy Sandomierskiej przebiegał proces tworzenia się nowych skupisk ludności, jakie kierunki działalności gospodarczej obierali jego mieszkańcy i jak kreowały się lokalne społeczności. Z drugiej strony, równie istotne dla zbadania nakreślonego problemu jest przeanalizowanie jaki wpływ na środowisko przyrodnicze wywierała antropopresja, zwłaszcza w zakresie deforestacji.

Przedstawiony problem badawczy nie może zostać poddany analizie bez określenia pierwotnego zasięgu terytorialnego dawnej Puszczy Sandomierskiej oraz głównych elementów jej środowiska przyrodniczego. Czynności te pozwolą nakreślić tło dla dalszych dociekań. Szczególnie istotna jest kwestia terytorium zajmowanego przez dawną Puszcę Sandomierską, ponieważ wokół tego zagadnienia narosło wiele nieścisłości. Są one wynikiem trudności związanych z koniecznością rekonstrukcji

środowiska przyrodniczego, które przez stulecia uległo znacznym przemianom. Analiza tego problemu za pomocą metody retrogresywnej pozwoli wyjaśnić dotychczasowe rozbieżności i ustalić zasięg badanego obszaru.

Zakres chronologiczny

Ramy czasowe pracy wyznacza połowa XIV i koniec XVI w. Przyjęcie takiego zakresu chronologicznego opiera się o wytyczne, które w trakcie przystąpienia do badań nad poruszonym zagadnieniem zostały uznane za kluczowe. Umieszczenie dolnej granicy w połowie XIV w. zostało podyktowane przez kilka zasadniczych czynników. W tym czasie zmienił się polityczny status Puszczy Sandomierskiej, który dokonał się poprzez przesunięcie granicy państwa polskiego, przebiegającej wcześniej przez jej terytorium. Ponadto od połowy XIV w. widoczne jest znaczące przyśpieszenie w akcji osadniczej na tym obszarze. Najprawdopodobniej wtedy rozpowszechniło się także prawo niemieckie.

Za ramę chronologiczną zamykającą podjęte badania uznano umownie koniec XVI w. W drugiej połowie tego stulecia nastąpiła znacząca intensyfikacja struktur osadniczych, zarówno w postaci tworzenia nowych wsi i miast, jak i w ramach kolonizacji wewnętrznej. Na ten okres przypada również proces przemiany charakteru gospodarczego Puszczy Sandomierskiej, mający swoje przyczyny w rozwoju systemu folwarczno-pańszczyźnianego i gospodarki towarowo-pieniężnej. Wydaje się, że czynniki te, połączone z przemianami środowiska przyrodniczego są wystarczającym powodem umiejscowienia tej granicy czasowej.

Stan badań

Puszcza Sandomierska dotychczas nie doczekała się pełnego opracowania. Badania dotyczące tego obszaru ograniczały się do ogólnych problemów bądź koncentrowały się na zagadnieniach dalekich od przedmiotu badań podjętego w pracy. Do najważniejszych prac na temat dziejów Puszczy Sandomierskiej zaliczyć należy publikacje Marii Dobrowolskiej, Krzysztofa Ruszla i Józefa Półciwarka¹. Pod redakcją

¹ M. Dobrowolska, *Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej między Wisłą a Sanem*, Kraków 1931; *eadem*, *Procesy osadnicze w dorzeczu Wisłoki i Białej Dunajcowej w tysiącleciu*, Kraków 1985; K. Ruszel, *Studia nad kulturą ludową Puszczy Sandomierskiej*, Rzeszów 1978; J. Półciwarteck, *Puszcza Sandomierska czasów nowożytnych – zmiany krajobrazu naturalnego i kulturowego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria socjologiczno-historyczna”, 2005, 30, s. 259-279; *idem*, *Kolbuszowa i jej rozległa okolica leżąca w północnej części Puszczy Sandomierskiej: rozważanie wokół zasięgu puszczy*, „Rocznik Kolbuszowski”, 2010, 10, s. 179-196.

dwóch ostatnich badaczy powstały także prace zbiorowe dedykowane temu zagadnieniu². Nowsza z nich zawiera ważny pod kątem niniejszych badań tekst autorstwa Piotra Miodunki³. Do rozwoju ogólnego stanu wiedzy na temat problemów gospodarczo-społecznych przyczyniły się także badania Franciszka Kotuli i Józefa Rawskiego⁴. Istotne informacje dotyczące wytyczonego obszaru zawierają rozprawy poświęcone jednostkom administracyjnym, które częściowo wchodziły w jego skład. Zaliczyć należy do nich opracowania z serii *Źródła Dziejowe* poświęcone Małopolsce i Rusi Czerwonej⁵ oraz monografię Andrzeja Janeczka o osadnictwie w województwie bełskim i J. Półwiartka o starostwie leżajskim⁶. Warte wyróżnienia są także poszczególne części *Atlasu Historycznego* poświęcone województwu sandomierskiemu i lubelskiemu pod redakcją Krzysztofa Chłapowskiego i Stefana Wojciechowskiego⁷.

Badania podjęte w prezentowanej pracy mają na celu możliwie szerokie ujęcie kwestii działalności człowieka w Puszczy Sandomierskiej w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności. Problematyka wpisuje się więc w kilka obszarów badawczych. Jednym z nich jest historia osadnictwa, przede wszystkim w zakresie badań nad rozwojem sieci osadniczej i stosowanych rozwiązań organizacyjno-prawnych. W historiografii polskiej na szczególną uwagę w tym aspekcie zasługuje wspomniana już monografia A. Janeczka oraz m.in. prace autorstwa Franciszka Bujaka, Kazimierza Dobrowolskiego, Józefa Burszty, Adama Fastnachta, Ryszarda Szczygła i Grzegorza Jawora⁸.

² *Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś*, red. J. Półwiartek, Rzeszów 1980; *Źródła kultury ludowej Puszczy Sandomierskiej*, red. K. Ruszel, Kolbuszowa 2014.

³ P. Miodunka, *Przemiany środowiska geograficznego i procesy społeczno-gospodarcze w Puszczy Sandomierskiej do 1914 roku*, [w:] *Źródła kultury ludowej Puszczy Sandomierskiej*, red. K. Ruszel, Kolbuszowa 2014, s. 21-74.

⁴ F. Kotula, *Z sandomierskiej puszczy. Gawędy kulturowo-obyczajowe*, Kraków 1962; J. Rawski, *Puszcza Sandomierska*, „Tarnobrzskie Zeszyty Naukowe”, 1994, 8, s. 3-76.

⁵ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 3-4: *Małopolska*, wyd. A. Pawiński, cz. 1-2, Warszawa 1886 (dalej: *Małopolska*, t. 1-2); *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7-8: *Ziemie ruskie: Ruś Czerwona*, wyd. A. Jabłonowski, cz. 1-2, Warszawa 1902-1903 (dalej: *Ruś Czerwona*, t. 1-2).

⁶ J. Półwiartek, *Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego w XVI-XVIII wieku*, Kraków 1972; A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Warszawa 1993.

⁷ *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966; *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, cz. 1-2, Warszawa 1993.

⁸ K. Dobrowolski, *Najstarsze osadnictwo Podhala*, Lwów 1935; J. Burszta, *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowań wsi*, Wrocław 1958; R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989; F. Bujak, *Studia nad osadnictwem Małopolski*, Poznań 2001; G. Jawor, *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin 2004; A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, Sanok 2007.

Podjęty w pracy problem aktywności gospodarczej mieszkańców dotyczy zakresu badań nad historią gospodarczą. Nawiązując do okresu historycznego poruszonego w pracy, trudno znaleźć monografię danego terytorium obejmującą całościowo działalność gospodarczą człowieka. Zadanie to jest niełatwe, stąd najczęściej tego rodzaju analiza była realizowana w formie prac zbiorowych, których celem było syntetyczne ujęcie problemów związanych z dziejami gospodarczymi⁹. Istnieje niewiele prac podejmujących próbę holistycznego spojrzenia na strukturę zajęć gospodarczych danego regionu¹⁰. Niezwykle cenny wkład do stanu wiedzy wniosły badania skupione na poszczególnych gałęziach gospodarki. Wyróżnić można w tym miejscu najważniejsze prace dotyczące produkcji rolnej, bartnictwa, łowiectwa, młynarstwa, karczmarstwa, hutnictwa, rzemiosła czy dziejów folwarku w badanym okresie autorstwa Przemysława Dąbkowskiego, J. Burszty, Krzysztofa Wolskiego, Henryka Samsonowicza, Benedykta Zientary, Andrzeja Wyczańskiego, Stanisława Mielczarskiego, Aliny Wawrzyńczyk, Agnieszki Samsonowicz i Piotra Plisieckiego¹¹.

Problematyka związana z kształtowaniem się społeczności lokalnych w badanym okresie była przedmiotem badań prowadzonych przez G. Jawora i Małgorzatę Kołacz-Chmiel¹². Szczególnie przydatne w kontekście dociekań nad pochodzeniem etnicznym mieszkańców omawianego obszaru są ustalenia zawarte w pracach Franciszka Persowskiego, Władysława Makarskiego i Janusza Riegera¹³. Niezwykle cenne dla próby

⁹ *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, red. B. Baranowski, W. Hensel, H. Łowmiański, J. Topolski, t. 1-2, Warszawa 1964.

¹⁰ P. Dąbkowski, *Stosunki gospodarcze ziemi halickiej w XV wieku*, Lwów 1927; J. Topolski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1958; A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XVI i początkach XVII wieku*, Warszawa 1962; L. Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych w XVI w.*, Warszawa 1962; A. Wyczański, *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego w latach 1500-1600*, Warszawa 1964; J. Muszyńska, *Gospodarstwo chłopskie w starostwie sandomierskim 1510-1663*, Kielce 1991.

¹¹ P. Dąbkowski, *Bartnictwo w dawnej Polsce: szkice gospodarczo-prawne*, Lwów 1923; J. Burszta, *Wieś i karczma: rola karczmy w życiu wsi pańszczyźnianej*, Warszawa 1950; K. Wolski, *Bartnictwo i pasiecznictwo dorzecza Sanu w XV i XVI wieku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio B”, 1952, 3, s. 93-174; H. Samsonowicz, *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV-XVI w.*, Warszawa 1954; B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV – XVII wiek*, Warszawa 1954; A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500-1580*, Warszawa 1960; S. Mielczarski, *Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Próba rejonizacji*, Gdańsk 1962; A. Wawrzyńczyk, *Studia nad wydajnością produkcji rolnej dóbr królewskich w drugiej połowie XVI wieku*, Wrocław 1974; A. Samsonowicz, *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Warszawa 2011; P. Plisiecki, *Młyny wodne w województwie lubelskim (do schyłku XVI wieku)*, Lublin 2015.

¹² G. Jawor, *Ludność chłopska i społeczności wiejskie w województwie lubelskim w późnym średniowieczu: schyłek XIV - początek XVI wieku*, Lublin 1991; M. Kołacz-Chmiel, *Społeczności chłopskie ziemi chełmskiej w późnym średniowieczu*, Lublin 2009.

¹³ F. Persowski, *Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X-XI wieku*, Wrocław 1962; W. Makarski, *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV: studium językowo-etniczne*, Lublin 1996; J. Rieger, *Imiennictwo ludności wiejskiej w ziemi sanockiej i przemyskiej w XV w.*, Wrocław 1977.

rekonstrukcji sieci parafialnej Kościoła łacińskiego oraz Cerkwi prawosławnej są z kolei monografie Grzegorza Klebowicza i Jacka Krochmala¹⁴. Spośród prac dotyczących pozostałych aspektów poruszanych w badaniach nad społecznościami lokalnymi, jak uwarstwienie ludności wiejskiej, formy renty feudalnej oraz przedstawiciele miejscowej władzy, warte wyszczególnienia są pozycje autorstwa A. Wyczańskiego, Aleksandra Zajdy i Piotra Guzowskiego¹⁵.

Ukierunkowanie na kwestie związane z relacją człowieka ze środowiskiem przyrodniczym wpisują pracę w obszar badań historii środowiskowej (*environmental history*). Jest to stosunkowo młody nurt badawczy, który ukształtował się w latach 60. i 70. XX w. w Stanach Zjednoczonych. Do wiodących badaczy z tego zakresu zaliczyć należy m.in. Donalda Worster'a oraz J. Donalda Hughes'a¹⁶. W ostatnich dekadach historia środowiskowa znacząco się rozwinęła i cieszy się powszechnym uznaniem na całym świecie. Jest to obszar, który angażuje nie tylko historyków, ale również naukowców zainteresowanych geografią, ekologią, archeologią, naukami leśnymi etc. W ostatnich latach także wśród polskich badaczy tematyka ta zyskuje na popularności¹⁷. Do pionierskich prac z tego zakresu zaliczyć należy monografie Adama Izdebskiego i Tomasza Związka¹⁸. Szczególnie istotna jest zwłaszcza ostatnia pozycja, ponieważ dotyczy okresu historycznego poruszanego w niniejszej pracy. Nawiązując do stanu badań nad relacją człowieka i świata przyrody w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności nie sposób pominąć prac Jana Tyszkiewicza¹⁹. Obecnie, historia

¹⁴ G. Klebowicz, *Organizacja parafialna diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV-XVI wieku*, Lublin 2013; J. Krochmal, *Peryferyjna eparchia. Prawosławna diecezja przemyska do roku 1596*, Warszawa 2024.

¹⁵ A. Wyczański, *Wieś polskiego Odrodzenia*, Warszawa 1969; A. Zajda, *Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600)*, Kraków 1970; *idem*, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa-Kraków 1979; P. Guzowski, *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Kraków 2008.

¹⁶ D. Worster, *Nature's Economy: A Study of Ecological Ideals*, Cambridge 1977; *idem*, *The Wealth of Nature: Environmental History and the Ecological Imagination*, Oxford 1994; J. D. Hughes, *An Environmental History of the World: Humankind's Changing Role in the Community of Life*, New York 2009; *idem*, *What is Environmental History?*, Cambridge 2016.

¹⁷ M. Praczyk, *Czy historia się ekologizuje? Polska historiografia współczesna wobec natury*, „Historyka. Studia Metodologiczne”, 2015, 45, s. 39–54; *eadem*, *Historia środowiskowa jako praktyka badawcza*, „Historyka. Studia Metodologiczne”, 2020, 50, s. 351–376.

¹⁸ A. Izdebski, *Średniowieczni Rzymianie i przyroda. Interdyscyplinarna historia środowiskowa*, Kraków 2018; T. Związek, *Krajobrazy szesnastowiecznej Polski las – ziemia – woda – ruda darniowa. Powiat kaliski i Wielkopolska w tle*, Warszawa 2022.

¹⁹ J. Tyszkiewicz, *Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej. Związki i uwarunkowania przyrodniczo-kulturowe*, Warszawa 1981; *idem*, *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1983.

środowiskowa wymieniana jest wśród najbardziej perspektywicznych nurtów badawczych²⁰.

W kontekście podejmowanego tematu przywołać należy kilka podstawowych prac, które koncentrowały się na badaniach historii lasów. Odnosząc się do literatury światowej warto przywołać choćby książkę Charles'a R. Young'a na temat lasów królewskich w średniowiecznej Anglii czy dwutomową encyklopedię lasów amerykańskich²¹. Zważając na regionalny charakter pracy większe znaczenie mają ustalenia na gruncie polskim. Wspomnieć należy w tym miejscu m.in. prace Ottona Hedemanna, Józefa Brody, Zygmunta Kubraka oraz pracę zbiorową na temat dziejów lasów i leśnictwa w Polsce pod redakcją Antoniego Żabko-Potopowicza²².

Podstawa źródłowa

Pierwszorzędne znaczenie dla zbadania pierwszych faz rozwoju osadnictwa oraz elementów życia gospodarczo-społecznego Puszczy Sandomierskiej mają dokumenty średniowieczne zawarte w *Kodeksie dyplomatycznym Małopolski*²³, *Zbiorze dokumentów małopolskich*²⁴ i poszczególnych tomach *Akt grodzkich i ziemskich*²⁵. Ten rodzaj materiału źródłowego uzupełniają pojedyncze zapisy innych serii wydawniczych oraz odrębnie opublikowane przywileje lokacyjne bądź nadania wykazane w bibliografii. Dla czasów późniejszych, sięgających od połowy XV w. bardzo ważne są akty i dokumenty

²⁰ E. Domańska, *Problemy i perspektywy polskiej historiografii współczesnej. Wprowadzenie*, [w:] *Wielka zmiana: historia wobec wyzwań... Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18-20 września 2019 roku*, red. J. Pomorski, M. Mazur, t. 1, Warszawa-Lublin 2021, s. 263; T. Wiślicz, *Nowe tendencje w historiografii polskiej po 1989 roku. Raport diagnostyczny*, [w:] *Wielka zmiana: historia wobec wyzwań... Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18-20 września 2019 roku*, red. J. Pomorski, M. Mazur, t. 1, Warszawa-Lublin 2021, s. 279; *idem*, *Metody ilościowe i jakościowe w badaniach historycznych*, [w:] *Wprowadzenie do metodologii historii*, red. E. Domańska, J. Pomorski, Warszawa 2022, s. 356.

²¹ C. R. Young, *The Royal Forests of Medieval England*, Philadelphia 1979; *The encyclopedia of American forest and conservation history*, red. R. C. Davis, t. 1-2, New York 1983.

²² O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Warszawa 1939; *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1964; J. Broda, *Gospodarka leśna w dobrach żywieckich do końca XVIII w.*, Warszawa 1965; *idem*, *Zarys historii gospodarstwa leśnego w Polsce*, Warszawa 1988; *idem*, *Historia leśnictwa w Polsce*, Poznań 2000; Z. Kubrak, *Dzieje lasów lubaczowskich*, Rzeszów 2018.

²³ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekosiński, t. 1-4, Kraków 1876-1905 (dalej: KDM). Jego uzupełnienie stanowi edycja elektroniczna dokumentów z lat 1451-1506 (*Materiały do kodeksu dyplomatycznego Małopolski*, oprac. W. Bukowski, F. Sikora, J. Wroniszewski, J. Szyszka, t. 5: 1451-1506, Kraków 2014).

²⁴ *Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kurasiowa, t. 1-8, Wrocław 1962-1975 (dalej: ZDM).

²⁵ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, wyd. X. Liske, A. Prochaska, t. 5, 7-8, Lwów 1878-1906 (dalej: AGZ). Ponadto korzystano także z zapisów ksiąg grodzkich i ziemskich, zawartych w kolejnych tomach (AGZ, t. 11, 13, 19).

wychodzące z kancelarii królewskiej, zawarte w księgach wpisów Metryki Koronnej, która znajduje się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie²⁶.

Fundamentalne znaczenie dla podejmowanego tematu mają rejestry poborowe. Zawarte w nich informacje pozwalają na przedstawienie stanu osadnictwa, struktury ludności oraz istotnych elementów krajobrazu, jak liczba młynów, karczem czy rzemieślników. Położenie badanego obszaru w różnych jednostkach administracyjnych, sprawia, że konieczne jest sięgnięcie do wielu rejestrów odnoszących się do poszczególnych części dawnej Puszczy Sandomierskiej. W pierwszej kolejności wymienić należy te spisy wykorzystane w pracy, które zostały opublikowane. Są to zapisy dotyczące wsi leżących w badanym obszarze zawarte w rejestrach, które zostały wydane na łamach poszczególnych tomów serii *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. Spośród wydanych spisów korzystano z rejestrów poborowych powiatu przemyskiego z 1515 i 1589 r., rejestrów poborowych powiatu pilzneńskiego z 1536 i 1581 r., rejestru poborowego powiatu sandomierskiego z 1578 r. i rejestru poborowego powiatu lubaczowskiego z 1578 r.²⁷. Istotną część podstawy źródłowej stanowią rękopiśmienne rejestry poborowe znajdujące się w zbiorach Archiwum Głównym Akta Dawnych w Warszawie. Spośród dostępnych spisów do analizy wykorzystano rejestry poborowe powiatu sandomierskiego z 1506, 1510, 1574 i 1577 r.²⁸, rejestry poborowe powiatu przemyskiego z 1507, 1510, 1532, 1563, 1577 i 1579 r.²⁹, rejestry poborowe powiatu lubaczowskiego z 1507 i 1579 r.³⁰, rejestr poborowy powiatu lwowskiego z 1576 r.³¹ oraz rejestry poborowe powiatu pilzneńskiego z 1577 i 1591 r.³². Co prawda, niektórzy badacze poddawali krytyce ich przydatność, zwracając uwagę na problem ich wiarygodności i kompletności³³. Pomimo pewnych zastrzeżeń,

²⁶ Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Metryka Koronna (dalej: MK), Księgi Wpisów, sygn. MK. 10, 12, 17, 30, 65, 80, 85, 89, 99, 101, 105, 107, 110, 117-118. Pomocne w trakcie kwerendy było wielotomowy sumariusz zawierający rejestry dokumentacji znajdującej się w księgach Metryki Koronnej (*Matricularum Regni Poloniae summaria*, wyd. T. Wierzbowski, J. Sawicki, M. Woźniakowa, t. 1-6, Warszawa 1905-1999).

²⁷ *Małopolska*, t. 1, s. 165-204, 241-265; *Małopolska*, t. 2, s. 491-556; *Ruś Czerwona*, t. 1, s. 1-24, 124-139, 207-211.

²⁸ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), ASK I, sygn. 7, k. 110-132, 223-225, 520-600; AGAD, ASK, ASK I, sygn. 10, k. 24-28.

²⁹ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 34-64, 400-499; AGAD, ASK, ASK I, sygn. 18, k. 231-245v; AGAD, ASK, ASK I, sygn. 20, k. 1-71v, 120-202v, 751-833v.

³⁰ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 36, k. 12-14, 652-710.

³¹ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 19, k. 434-461.

³² AGAD, ASK, ASK I, sygn. 7, k. 811-893; AGAD, ASK, ASK I, sygn. 9, k. 227-352v.

³³ K. Górka, *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, 1957, 1, s. 184-189; Z. Guldon, *Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Zapiski Historyczne”, 1966, 31 (1), s. 73-80.

rejestry poborowe wykazują dużą przydatność w badaniach osadniczych, społeczno-demograficznych i gospodarczych. Ich analiza pozwala na czynienie ustaleń związanych z postępującymi zmianami krajobrazowymi, co czyni je podstawowym źródłem w badaniach nad antropopresją³⁴.

Kolejną kategorią źródeł są lustracje dóbr koronnych. Wykazują one dużą wartość jako materiał pozwalający analizować stan oraz przemiany struktur osadniczych, a także wiele aspektów życia gospodarczo-społecznego mieszkańców. Ograniczają się one jednak tylko do domeny królewskiej i odnoszą się do ostatnich dekad przyjętego w pracy okresu, bowiem pierwsze z nich pochodzą z połowy lat sześćdziesiątych XVI w. Przedmiotem analiz w niniejszej pracy były wszystkie zachowane lustracje, które zawierały informacje na temat dóbr znajdujących się w badanym terytorium. W pierwszej kolejności korzystano z zapisów wydanych drukiem. Były to lustracje województwa sandomierskiego oraz województwa ruskiego z lat 1564/1565, powstałe wskutek tzw. sejmu egzekucyjnego oraz lustracja województwa ruskiego z 1570 r.³⁵. Ponadto w pracy wykorzystano informacje zawarte w archiwalnych lustracjach województwa sandomierskiego z lat 1570, 1602 i 1615³⁶. Podobna wartość przedstawiają inwentarze poszczególnych dóbr. W pracy wykorzystano inwentarze starostwa lubaczowskiego z 1534 i 1535³⁷, inwentarze starostwa sandomierskiego z 1567, 1588 i 1596 r.³⁸, inwentarze starostwa zamechskiego z lat 1568-1569³⁹ oraz inwentarze wójtostwa piskorowickiego z 1596 i 1604 r.⁴⁰.

Cenne informacje na temat stanu osadnictwa w północno-zachodniej części badanego obszaru w drugiej połowie XV w., zawiera *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* spisane przez Jana Długosza⁴¹. Do ustaleń związanych z rozwojem sieci osadniczej oraz organizacji parafii użyteczne były wykazy świętopietrza zawarte w serii

³⁴ T. Związek, *op. cit.*, s. 20.

³⁵ *Žerela do istorii Ukraïni-Rusi*, t. 2-3, 7: *Opisi korolivšin v rus'kih zemlâh XVI viku*, wyd. M. Gruševs'kij, t. 2-4, L'viv 1897-1900; *Lustracja województwa sandomierskiego 1564-1565*, wyd. W. Ochmański, Wrocław 1963 (dalej: LWS); *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564-1565*, wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz, t. 2, Warszawa 2001 (dalej: LWR).

³⁶ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, 29; AGAD, ASK, ASK XLVI, sygn. 99B.

³⁷ AGAD, ASK, ASK LVI, sygn. 147.

³⁸ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 68-69.

³⁹ AGAD, ASK, ASK LVI, sygn. 321.

⁴⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca, Dział I – inwentarze, sygn. 21-22.

⁴¹ J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, wyd. A. Przeździecki, t. 1-3, Kraków 1863-1864 (dalej: LB).

wydawniczej *Monumenta Poloniae Vaticana*⁴² oraz archiwalne opisy wizytacji w parafiach diecezji sandomierskiej i pilzneńskiej (1595-1596 i 1604)⁴³. Istotne informacje zawierają także źródła narracyjne, jak *Dryas Zamchana* Jana Kochanowskiego oraz *Roksolania* Sebastiana F. Klonowica⁴⁴. Warte wyróżnienia jest także *Opisanie Statystyczno-Historyczne Dóbr Ordynacyi Zamoyskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego Archiwistę 1834 Roku*, zawierające wiele istotnych informacji na temat ziem włączonych do Ordynacji Zamojskiej⁴⁵. Cennym źródłem jest również rękopiśmienna *Księga sądów bartniczych w starostwie leżajskim z lat 1478-1637*, znajdująca się w zbiorach Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu⁴⁶. Pełny wykaz zastosowanych źródeł archiwalnych i drukowanych znajduje się bibliografii.

Z racji na charakter pracy, istotne miejsce w podstawie źródłowej zajmują materiały kartograficzne. Są nimi cenione ze względu na precyzję i jakość - wielkoskalowe austriackie mapy wojskowe z przełomu XVIII i XIX w. Pierwszą z nich jest topograficzna mapa Królestwa Galicji i Lodomerii z lat 1779–1783 zwana zwyczajowo mapą Miega⁴⁷. Odpowiada ona za znaczną część badanego obszaru. Jej uzupełnienie stanowi mapa Galicji Zachodniej z lat 1801-1804. Dostęp oraz zręczne korzystanie umożliwia ich cyfrowa wersja, która powstała w ramach projektu Arcanum Maps⁴⁸. Pierwsza z wymienionych map została w ostatnich latach wydana drukiem przez polski zespół badawczy⁴⁹.

⁴² *Monumenta Poloniae Vaticana*, wyd. J. Ptaśnik, t. 1, Kraków 1913 (dalej: MPV).

⁴³ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej: AKMK), Akta wizytacji kapitułnych, sygn. AV Cap 2, 4, 23.

⁴⁴ J. Kochanowski, *Dryas Zamchana. Polonice et latine: Pan Zamchanus: Latine et polonice*, oprac. A. Gorzkowski, przekł. E. Buszewiczowa, Kraków 2002 (dalej: *Dryas Zamchana*); S. F. Klonowic, *Roksolania - Roksolania czyli Ziemie Czerwonej Rusi*, wyd. M. Mejer, Warszawa 1996 (dalej: *Roksolania*).

⁴⁵ Biblioteka Narodowa w Warszawie (dalej: BN), Biblioteka Ordynacji Zamoyskich (dalej: BOZ), sygn. 1815.

⁴⁶ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej: ZNO), sygn. 6128/II.

⁴⁷ W. Bukowski, A. Janeczek, *Mapa józefińska Galicji (1779–1783) w przededniu edycji. Przedmiot i założenia programu wydawniczego*, „Studia Geohistorica”, 2013, 1, s. 97-100.

⁴⁸ Arcanum Maps: maps.arcanum.com. Scalone mapy, na których widoczny jest cały obszar objęty badaniem dostępne są w zakładce przeznaczony dla map XVIII-wiecznych: maps.arcanum.com/en/map/europe-18century-firstsurvey.

⁴⁹ Części mapy, które zostały wykorzystane w pracy mieszczą się w tomach 4, 6 i 8 (*Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779-1783*, wyd. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, A. Janeczek, Ł. Walczy, t. 4, 6, 8, Kraków-Warszawa 2012-2015).

Metody badawcze

Ustalenia zawarte w niniejszej pracy zostały poczynione przy pomocy kilku podstawowych metod badawczych⁵⁰. Podstawę źródłową w znakomitej części stanowią źródła pisane, stąd fundamentalną metodą dochodzenia do faktów historycznych było bezpośrednie i pośrednie wnioskowanie na ich podstawie. W pierwszej kolejności, tam gdzie było to możliwe, ustalenia czyniono bezpośrednio w oparciu o informacje zawarte w materiale źródłowym. Szczególnie cenne w tym zakresie były zapisy źródłowe o charakterze skarbowym – rejestry poborowe, lustracje i inwentarze poszczególnych dóbr. Zawierają one bowiem stosunkowo konkretne informacje, które umożliwiają rekonstrukcję miejscowego krajobrazu oraz uwarunkowań gospodarczo-społecznych. W sytuacjach, gdy zapisy źródłowe nie pozwalały na bezpośrednie ustalenia, stosowano metodę pośredniego wnioskowania.

Istotną rolę w niniejszych badaniach odgrywają ustalenia, jakie zostały dokonane przy użyciu metody retrogresywnej. Braki źródłowe na temat zasięgu zalesienia badanego obszaru w przyjętej chronologii wymuszają konieczność wnioskowania na podstawie źródeł późniejszych. Punkt wyjścia dla odtworzenia kluczowego elementu środowiska przyrodniczego dawnej Puszczy Sandomierskiej, czyli zalesienia, stanowił wspomniany już materiał kartograficzny z przełomu XVIII i XIX w. W oparciu o analizę rozwoju sieci osadniczej oraz informacje źródłowe, wytyczono zasięg terytorialny dawnej Puszczy Sandomierskiej oraz przedstawiono proces jej deforestacji. Użycie metody retrogresywnej było także konieczne dla próby zrekonstruowania okręgów parafialnych w tych częściach badanego obszaru, dla których bezpośrednie ustalenia nie były możliwe. Rozwiązanie to posiada długą tradycję i jest cenionym, choć niełatwym w użyciu narzędziem do rekonstruowania przeszłości. O jego przydatności przekonywał m.in. Władysław Semkowicz⁵¹. Wśród przeprowadzonych badań, w których posługiwano się metodą retrogresywną, za pionierskie uznać można prace F. Persowskiego i Konstantego J. Hładywłowicza⁵².

⁵⁰ Omawiając zastosowane metody badawcze sugerowano się podziałem wytyczonym przez J. Topolskiego (J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1984, s. 377-400).

⁵¹ W. Semkowicz, *O potrzebie i metodzie badań nad krajobrazem pierwotnym*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925*, Lwów 1925, s. 1-8.

⁵² F. Persowski, *Studia...*, op. cit.; idem, *Osadnictwo w dorzeczu średniego biegu Sanu*, [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 83-99; K. J. Hładywłowicz, *Zmiany krajobrazu w ziemi łwowskiej od połowy XV do początku XX wieku*, [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 101-132.

W badaniu dynamiki poszczególnych procesów składających się na podjęty problem badawczy zastosowano metodę progresywną. Analiza następujących po sobie zjawisk pozwala lepiej zrozumieć genezę, związki przyczynowe oraz rozwój poszczególnych zagadnień związanych z działalnością człowieka w dawnej Puszczy Sandomierskiej. Ważnym elementem wykonanych badań było zestawienie wyników w kontekście sytuacji panującej w sąsiednich regionach, co poczyniono przy użyciu metody porównawczej. Z racji na znaczenie kwestii związanych z przestrzenią geograficzną, część podejmowanej problematyki zbadano i przedstawiono za pomocą metody przestrzennej, zwanej też geograficzną. W pracy część wyników została zmapowana, w celu lepszego przedstawienia rozwoju sieci osadniczej, deforestacji, aktywności gospodarczej oraz sieci parafialnej Kościoła łacińskiego i Cerkwii prawosławnej. Uzyskane wyniki analizowano w odniesieniu do środowiska geograficznego i przestrzeni.

Wiele ustaleń zawartych w pracy zostało dokonanych przy użyciu metody filologicznej. Do analizy okoliczności powstania poszczególnych osad, walorów lokalnej przyrody oraz charakteru gospodarczego miejscowości cenne były dane toponimiczne. W tym zakresie, w dużej mierze oparto się o opracowania językoznawców. Z kolei do ustalenia przynależności etnicznej i zawodowej części mieszkańców wykorzystano dostępne dane antroponimiczne.

Struktura pracy

Zasadnicza część pracy składa się ze wstępu, czterech rozdziałów oraz zakończenia. We wstępie wskazano cel pracy, zakres chronologiczny, stan badań, podstawę źródłową, użyte metody badawcze oraz strukturę pracy. Wprowadzenie poprzedza spis treści umieszczony na pierwszych stronach pracy.

Rozdział pierwszy ma na celu przedstawienie zasięgu terytorialnego Puszczy Sandomierskiej w badanym okresie (połowa XIV - koniec XVI w.) oraz najważniejszych cech środowiska naturalnego tego obszaru. Obie kwestie mają charakter wprowadzający i są konieczne dla badań nad podjętym problemem badawczym. W podrozdziale czwartym (1.4.) zaprezentowano koncepcje zasięgu terytorialnego dawnej Puszczy Sandomierskiej. Poprzedzają go części rozdziału poświęcone wyjaśnieniu nazwy (1.2.) oraz rozbieżności na temat obszaru puszczy, jakie pojawiły się w historiografii (1.3.). Zarys charakterystyki środowiska przyrodniczego (1.5.) zawiera takie elementy jak:

ukształtowanie terenu, wody powierzchniowe, warunki glebowe, zalesienie oraz zwierzyzna leśna.

Rozdział drugi poświęcony został problemowi rozwoju sieci osadniczej w Puszczy Sandomierskiej od połowy XIV do końca XVI w. W drugim podrozdziale (2.2.) przedstawiono stan osadnictwa w połowie XIV w., co stanowi niezbędną podstawę do opracowania rozwoju sieci osadniczej w przyjętej chronologii. W kolejnej części rozdziału przeanalizowano kolonizację Puszczy Sandomierskiej w drugiej połowie XIV w. (2.3.). Podrozdział czwarty poświęcony został zbadaniu rozwoju sieci osadniczej w XV w. (2.4.), zaś podrozdział piąty przedstawia ten proces w XVI w. (2.5.).

W rozdziale trzecim zaprezentowano badania nad aktywnością gospodarczą mieszkańców Puszczy Sandomierskiej. Skoncentrowano się na przedstawieniu tego zagadnienia w sposób strukturalny, stąd rozdział został podzielony na poszczególne gałęzi gospodarki. W pierwszej kolejności przeanalizowano zaangażowanie mieszkańców w uprawę roli (3.2.). W kolejnych partiach pracy zbadano znaczenie hodowli i pasterstwa (3.3.) oraz bartnictwa (3.4.). Podrozdział piąty został poświęcony łowiectwu i rybołówstwu (3.5.). Następnie przeanalizowano zaangażowanie mieszkańców w wycinkę lasów, przemysł drzewny i rudnictwo (3.6.). Ostatnim zagadnieniem, jakie zostało poddane badaniom są zajęcia przemysłowo-rzemieślnicze (3.7.).

Rozdział czwarty przedstawia ustalenia na temat czynników konstytuujących społeczności lokalne zamieszkałe w Puszczy Sandomierskiej. Pierwszym z nich jest skład etniczny, któremu poświęcony został drugi podrozdział (4.2.). Następnie zrekonstruowano sieć parafialną, kolejny istotny czynnik formujący lokalne życie społeczne (4.3.). Podrozdział czwarty zawiera analizę uwarstwienia ludności wiejskiej (4.4.). W kolejnej części rozdziału przeanalizowano formy i wymiar renty feudalnej (4.5.). Ostatnim zagadnieniem prezentowanym w tej części pracy jest kwestia przedstawicieli lokalnej społeczności (4.6.).

Każdy z czterech rozdziałów rozpoczyna się od uwag wstępnych i kończy podsumowaniem. Merytoryczną część pracy zwieńcza zakończenie. Po nim przedstawiono wykaz skrótów, bibliografię, spis rycin, tabel i wykresów oraz indeks miejscowości.

Rozdział 1. Zasięg terytorialny i środowisko przyrodnicze dawnej Puszczy Sandomierskiej

1.1. Uwagi wstępne

Pierwszym zadaniem, z jakim należy zmierzyć się przed przystąpieniem do badań nad działalnością człowieka w Puszczy Sandomierskiej jest ustalenie jej terytorium. Problem ten został celowo pominięty we wstępie, ponieważ jest to zagadnienie, które wymaga zarówno przedstawienia różnych stanowisk, jakie pojawiły się w historiografii, jak i szerszego opisu ustalonego zasięgu terytorialnego. Wytyczenie obszaru Puszczy Sandomierskiej zostało dokonane w oparciu o wieloaspektowe dane, takie jak stan zalesienia w okresie późniejszym, rozwój osadnictwa, który wpływał na ograniczenie rozmiaru lasów w poszczególnych okresach historycznych oraz informacje źródłowe z badanej epoki, odnoszące się do zasięgu lasów.

Puszcza Sandomierska to region geograficzny, którego główną cechą charakteru środowiska przyrodniczego było zalesienie. Te na skutek działalności człowieka kurczyło się, co powoduje, że ustalenie jej rozmiaru w przeszłości może sprawiać trudności, szczególnie, gdy problem badawczy umiejscowiony jest w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności, jak ma to miejsce w prezentowanej rozprawie. W tej części pracy określony zostanie zasięg terytorialny u progu przyjętego zakresu chronologicznego, czyli w połowie XIV w. Realizacja tego zadania jest możliwa przy użyciu metody retrogresywnej. Podstawowym źródłem w tym zakresie stanowią cenione za precyzję, wielkoskalowe mapy z przełomu XVIII i XIX w. Określenie zmian w zasięgu zalesienia dokonać można poprzez analizę rozwoju osadnictwa, które było jednym z głównych powodów deforestacji. Uzyskane ustalenia zostaną uzupełnione o nieliczne, aczkolwiek cenne informacje źródłowe z badanej epoki, dotyczące rozmiarów dawnej puszczy. Istotna dla zrozumienia kształtowania się życia gospodarczo-społecznego regionu jest znajomość podstawowych uwarunkowań środowiska przyrodniczego, co również zostanie poddane analizie.

1.2. Nazwa

Nazwa „Puszcza Sandomierska” pojawiła się dosyć późno, prawdopodobnie dopiero w XIX w., choć jeszcze wtedy była rzadko stosowana⁵³. Pojęcia tego używano do określenia kompleksów leśnych porastających teren znajdujący się w widłach Wisły i Sanu⁵⁴. Bardziej frapująca jest kwestia nazewnictwa tego obszaru stosowanego przez ludzi zamieszkujących go w badanym okresie (XIV-XVI w.). Na podstawie pojedynczych informacji możemy przyjąć, iż w przeszłości nie patrzono na to terytorium jak na jeden wielki kompleks leśny. Jak wynika z zapisów źródłowych, dostrzegano raczej te części puszczy, które znajdowały się w najbliższym otoczeniu. Odnoszono się zatem do lasów, które dobrze znano.

Jeszcze w drugiej połowie XVI w., gdy Puszcza Sandomierska nadal stanowiła wielki kompleks leśny (choć już naruszony przez działalność człowieka), miejscowi raczej nie widzieli jej jako jednego spójnego twor. „Puszcza” była pojęciem znanym i stosowanym, ale używano go raczej do określenia gęstego lasu znajdującego się w najbliższym, znanym otoczeniu. Przykładem jest choćby zwrot użyty przez J. Kochanowskiego w *Dryas Zamchana*, gdzie opisując okolicę Zamchu pod kątem środowiska przyrodniczego nadmienia: „A teraz więc te wszystkie puszcze i ze wsiami Król polski opatruje zawżdy starostami (...)”⁵⁵. Również M. Stworzyński przytaczając zapisy źródłowe z epoki na temat lesistej okolicy Łukowej (jedna ze wsi położona w badanym obszarze) zapisał: „miała niegdyś Puszcze i Lasy obszerne, rozciągające się do gróntów [...]”⁵⁶. W przytoczonym już zapisie o bogactwie zwierzyny łownej w starostwie leżajskim użyto stwierdzenia, że znajduje się ona w „puszczach wielkich”⁵⁷. Podobny obraz wyłania się ze skarg na rozstawianie sieci „w puszczach” zlokalizowanych w okolicy Sobowa⁵⁸. W świetle tych zapisów, wątpliwe jest, aby nazwa „Puszcza Sandomierska”, nawet jako określenie tylko niewielkiej części wyznaczonego terytorium funkcjonowała w okresie staropolskim, co postulował m.in. J. Półcwiartek⁵⁹.

⁵³ A. Liana, *Puszcza Sandomierska jako obiekt badań fizjograficznych w XIX wieku*, „Nowy Pamiętnik Fizjograficzny”, 2009, 6, s. 8.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Dryas Zamchana*, s. 18.

⁵⁶ BN, BOZ, sygn. 1815, s. 39. Pisownia oryginalna.

⁵⁷ *Opisi*, t. 2, s. 203.

⁵⁸ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 29, k. 17.

⁵⁹ J. Półcwiartek, *Kolbuszowa...*, *op. cit.*, s. 181.

1.3. Rozbieżności wokół zasięgu Puszczy Sandomierskiej

Próba ustalenia granic dawnej Puszczy Sandomierskiej po raz pierwszy została podjęta w rozprawie *Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej między Wisłą i Sanem*, autorstwa M. Dobrowolskiej⁶⁰. Badaczka w sposób szczególny upodobała sobie ten obszar, odnosząc się do niego w swoich najważniejszych pracach⁶¹. Poza nieznacznymi wyjątkami, konsekwentnie powielała przyjętą przez siebie koncepcję granic.

Wspomniana rozprawa została opublikowana w 1931 r. Na jej łamach M. Dobrowolska przekonywała, że Puszcza Sandomierska zajmowała tereny między Wisłą, Sanem i Pogórzem Karpackim⁶². W dalszej części, chcąc sprecyzować zasięg puszczy u schyłku XIV w., autorka przyjęła, że jej granice wyznaczały zajęte już przez osadnictwo - doliny Wisły, Wisłoki i Sanu oraz dorzecza rzek Wielopolka i Czarna, które od południa ograniczał pas lessów podkarpackich⁶³. W sposób niezrozumiały autorka podczas opisu charakteru gospodarczego tego terenu przywołuje osady znajdujące się po prawej stronie Sanu, które w myśl wcześniej wyznaczonych granic nie leżały na terenie Puszczy Sandomierskiej⁶⁴. Światło na koncepcję zasięgu terytorialnego rzuca mapa zawarta w rozprawie. Wynika z niej, że Puszcza Sandomierską był obszar położony w prawobrzeżnej części dawnego województwa sandomierskiego. Świadczy o tym zarówno pominięcie części ziem leżących na terenie między Wisłą, Sanem i Pogórzem Karpackim, które administracyjnie należały do województwa ruskiego (okolice Leżajska, Grodziska oraz miejsc, w których w XVI w. zostanie lokowany m.in. Głógów Małopolski oraz Sokołów Małopolski).

⁶⁰ M. Dobrowolska, *Osadnictwo...*, *op. cit.*

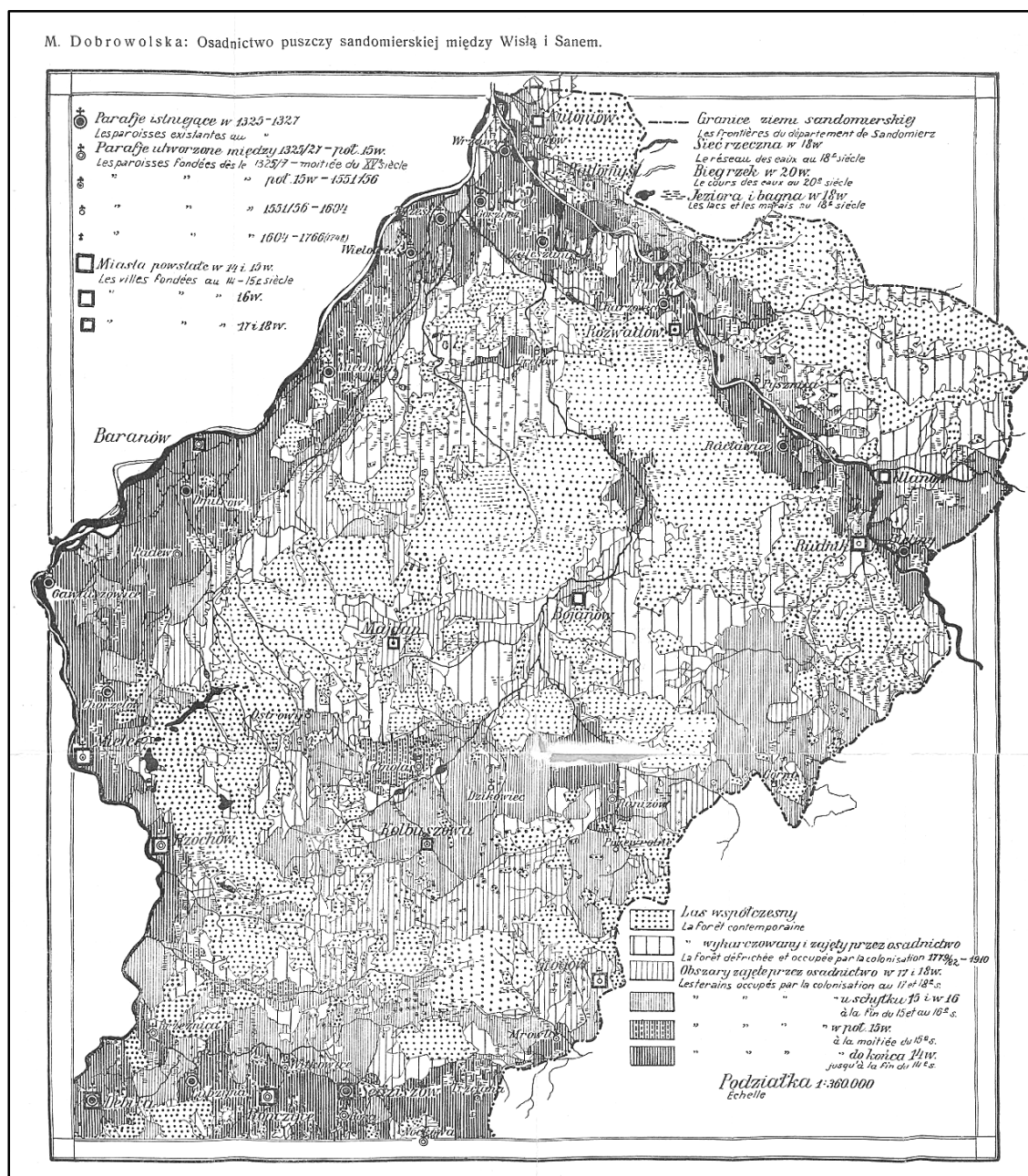
⁶¹ Puszcza Sandomierska w przyjętych przez M. Dobrowolską rozmiarach była przedmiotem jej badań, zarówno tych odnoszących się do samej puszczy (M. Dobrowolska, *Osadnictwo...*, *op. cit.*; *eadem*, *Puszcza Sandomierska*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1964, s. 655-666.), jak i w rozprawach o szerszych problemach z zakresu geografii historycznej (M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV wieku*, Warszawa 1961, s. 122; *eadem*, *Procesy...*, *op. cit.*, s. 99-105, 109-112).

⁶² M. Dobrowolska, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 3-4.

⁶³ *Ibidem*, s. 10.

⁶⁴ Autorka wymienia Zarzecze, jako przykład osady o charakterze łowieckim oraz Pysznice, koncentrując się na specyfice uprawy zbóż (M. Dobrowolska, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 17-18.) – obie osady znajdują się po prawej stronie Sanu.

Rycina 1. Zasięg terytorialny Puszczy Sandomierskiej według Marii Dobrowolskiej.

Źródło: M. Dobrowolska, *Osadnictwo...*, op. cit., mapa.

W kolejnych pracach M. Dobrowolska konsekwentnie trwała przy ustalonych granicach⁶⁵. Jej hipoteza zasięgu terytorialnego Puszczy Sandomierskiej obarczona jest jednak kilkoma nieścisłościami. Pierwsza z nich to błędne sformułowanie tytułu względem treści, jaką zawiera praca. Autorka za część puszczy uważa tereny znajdujące się po prawej stronie Sanu, co potwierdza mapa umieszczona w pracy (Rycina 1.) oraz

⁶⁵ M. Dobrowolska, *Puszcza...*, op. cit., s. 655; eadem, *Procesy...*, op. cit., s. 101.

jej treść. Zaś sam tytuł sugeruje, że Puszcza Sandomierska znajdowała się „między Wisłą i Sanem”. Choć jasno określa terytorium puszczy⁶⁶, kilka stron dalej sygnalizuje, że w swoich badaniach ogranicza się do przedstawienia tej części puszczy, która jest zawarta między ramionami Wisły, Sanu i Wisłoki oraz Pogórzem Karpackim⁶⁷, czym sugeruje jakoby była to tylko wydzielona część większego obszaru. W kolejnej zaś pracy (1961) badaczka prezentuje mapę analogiczną do tej zawartej w poprzedniej rozprawie, jednak tym razem koncentrując się na rozwoju osadnictwa w Puszczy Sandomierskiej pozbawia jej terenów po prawej stronie Sanu, które wcześniej uważała za część omawianego obszaru⁶⁸.

Analiza badań M. Dobrowolskiej prowadzi do kilku istotnych wniosków. Ustalając obszar Puszczy Sandomierskiej opierała się ona na przynależności administracyjnej, co w odniesieniu do obszaru definiowanego charakterem środowiska geograficznego nie może stanowić punktu odniesienia, a z pewnością nie jest właściwe w tym konkretnym przypadku. Należy zwrócić uwagę, iż badaczka miała świadomość rozległości Puszczy Sandomierskiej w czasach przeszłych. Już w pierwszej rozprawie (1931) przekonywała, że „jeszcze u zarania naszych dziejów zalegała olbrzymia puszcza cały niemal obszar prawobocznego dorzecza Wisły, sięgając od grzbietu karpackiego na południu poprzez wierzchowiny Pogórza i nizinę sandomierską aż do doliny Wisły na północy (...)”⁶⁹. W innej pracy już na wstępie zaznacza, że pierwotnie puszcza pokryta była całą Kotliną Sandomierską: „Puszcza Sandomierska zalegała tektoniczną bruzdę kotliny, zawartej między progiem Pogórza, Wyżyną Małopolską i krawędzią Rostocza”⁷⁰. W świetle tych twierdzeń jeszcze bardziej niezrozumiałe jest opieranie zasięgu terytorialnego puszczy o przynależność administracyjną. Warto zwrócić uwagę, że nazwanie przez M. Dobrowolską omawianego terenu w widłach Wisły i Sanu „Puszcza Sandomierską” było pomysłem, który narodził się w trakcie jej badań, gdyż we wcześniejszych pracach nie używała tego zwrotu⁷¹.

⁶⁶ Eadem, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 3-4.

⁶⁷ Ibidem, s. 7.

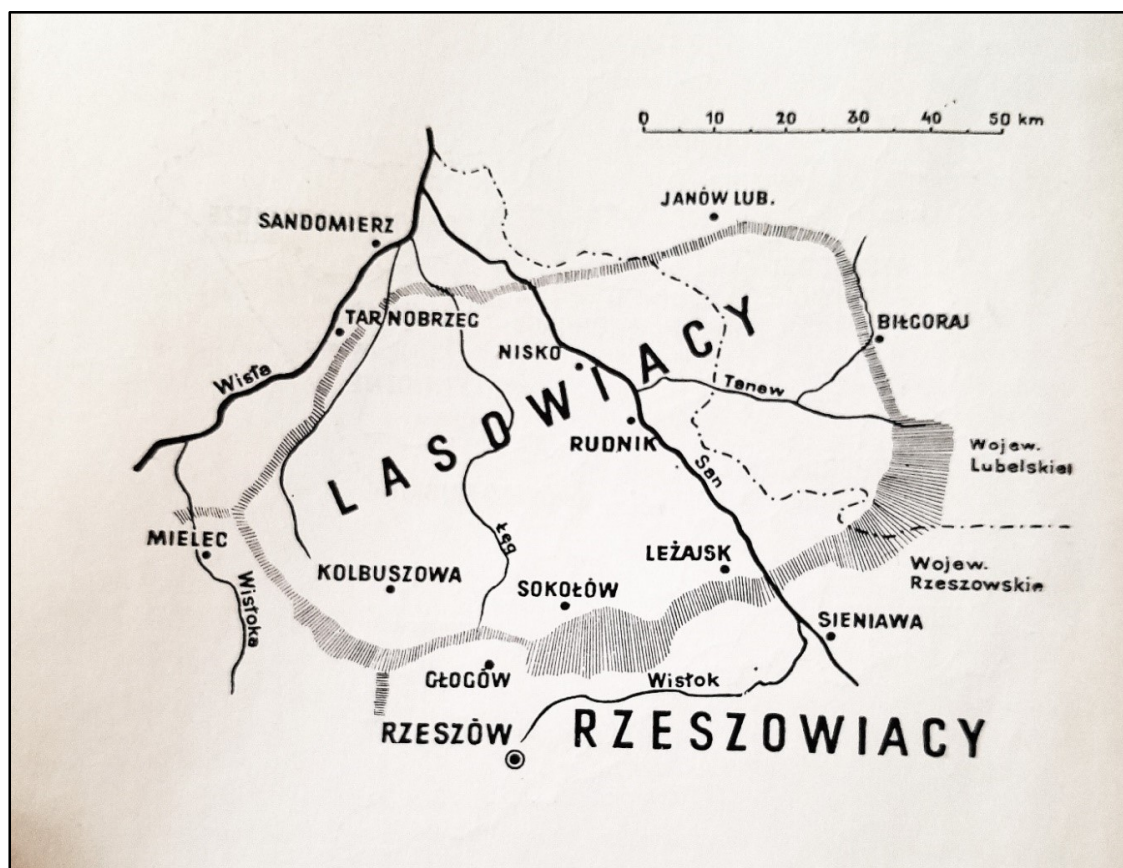
⁶⁸ Eadem, *Przemiany...*, *op. cit.*, s. 122.

⁶⁹ Eadem, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 4.

⁷⁰ Eadem, *Puszcza...*, *op. cit.*, s. 655.

⁷¹ Eadem (M. Mrazek-Dobrowolska), *Studia nad osadnictwem w dorzeczu Wisłoki*, [w:] *Pamiętnik II. Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce w roku 1927*, red. L. Sawicki, t. 2, Kraków 1930, s. 273.

Rycina 2. Zasięg Puszczy Sandomierskiej według Franciszka Kotuli.

Źródło: F. Kotula, *op. cit.*, s. 8.

Inaczej zasięg terytorialny Puszczy Sandomierskiej postrzegał F. Kotula. Przyjmował on, że teren puszczy był zbieżny z obszarem zamieszkiwanym przez Lasowiaków – grupę etnograficzną, której dotyczyły jego badania. Sądził, że Puszcza Sandomierska sięgała na zachodzie od doliny Wisłoki i Wisły, na południu od koryta Prawisły (dawnej Rynny Podkarpackiej), zaś na północnym wschodzie jej granice sięgały Zaklikowa, Janowa, Frampola, Biłgoraja i Krzeszowa⁷². Choć w swojej pracy skupił się na zbadaniu kultury Lasowiaków w widłach Wisły i Sanu, ograniczonych Wisłoką, Wisłokiem, Czarną i Wielopolką, to zaznaczał, że puszcza, którą zamieszkiwała interesująca go ludność rozpościerała się po obu stronach Sanu⁷³. Jej zasięg terytorialny został przedstawiony za pomocą mapy (Rycina 2.).

Badania nad osadnictwem w Puszczy Sandomierskiej we wczesnym średniowieczu prowadził również A. Kunysz. W jego przekonaniu był to teren leżący w

⁷² F. Kotula, *op. cit.*, s. 6.

⁷³ *Ibidem*, s. 10.

widłach Wisły i Sanu, ograniczony od południa „progiem karpackim”⁷⁴. Tego samego zdania był K. Ruszel, który badając kulturę ludową Puszczy Sandomierskiej operował na terenie leżącym między liniami rzek: Wisła, San, Wisłoka, Wisłok, Czarna i Wielopolka⁷⁵. Był on świadomy nieścisłości w koncepcji granic, jakie wyznaczyła M. Dobrowolska oraz sceptyczny wobec próby ustalenia zasięgu puszczy na podstawie zamieszkania jej przez Lasowiaków⁷⁶. Identyczny pogląd w swoich badaniach wyrażał J. Rawski, operując na tym samym terenie⁷⁷. Badacz ten twierdził, że rozmiar puszczy można postrzegać zarówno w wymiarze geograficznym, rozumianym jako obszar między Wisłą, Sanem i Pogórzem Karpackim, jak i historycznym, wedle którego „sandomierską” puszcza była tylko ta część, która znajdowała się w dawnym województwie sandomierskim⁷⁸.

Przedstawione wyżej koncepcje zasięgu puszczy spotkały się z krytyką ze strony J. Półciartka. W pracy *Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego w XVI-XVIII wieku* (1972) uznał, wbrew ustaleniom M. Dobrowolskiej, że starostwo leżajskie położone było w Puszczy Sandomierskiej⁷⁹. Choć zaznaczył, że teren ten leżał na południowo-wschodnim skraju puszczy, jednocześnie sugerował, że „za granicę południowo-wschodnią Puszczy Sandomierskiej winno się przyjąć (...) mniej więcej linię Roztocza jako działu wodnego na prawym brzegu Sanu i dolnego biegu Wisłoku, poza którym – mniej więcej do ujścia Lubaczówki do Sanu”⁸⁰. Swoje zastrzeżenia oraz koncepcję rozmiarów puszczy znacznie szerzej wyjaśnił we wstępie redagowanej przez siebie pracy zbiorowej *Puszcza Sandomierska – wczoraj i dziś* (1980)⁸¹. Podał wówczas

⁷⁴ A. Kunysz, *Puszcza Sandomierska we wczesnym średniowieczu*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego”, 1965, 4, s. 355: Autor pod terminem „próg karpacki”, miał na myśli próg Pogórza Karpackiego. W przywołanej pracy twierdził, że znajdował się on wzdłuż linii kolejowej Dębica-Jarosław. Pogląd ten podtrzymał w kolejnej pracy (A. Kunysz, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo w widłach Wisły i Sanu (VI - XIII w.)*, [w:] *Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś*, red. J. Półciartek, Rzeszów 1980, s. 58.).

⁷⁵ K. Ruszel, *Studia nad kulturą...*, *op. cit.*, s. 9.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 8-9.

⁷⁷ J. Rawski, *Puszcza Sandomierska...*, *op. cit.*, s. 3; *idem*, *Piastowskie dzieje Puszczy Sandomierskiej: Gorzyce – strażnice graniczne pierwszych Piastów*, Tarnobrzeg 1997, s. 7.

⁷⁸ *Idem*, *Puszcza...*, *op. cit.*, s. 3.

⁷⁹ J. Półciartek, *Położenie ludności*, *op. cit.*, s. 17.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Idem*, *Wstęp*, [w:] *Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś*, red. J. Półciartek, Rzeszów 1980, s. 5-12. O złożoności problemu określenia granic puszczy świadczą rozbieżne podejścia prezentowane przez współautorów pracy (A. Kunysz, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 58; S. Bąk, *Dzieje i perspektywy badań w zakresie nauk humanistycznych na obszarze Puszczy Sandomierskiej*, [w:] *Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś*, red. J. Półciartek, Rzeszów 1980, s. 123.).

krytycznej analizie dotychczasowe ustalenia dotyczące postrzegania granic oraz wzorem poprzednich prac, przekonywał, że rozległe ziemie po prawej stronie Sanu również pokryte były puszcza, zaś wspomniany San był główną, wewnętrzną rzeką jej obszaru⁸². Z koncepcją J. Półwiartka zgadzał się R. Szczygieł, który uważał, że puszcza sięgała do środkowego Roztocza⁸³. Teoria ta zyskała na znaczeniu w ostatnich pracach, dotyczących zarówno Puszczy Sandomierskiej jako całości, jak i w badaniach poświęconych jedynie częściom wspomnianego obszaru⁸⁴.

Zasięg puszczy zaproponowany przez M. Dobrowolską, choć był przedmiotem krytyki, nadal obecny jest w pracach naukowych dotyczących tego obszaru. Przykładem takiego podejścia jest choćby tekst P. Miodunki poświęconą przemianom środowiska przyrodniczego, w którym autor przyjął identyczną wersję granic, jaką przed niemal wiekiem temu ustaliła M. Dobrowolska⁸⁵. Na poparcie zawartej w uwagach wstępnych tezy o konieczności ujednolicenia zasięgu terytorialnego dawnej Puszczy Sandomierskiej wspomnieć trzeba, że we wstępie do pracy zbiorowej, w której znalazł się tekst, jej redaktor - przywoływany już K. Ruszel zaznaczył, że główną rzeką Puszczy Sandomierskiej był San⁸⁶.

Na podstawie powyższej analizy można zauważyć, że równolegle względem siebie istnieją dwie koncepcje postrzegania zasięgu dawnej Puszczy Sandomierskiej. Rozbieżności jakie istnieją w stanie badań są dowodem na to, jak trudnym zadaniem jest próba rekonstrukcji krajobrazu naturalnego w czasach przeszłych. Jest to jednak zabieg konieczny, aby zrealizować wyznaczone dla tej pracy cele w sposób holistyczny. Dlatego też kolejnym punktem rozprawy będzie próba określenia właściwego zasięgu

⁸² *Ibidem*, s. 6-11. Ponadto autor rozwinął swoje rozważania w dwóch kolejnych pracach, kilkadziesiąt lat później (J. Półwiartek, *Puszcza Sandomierska...*, *op. cit.*, s. 266–284; *idem*, *Kolbuszowa...*, *op. cit.*, s. 179–196.).

⁸³ R. Szczygieł, *Przed powstaniem miasta*, [w:] *Dzieje Tarnobrodu*, red. R. Szczygieł, Tarnogród 2006, s. 35.

⁸⁴ Zygmunt Kubrak, badacz ziemi lubaczowskiej, który w pracy nad dziejami lasów tego regionu przyznał, że w średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych stanowił on najdalej na wschód wysuniętą część puszczy (Z. Kubrak, *Dzieje lasów...*, *op. cit.*, s. 13.). Ustalenia J. Półwiartka były także podstawą określenia zasięgu puszczy w badaniach, dotyczących upowszechnienia prawa wołoskiego oraz osadnictwa pasterskiego na tymże terenie (J. Buniowski, *Wallachian Law as a tool for colonising peripheral areas: Case study of the Sandomierz Forest in the 15th and 16th centuries*, „Colloquia Humanistica”, 2023, 12, Article 2884, s. 2-3; *idem*, *Osady pastersko-hodowlane w kompleksach leśnych starostwa lubaczowskiego w XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2024, 72 (1), s. 63.).

⁸⁵ P. Miodunka, *Przemiany środowiska...*, *op. cit.*, s. 21-74.

⁸⁶ K. Ruszel, *Wstęp*, [w:] *Źródła kultury ludowej Puszczy Sandomierskiej*, red. K. Ruszel, Kolbuszowa 2014, s. 10.

terytorialnego Puszczy Sandomierskiej u progu wyznaczonego zakresu chronologicznego, czyli w połowie XIV w.

1.4. Terytorium Puszczy Sandomierskiej w połowie XIV w. w świetle źródeł historycznych

Mając na celu prześledzenie działalności człowieka oraz przemian w środowisku przyrodniczym Puszczy Sandomierskiej w późnym średniowieczu i epoce wczesnonowożytnej (połowa XIV – koniec XVI w.), jakie przeprowadzone będzie w dalszych etapach pracy, należy wyznaczyć zasięg obszaru poddanego badaniom u początku poruszanego problemu. Ustalenie prawdopodobnego zasięgu Puszczy Sandomierskiej w połowie XIV w. możliwe jest w oparciu o kilka istotnych wytycznych, jakimi są dane kartograficzne, ówczesny stan osadnictwa oraz informacje źródłowe na temat zalesienia poszczególnych części tego terenu.

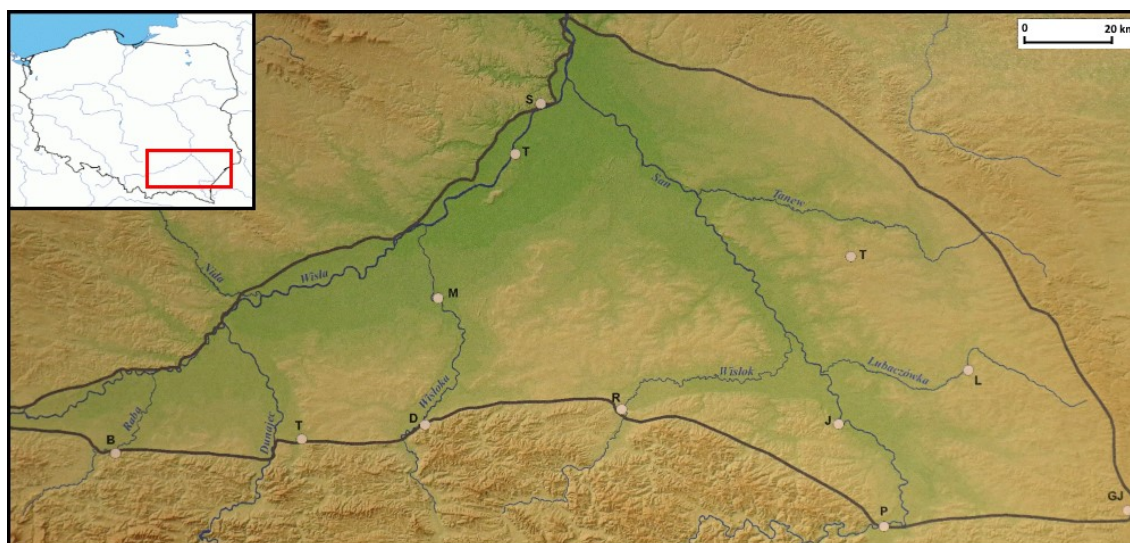
Jeszcze we wczesnym średniowieczu zalesienie było najbardziej charakterystycznym elementem środowiska naturalnego na ziemiach polskich. Zarówno historycy, jak i przedstawiciele innych dyscyplin, w tym geografowie, nie mają wątpliwości, że ogromne obszary państwa polskiego za panowania pierwszych Piastów były pokryte szatą leśną. Jej ogrom ograniczały jedynie tereny położone w wyższych partiach gór, pradoliny rzek, nadmorskie wydmy, bagna i łąki zalewowe oraz suche polany i wrzosowiska⁸⁷. Jednak wraz z działalnością człowieka zasięg pralasu zmniejszał się, sprawiając, że poza krajobrazem puszczańskim, istotną rolę odgrywał krajobraz polno-leśny i leśno-polny⁸⁸. Nie inaczej było na obszarze Kotliny Sandomierskiej. Z dużą dozą pewności postawić należy tezę, która stanowi punkt wyjściowy do dalszych rozważań nad zasięgiem terytorialnym badanego terenu. Puszcza Sandomierska pierwotnie zalegała na terenie całej Kotliny Sandomierskiej⁸⁹. Prezentowany w rozprawie problem badawczy dotyczy jednak ściśle określonych ram chronologicznych, których uzasadnienie zostało poczynione już we wstępie. Stąd też, zadaniem tej części pracy jest nakreślenie, na jakim obszarze kotliny puszcza zachowała się u progu przyjętego w rozprawie zakresu czasowego.

⁸⁷ K. Ślaski, *Lasy a osadnictwo*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1964, s. 43.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ M. Dobrowolska, *Puszcza...*, *op. cit.*, s. 655.

Rycina 3. Plastyczna mapa hipsometryczna Kotliny Sandomierskiej.

Mapa pochodzi z pracy: J. Wojtanowicz, *op. cit.*, s. 15.

Przyjęta została zatem pierwsza wytyczna, istotna dla procesu określenia zasięgu Puszczy Sandomierskiej w połowie XIV w.: Puszcza Sandomierska to zwarte kompleksy leśne porastające Kotlinę Sandomierską. Jej rozległość zmieniała się na przestrzeni wieków, kurcząc się wraz z rozwojem osadnictwa oraz wzmożoną aktywnością gospodarczą.

Kotlina Sandomierska znajduje się pomiędzy Karpatami a pasem wyżyn, będąc największą z kotlin leżących w pasie zewnętrznego podkarpacia. Ma powierzchnię 14 tys. km², rozciąga się na długość ok. 260 km oraz ok. 80 km szerokości⁹⁰. Kształtem przypomina spłaszczony trójkąt, oparty o próg Pogórza Karpackiego, który zwrócony jest ku północy, gdzie jego wierzchołek znajduje się w Bramie Sandomierskiej (Rycina 3.)⁹¹. Dno kotliny znajdują się na wysokości od 150 do 250 m. n.p.m.⁹². Położenie, granice, wewnętrzna struktura oraz rozwój cywilizacyjny, jakimi się cechuje sprawiają, że na tle sąsiednich regionów (Karpaty, Wyżyna Małopolska, Wyżyna Lubelska, Roztocze), kraina ta wyróżnia się znaczną odrębnością, co przekłada się także na odmienność w warunkach środowiskowych⁹³.

Puszcza, która jeszcze we wczesnym średniowieczu gęsto porastała całą kotlinę, kurczyła się wraz z działalnością człowieka. Do określenia jej prawdopodobnego zasięgu

⁹⁰ J. Wojtanowicz, *Kotlina Sandomierska. Studium krajoznawstwa kulturowego*, Lublin 2012, s. 13.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1965, s. 432.

⁹³ J. Wojtanowicz, *op. cit.*, s. 20-22.

w połowie XIV w. użyć należy metody retrogresywnej. Kluczowe do zrozumienia dawnego rozmiaru Puszczy Sandomierskiej są wspomniane już austriackie mapy wojskowe z przełomu XVIII i XIX w. Już wstępny ogląd stanu zalesienia w Kotlinie Sandomierskiej, jaki rysuje się na ich podstawie ukazuje trzon dawnego kompleksu leśnego. Zarys ten, w oparciu o dotychczasowe badania nad rozwojem sieci osadniczej daje solidne podstawy do ustalenia zasięgu puszczy w poprzednich stuleciach.

Rycina 4. Zalesienie terenów dawnej Puszczy Sandomierskiej na tle ziem sąsiednich na mapach z przełomu XVIII i XIX w.

Źródło: Arcanum Maps: maps.arcanum.com/en/map/europe-18century-firstsurvey.

Szczegółowe opracowanie rozwoju sieci osadniczej w Puszczy Sandomierskiej nastąpi w kolejnym rozdziale rozprawy, stąd w tym miejscu przytoczone zostaną jedynie podstawowe ustalenia dotyczące osadnictwa ziem okalających teren puszczy w połowie XIV w., które decydowało o jej granicach. Zdecydowane zacofanie tego terenu pod kątem rozwoju sieci osadniczej dostrzec można w opracowaniach poszczególnych ziem, których części pokryte były puszczą. Choć dotyczą one okresu nieco późniejszego (druga połowa XVI w.), to dobitnie ukazują ten obszar jako silnie zalesiony, peryferyjny pod kątem występowania osadnictwa w skali poszczególnych województw⁹⁴.

⁹⁴ *Województwo lubelskie...*, *op. cit.*, mapa.

Na podstawie przyjętych wytycznych, za terytorium Puszczy Sandomierskiej w przeddzień pierwszych, istotnych akcji kolonizacyjnych, jakie miały miejsce w drugiej połowie XIV w. uznać należy obszar zwartego zalesienia w granicach Kotliny Sandomierskiej, znajdujący się po obu stronach Sanu, ograniczony dolinami rzek Wisła i Wisłoka w części zachodniej, krawędzią Roztocza od strony północno-wschodniej, zaś jej granicę południową wyznaczała linia rzek Wielopolka, Czarna, Wisłok i Szkło.

Od strony północno-zachodniej granicę Puszczy Sandomierskiej wyznaczała dolina Wisły, która już w wieku XIV była silnie zasiedlona. W tym miejscu posłużyć należy się badaniami M. Dobrowolskiej. Choć wyrażono krytykę wobec jej koncepcji zasięgu puszczy, to nie sposób pominąć jej wkładu w badania nad osadnictwem w puszczańskiej części staropolskiego województwa sandomierskiego. Dostęp do puszczy od strony doliny Wisły znacznie utrudniał zwarty pas gęstych bagien i mokradeł, jakie rozlegały się od Gorzyc pod Sandomierzem do Rzochowa pod Mielcem⁹⁵. Pas ten jest dobrze widoczny na mapie Miega⁹⁶.

Granicę północno-wschodnią Puszczy Sandomierskiej niemal na całej długości stanowił łuk Roztocza. To pasmo wzniesień na tle sąsiednich krain wyróżniało się indywidualnymi cechami fizjograficznymi, rozdzielając Kotlinę Sandomierską od Kotliny Nadbuża⁹⁷. Granicę między regionami wyznaczał pas na zachodzie rozpoczynający się w okolicach Modliborzyc, następnie przechodzący obok Janowa Lubelskiego, Terespolu i Józefowa⁹⁸. Wymienione miejscowości leżały już na obszarze Roztocza. Linia ta w dalszym biegu przyjmowała kierunek południowo-wschodni, przechodząc obok leżących w Kotlinie Sandomierskiej – Horyńca oraz Niemirowa, kierując się w stronę Gródka⁹⁹. Warto zaznaczyć, że bieg granicy w dużej mierze pokrywa się z linią zalesienia Puszczy Sandomierskiej, jaką w łatwy sposób odnaleźć można na wspomnianych już austriackich mapach¹⁰⁰. Ponadto zróżnicowanie obu krain pod kątem zagospodarowania terenu widać w pracach podejmujących kwestię rozwoju osadnictwa

Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku, red. W. Pałucki, cz. 1, Warszawa 1993, mapa.

⁹⁵ M. Dobrowolska, *Puszcza...*, *op. cit.*, s. 657.

⁹⁶ *Galicja...*, *op. cit.*, t. 4.

⁹⁷ J. Buraczyński, *Wstęp*, [w:] *Roztocze. Środowisko przyrodnicze*, red. J. Buraczyński, Lublin 2002, s. 11.

⁹⁸ Granice Roztocza zostały precyzyjnie ustalone przez J. Buraczyńskiego w pracy zbiorowej pod jego redakcją, która dotyczyła środowiska przyrodniczego tego regionu (*Roztocze. Środowisko przyrodnicze*, red. J. Buraczyński, Lublin 2002, mapa „*Lasy Roztocza*”).

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ *Galicja...*, *op. cit.*, t. 8.

na tych obszarach¹⁰¹. Łącznikiem pomiędzy doliną Wisły a krawędzią Roztocza, który wyznaczał zasięg puszczy była rzeka Sanna. W tym miejscu Kotlina Sandomierska graniczy z Wyżyną Lubelską, stąd rzeka ta była naturalnym przedłużeniem południowej linii Roztocza, wyznaczając krawędź puszczy w najbardziej na północ wysuniętej części. Od strony południowo-zachodniej granicę puszczy wyznaczała dolina Wisłoki. Już na początku XIV w. była ona miejscem zajęтым przez osadnictwo, rozdzielając prastarą puszcze. Najważniejszymi ośrodkami osadniczymi na tym odcinku były Przecław, Rzochów i Mielec.

Nieco bardziej złożone jest wytyczenie południowej granicy zasięgu puszczy. Jej zachodnią część stanowił z pewnością próg Pogórza Karpackiego, wyznaczony biegiem rzek Wielopolka i Czarna. Północne stoki pogórza były obszarem, który został stosunkowo wcześniej skolonizowany¹⁰². Determinować taki stan rzeczy mogły warunki glebowe, które nie sprzyjały tak zwartemu zalesieniu, jak w sąsiednich nizinach. Środkową partię granicy wyznaczał Wisłok, który po swojej południowej stronie był również silnie zagospodarowany. Na ten stan rzeczy wpływało zwarte osadnictwo, na czele z takimi ośrodkami miejskimi jak Rzeszów, Łańcut, Przeworsk czy Jarosław. W miejscu, w którym Wisłok wchodził na obszar doliny Sanu, granica przyjmowała kierunek południowo-wschodni. Następnie przecinała San i łączyła się z linią rzeki Szkło, której bieg stanowił najdalej na południe wysuniętą krawędź puszczy.

Warto zaznaczyć, że wytyczone terytorium pokrywa się z ustaleniami F. Persowskiego, który opisując tereny puszczańskie na dawnym pograniczu polsko-ruskim wyróżnił wśród nich całość zarysowanego terenu, choć nie pokusił się o ujęcie ich w jeden ścisły kompleks leśny¹⁰³. Ciągłość zalesienia po obu stronach Sanu podkreślał też W. Semkowicz¹⁰⁴. Z kolei W. Makarski badając teren pogranicza pod względem językowym i etnicznym w połowie XIV w. wskazał całość wyznaczonego obszaru jako teren silnie zalesiony, w którym istniały dwie śródleśne ekumeny – leżajska i lubaczowska¹⁰⁵.

¹⁰¹ Szczególnie widoczne jest to chociażby na mapie zawartej w opracowaniu województwa lubelskiego w drugiej połowie XVI w. (*Województwo lubelskie...*, *op. cit.*, mapa).

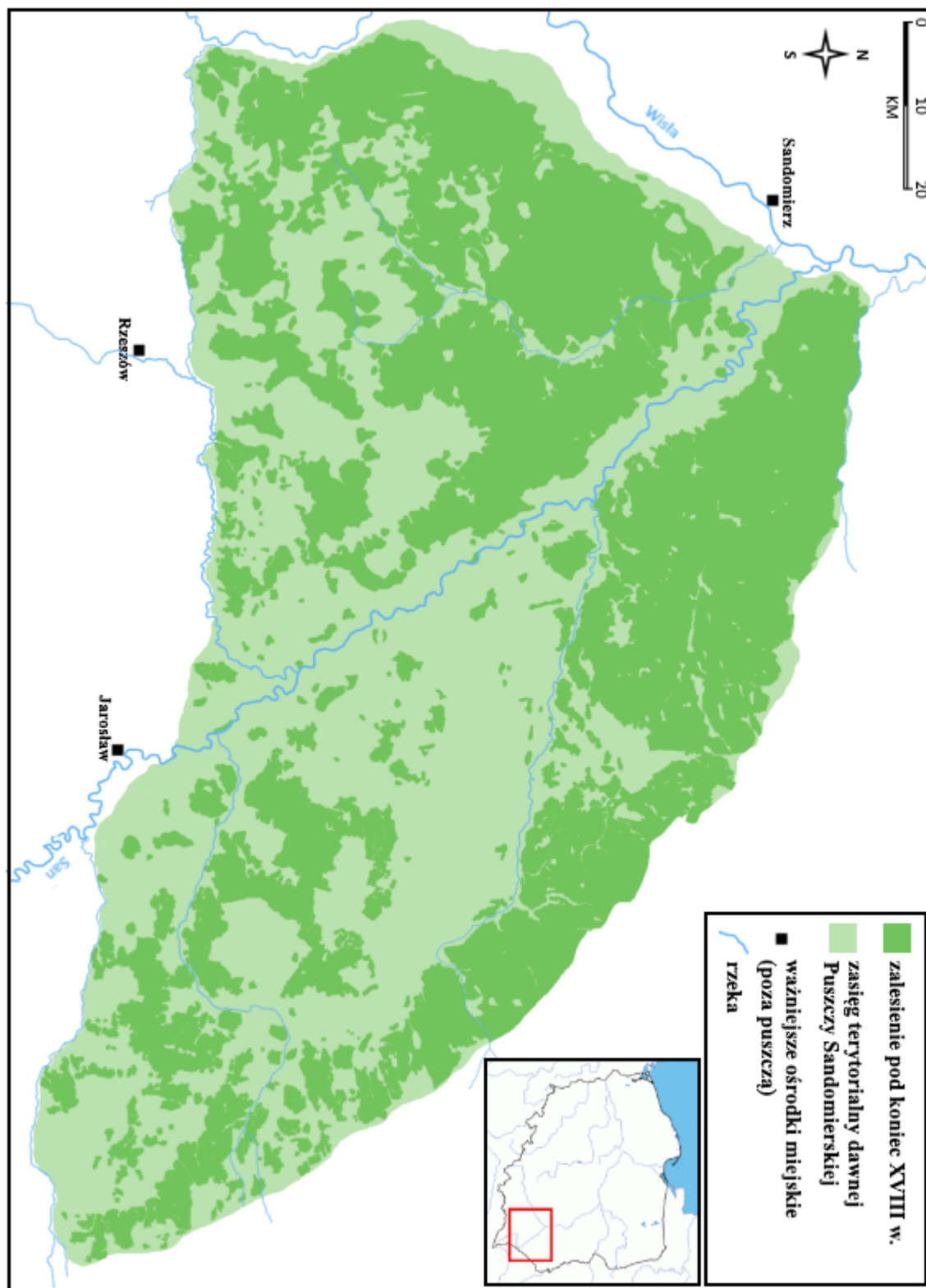
¹⁰² M. Dobrowolska, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 14.

¹⁰³ F. Persowski, *Studia...*, *op. cit.*, mapa.

¹⁰⁴ W. Semkowicz, *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, Kraków 1925, s. 48-50.

¹⁰⁵ W. Makarski, *Pogranicze...*, *op. cit.*, s. 220-228, mapa.

Rycina 5. Zasięg terytorialny Puszczy Sandomierskiej w połowie XIV w.

Opracowanie własne.

W tak nakreślonym zasięgu terytorialnym mogą pojawić się wątpliwości, co do ścisłości zalesienia puszczy. Na prezentowanej mapie (Rycina 5.) zauważalne są bezleśne tereny, znajdujące się w północnej części Płaskowyżu Tarnogrodzkiego, rozciągające się po południowej (lewej) stronie Tanwi. W tym miejscu warto przywołać kolejną składową badań nad rozmiarem puszczy w wiekach poprzednich, jakimi są informacje źródłowe z epoki. Warto je docenić, ponieważ znajdują się one w zapisach o charakterze skarbowym, co nie jest częste. W świetle opisów zawartych w lustracjach województw z lat 1564-1565 widać, że stan zalesienia badanego obszaru był znacznie bardziej zwarty, niż ukazują to mapy z przełomu XVIII i XIX w. Co istotne, materiały te rozwiewają wątpliwości co do terenu, na którym w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności znajdowały się dwa starostwa: krzeszowskie i zamechskie. Choć pierwsze nie zostało opisane, to już lustracja drugiego z nich rzuca nowe spojrzenie na kwestie zalesienia w badanym okresie. Na kartach opisu starostwa szczególnie ważny jest ten dotyczący rozległości lasów: „W thym starostwie Zameskim jest liaszow barzo wiele, ktore poczawszi od Zamchu cziaignią się asz ku wierzech Rachaniu kylka myl, a na drugą strone od Lukowey asch ku Szebrzeszinu, albo Thurobinu kylka myl. thakze y na drugą strone miedzi starostwem Lubaczowskiem y miedzi ymieniem Ramsowskim a miedzi starostwem Liezeiskim yesth liaszow y dambrow dosycz (...)”¹⁰⁶. Również w lustracji starostwa leżajskiego, leżącego w ścisłym sąsiedztwie zawarto opis rozległych lasów: „W thim starostwie Lezeiskiem iest kilka vrocisk, liassow wielkich, iedno zową Łuchowem, drugie Sielatinem, trzeczie Gorkami, czwarte za Sarziną, piathe Za Trzęboszwią, soste Za brzożą, na ktorich mieischach są liaszi y dambrow barzo wiele i po czesczi łąk miedzi nimi (...)”¹⁰⁷. Także w starostwie lubaczowskim podkreślano obfitość zalesienia¹⁰⁸. Przytoczone informacje potwierdzają zwartość szaty leśnej na zakreślonym obszarze. Szczegółowe zbadanie działalności człowieka w postaci rozwoju sieci osadniczej oraz aktywności gospodarczej, które będzie przedmiotem rozważań w kolejnych częściach pracy, powinno dać odpowiedź na pytanie jak przebiegał proces

¹⁰⁶ *Opisi*, t. 2, s. 220-221.

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 202.

¹⁰⁸ *Opisi*, t. 3, s. 277: „bo tham są lassi wielkie y dossycz ych”.

deforestacji Puszczy Sandomierskiej oraz jaką dynamikę przybierał w poszczególnych etapach.

1.5. Uwarunkowania środowiska przyrodniczego

Terytorium dawnej Puszczy Sandomierskiej mieściło się na terenie kilku mezoregionów fizycznogeograficznych, wchodzących w skład Kotliny Sandomierskiej. Idąc za podziałem przyjętym przez Jerzego Kondrackiego, były to: Dolina Dolnego Sanu, Równina Tarnobrzeska, Równina Biłgorajska, Płaskowyż Kolbuszowski, Płaskowyż Tarnogrodzki, Pradolina Podkarpacka, Nizina Nadwiślańska i Dolina Dolnej Wisłoki¹⁰⁹. Niektóre z nich w całości mieściły się w zarysowanym wcześniej zasięgu terytorialnym badanego obszaru, inne jedynie częściowo.

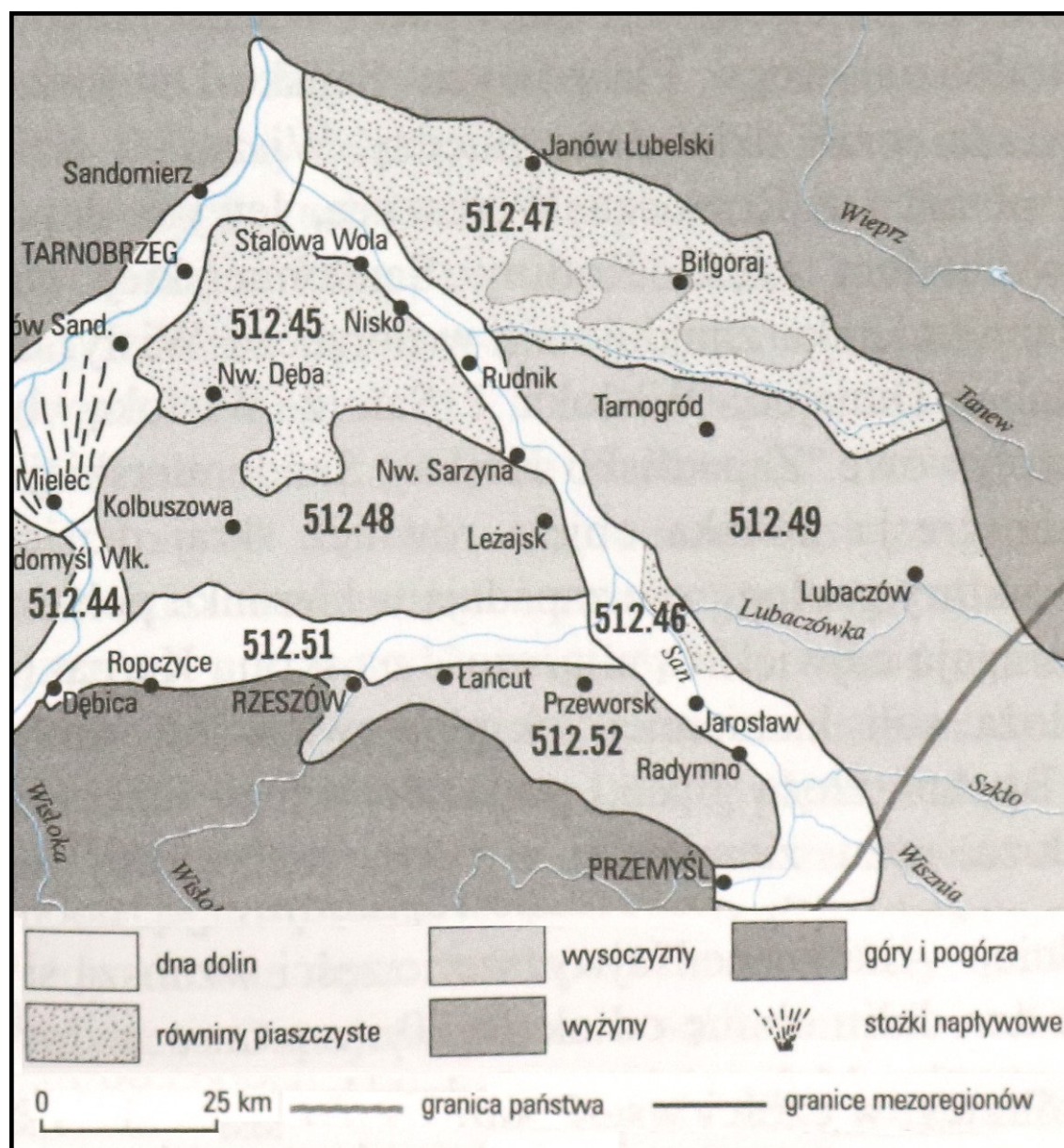
Centralną częścią Puszczy Sandomierskiej w jej dawnym zasięgu była Dolina Dolnego Sanu. Ukośną linią przecinała ona omawiane terytorium dzieląc je na dwie części. Po jej prawej stronie dawna puszcza porastała w całości Równinę Biłgorajską oraz większą część Płaskowyżu Tarnogrodzkiego, nie obejmując jedynie najdalej na południe wysuniętej jej części, którą wyznaczała rzeka Szkło. Po lewej stronie Doliny Dolnego Sanu, dawna puszcza zajmowała całą Równinę Tarnobrzeską i Płaskowyż Kolbuszowski. Ponadto do jej terytorium należała północna część Pradoliny Podkarpackiej, oddzielona od reszty linią rzek Wisłok – Czarna – Wielopolka. Za najdalej na zachód wysuniętą część badanego obszaru odpowiadały krawędzie szybciej ogarniętych przez osadnictwo – Niziny Nadwiślańskiej i Doliny Dolnej Wisłoki.

Pod względem ukształtowania powierzchni terenu, najogólniej mówiąc terytorium dawnej Puszczy Sandomierskiej było częścią zapadliska o założeniu tektonicznym, jakim jest Kotlina Sandomierska. Dobrze obrazuje to zamieszczona wcześniej mapa hipsometryczna (Rycina 3.). Analizując badany obszar w kontekście regionalnym, warto zwrócić uwagę, że północna część Puszczy Sandomierskiej przypadała na piaszczyste równiny – Biłgorajską i Tarnobrzeską, zaś w południowej części dominowały wysoczyzny – Płaskowyż Tarnogrodzki i Płaskowyż Kolbuszowski¹¹⁰. Najniższymi partiami wyznaczonego terytorium były obszary położone w Dolinie Dolnego Sanu.

¹⁰⁹ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2002, s. 305, 309-312.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 305.

Rycina 6. Mezoregiony fizycznogeograficzne dawnej Puszczy Sandomierskiej.

Regiony w których mieściła się Puszcza Sandomierska: 512.44 – Dolina Dolnej Wisłoki, 512.45 – Równina Tarnobrzaska, 512.46 – Dolina Dolnego Sanu, 512.47 – Równina Biłgorajska, 512.48 – Płaskowyż Kolbuszowski, 512.49 – Płaskowyż Tarnogrodzki, 512.51 – Pradolina Podkarpacka.

Ilustracja jest fragmentem mapy zawartej w pracy: J. Kondracki, *Geografia regionalna...*, op. cit., s. 305.

Szczególne znaczenie w kwestii rozwoju osadnictwa miały warunki glebowe. Na terytorium dawnej Puszczy Sandomierskiej były one silnie zróżnicowane¹¹¹.

¹¹¹ S. Białousz, *Gleby – Klasyfikacja genetyczna*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Najgrakowski, Warszawa 1993-1997. O pracę opiera się opis warunków glebowych zawarty w akapicie.

Powierzchniowo największy udział na tym obszarze mają gleby bielcowe, dominujące na Równinie Biłgorajskiej i Równinie Tarnobrzskiej. Znaczną część Płaskowyżu Kolbuszowskiego, Płaskowyżu Tarnogrodzkiego oraz Pradoliny Podkarpackiej zajmują z kolei gleby rdzawe. Stosunkowo lepszą kategorią gruntu dysponuje pas ziem ciągnący się przez środkową część Płaskowyżu Tarnogrodzkiego, dominują tam bowiem gleby płowe. Są one obecne również na niewielkim obszarze znajdującym się na styku Płaskowyżu Kolbuszowskiego, Pradoliny Podkarpackiej oraz Doliny Dolnego Sanu. Fragmentarycznie na Płaskowyżu Kolbuszowskim występują także gleby opadowo-glejowe i płowe opadowo-glejowe. Obraz uwarunkowań glebowych dopełniają urodzajne mady rzeczne znajdujące się w dolinach rzek.

Należy jednak zaznaczyć, że na podstawie dotychczasowych ustaleń, wątpliwe jest opieranie współzależności pomiędzy obecną klasyfikacją gleb a efektywnością dawnej produkcji roślinnej¹¹². Do pośrednich wniosków dotyczących warunków glebowych w poszczególnych regionach można dojść poprzez obliczenia współczynników plonów. Zagadnienie to będzie przedmiotem badań w dalszej części pracy, choć już teraz zaznaczyć trzeba, że możliwości przybliżenia tego problemu są ograniczone terytorialnie i dotyczą jedynie niewielkiej części omawianego obszaru. Zasadnym wydaje się zatem ograniczenie ogólnej oceny przyrodniczego uwarunkowania rolnictwa w dawnej Puszczy Sandomierskiej do podziału terytorium na obszary bardzo dobre, dobre bądź słabsze pod tym względem. Ustalenia takie dla całej Kotliny Sandomierskiej poczynili M. Łanczont i J. Wojtanowicz, co pozwala na przyjęcie wspomnianej klasyfikacji również dla wyznaczonego terenu¹¹³.

Według ustaleń wyżej wspomnianych badaczy, bardzo dobre warunki do rozwoju rolnictwa występowały jedynie w okolicach Krzeszowa i Grodziska. Były to bowiem wyspy lessów i utworów lessopodobnych¹¹⁴. Za obszary dogodne do uprawy roli uznano doliny rzeczne, które na wyznaczonym terytorium przede wszystkim reprezentowała Dolina Dolnego Sanu. Dobre warunki panowały również w północnej części Płaskowyżu Tarnogrodzkiego, której znamiennym elementem były płaty lessowe na wierzchowinie,

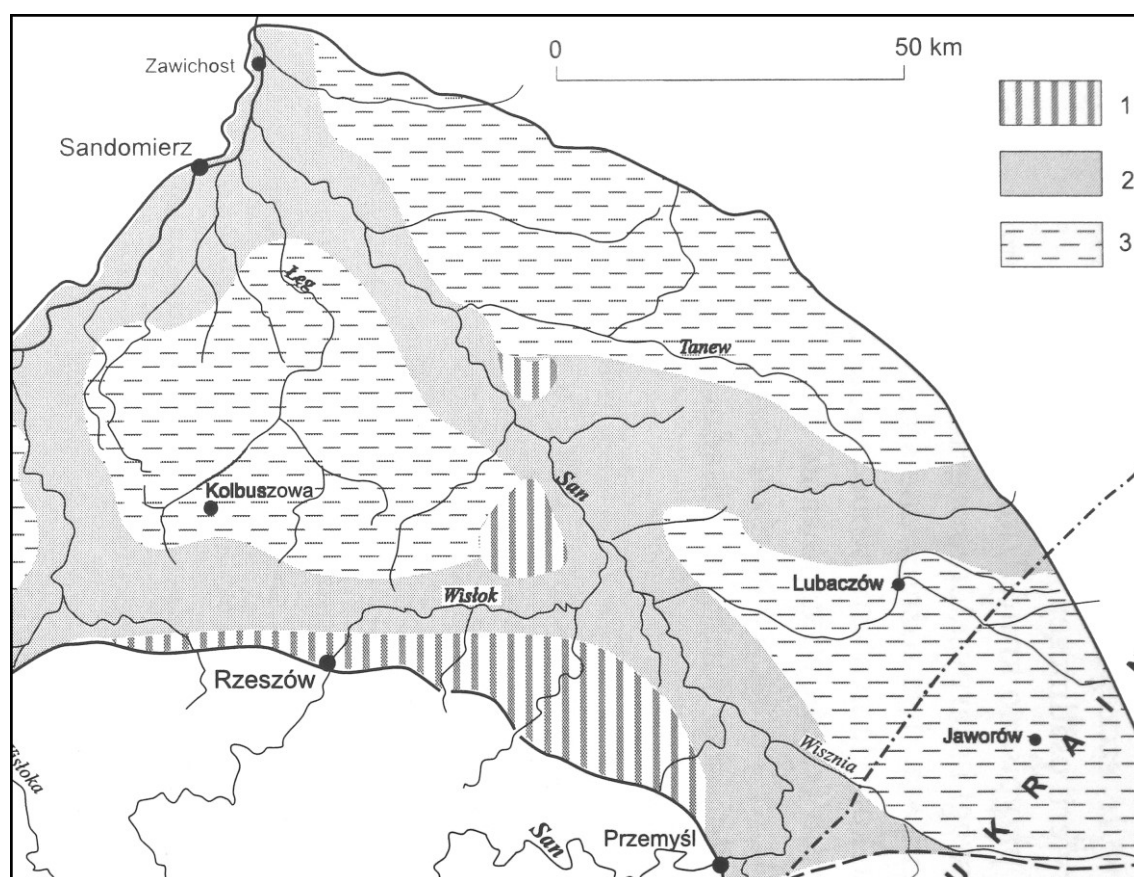
¹¹² A. Wyczański, *O badaniu plonów zbóż w dawnej Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1968, 16 (2), s. 259-260.

¹¹³ M. Łanczont, J. Wojtanowicz, *Uwarunkowania przyrodnicze rozwoju osadnictwa pradziejowego w Kotlinie Sandomierskiej*, [w:] *Archeologia Kotliny Sandomierskiej*, red. M. Kuraś, Stalowa Wola 2005, s. 46.

¹¹⁴ J. Wojtanowicz, *op. cit.*, s. 91.

co zarazem tłumaczy dlaczego szybciej postępował tam proces deforestacji¹¹⁵. Z kolei jako tereny mniej dogodne oceniono stosunkowo duże obszary przypadające na pozostałą część Płaskowyżu Tarnogrodzkiego, Płaskowyż Kolbuszowski, Równinę Biłgorajską i Równinę Tarnobrzeską.

Rycina 7. Przyrodnicze uwarunkowania rolnictwa w Puszczy Sandomierskiej.

Obszary: 1 – bardzo dogodne 2 – dogodne 3 – mniej dogodne

Rycina jest fragmentem mapy zawartej w pracy: M. Łanczont, J. Wojtanowicz, *op. cit.*, s. 46.

Kolejnym istotnym elementem środowiska przyrodniczego są wody powierzchniowe. Terytorium dawnej Puszczy Sandomierskiej, podobnie jak cała Kotlina Sandomierska znajdowała się w dorzeczu Wisły¹¹⁶. Jak już zaznaczono, główną rzeką regionu był San w swoim dolnym biegu. Do jego najważniejszych dopływów na tym odcinku należały rzeki: Wisłok, Tanew, Lubaczówka i Szkło. Z tą tylko różnicą, że zarówno Tanew, jak i Lubaczówka były wewnętrznymi rzekami dawnej puszczy, które

¹¹⁵ J. Kondracki, *Geografia fizyczna...*, *op. cit.*, s. 437.

¹¹⁶ *Idem*, *Geografia regionalna...*, *op. cit.*, s. 306.

niemal na całej długości znajdowały się w jej obszarze. Także ich zlewnia znajdowała się w obrębie badanego terytorium i odgrywała ważną rolę w ogólnym stanie wód powierzchniowych. Mniejsze znaczenie mają rzeki Wisłok i Szkło, gdyż były one naturalnymi granicami dawnej puszczy, stąd ich wpływ na kształtowanie się osadnictwa był znacznie słabszy. Istotną rolę w środowisku przyrodniczym zachodniej części badanego obszaru odgrywała rzeka Łęg, przepływająca przez Płaskowyż Kolbuszowski i Równinę Tarnobrzeską, a następnie wpadająca do Wisły nieopodal ujścia Sanu.

Podjmując próbę rekonstrukcji dawnego krajobrazu naturalnego w zakresie nawodnienia, należy przyjąć kilka ogólnych założeń, które powinny pomóc w jego lepszym rozpoznaniu. W średniowieczu państwo polskie było znacznie bardziej wilgotne niż obecnie. Puszcze z reguły posiadały rozbudowaną sieć wodną, bogatą nie tylko w rzeki, ale przede wszystkim w potoki, strumyki czy śródleśne jeziora¹¹⁷. Nieodłącznym elementem puszczańskiego środowiska były liczne trzęsawiska, mokradła i bagna. Część z nich widoczna jest jeszcze na mapach z przełomu XVIII i XIX w. Regionem charakteryzującym się szczególnie wysokim stopniem zabagnienia była Równina Tarnobrzeska (Rycina 8. i 9.).

Rycina 8. Zabagnienie we wschodniej części Równiny Tarnobrzeskiej u schyłku XVIII w.

Źródło: Arcanum Maps: maps.arcanum.com/en/map/europe-18century-firstsurvey.

¹¹⁷ K. Ślaski, *op. cit.*, s. 44.

Rycina 9. Zabagnienie w północnej części Równiny Tarnobrzeskiej u schyłku XVIII w.

Źródło: Arcanum Maps: maps.arcanum.com/en/map/europe-18century-firstsurvey.

W kontekście podejmowanego problemu badawczego najważniejszym elementem środowiska przyrodniczego było zalesienie. Na temat zasięgu terytorialnego Puszczy Sandomierskiej w połowie XIV w. dokonano już ustaleń w poprzedniej części rozdziału. Warto zaznaczyć, że choć lasy porastające wyznaczony obszar były zasadniczym elementem biosfery, to krajobraz dawnej Puszczy Sandomierskiej tworzyły też tereny naturalnie bezleśne, jak śródleśne polany i łąki¹¹⁸.

Ważnym i zarazem trudnym do rozpoznania zagadnieniem jest struktura gatunkowa szaty leśnej w badanym okresie. Z powodu braków źródłowych niemożliwe jest jej pełne zrekonstruowanie. Opierając się na pośrednich dowodach można jednak zawrzeć pewne ustalenia o charakterze ogólnym. Z pewnością XV i XVI-wieczna szata leśna tego obszaru była znacznie bardziej zróżnicowana niż obecnie¹¹⁹. Bez wątpienia dużo większe znaczenie miały lasy liściaste. Z reguły gliniaste wzgórza porastały świerki z domieszką grabów, klonów, wiązów i jaworów, na piaskach zaś dominowała sosna z domieszką dębów i brzoź¹²⁰. Z kolei grunty wilgotne zajmowały lasy łęgowe, w których

¹¹⁸ K. Ślaski, *op. cit.*, s. 43: Poza obszarami naturalnie bezleśnymi w dawnej Polsce, dominowały trzy podstawowe typy krajobrazu: polno-leśny, leśno-polny oraz puszczański.

¹¹⁹ W. Semkowicz, *O potrzebie...*, *op. cit.*, s. 5-6; A. Żabko-Potopowicz, *Zagadnienie lasów w Polsce przed rozbiorami od schyłku XV do połowy XVIII wieku*, „Sylwan”, 1954, 98 (5), s. 369-370; Z. Kubrak, *Wpływ osadnictwa i przemysłu leśnego na proces wylesienia i przemiany drzewostanu w Puszczy Solskiej (XVI-XVIII w.)*, [w:] *Wierny swemu dziedzictwu. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Józefowi Półciwarkowi*, red. S. Nabywaniec, B. Lorens, S. Zabraniak, Rzeszów 2010, s. 187-188.

¹²⁰ J. Kondracki, *Geografia fizyczna...*, *op. cit.*, s. 432.

dominowała olcha¹²¹. O bogatej w różne gatunki drzew szacie leśnej pośrednio świadczą nazwy poszczególnych miejscowości. Uwarunkowania środowiska przyrodniczego nierzadko stanowiły bazę toponimiczną, zwłaszcza w miejscach, gdzie miały one istotne znaczenie. Próbując odwzorować dawny skład gatunkowy drzewostanu można przywołać nazwy, które zostały nadane miejscowościom powstałym w badanym okresie: Dąbrowica, Dębno, Bukowina, Lipowiec, Lipiny, Lipnica, Jaworów, Wiązownica, Jasionka, Brzoza czy Wierzbiany¹²².

Poruszając problem przyrody ożywionej nie sposób pominąć faunę, choć w kontekście badań nad działalnością człowieka najbardziej istotne miejsce zajmuje zwierzyna łowna. W Puszczy Sandomierskiej występowały dawniej jej liczne gatunki, zarówno większej, do której można zaliczyć niedźwiedzie, tury, dziki, jelenie, rysie, wilki, jak i mniejszej, która obejmowała zwierzęta futerkowe, m.in. zające, kuny, wydry, sobole, wiewiórki i lisy¹²³. O bogactwie miejscowych lasów w zwierzynę łowną przekonywał J. Kochanowski w poemacie *Dryas Zamchana* skierowanym do Stefana Batorego: „Ale jeśli cię raczej myśliwa myśl wiedzie, Na dzikie wieprze jechać albo na niedźwiedzie, Lubo sarny po puszczy gonić wiatronogie: Wszystkiego tu, królu mój, najdziesz mnóstwo srogie”¹²⁴. Również lustratorzy podkreślali zasobność badanego terytorium w zwierzynę. W lustracji starostwa zamechskiego 1564/1565 przekonywano, że jest tam „zwierz gęsthy”¹²⁵. Podobne walory miejscowej fauny dostrzeżono w sąsiednim starostwie leżajskim, gdzie miał występować „zwiersz tamze rozmaithi w puszczach wielkich”¹²⁶. Zasobność w zwierzynę leśną była zapewne regionalnie zróżnicowana, o czym świadczy zapis zawarty w inwentarzu wsi Bratkowice z 1569 r., gdzie zaznaczono, że „nimasz wniei zwierz wielkiego iedno sarna (...)”¹²⁷.

1.6. Podsumowanie

Wskazanie granic obszaru geograficznego, którego głównym elementem definiującym go jest stan zalesienia w wiekach poprzednich nie jest zadaniem łatwym.

¹²¹ K. Ślaski, *op. cit.*, s. 45.

¹²² Szerzej o okolicznościach i czasie powstania wspomnianych miejscowości będzie mowa w rozdziale poświęconym rozwojowi sieci osadniczej.

¹²³ A. Kunysz, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 80; R. Szczygieł, *Przed powstaniem miasta...*, *op. cit.*, s. 36.

¹²⁴ *Dryas Zamchana*, s. 18.

¹²⁵ *Opisi*, t. 2, s. 222.

¹²⁶ *Ibidem*, s. 203.

¹²⁷ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 29, k. 264v.

Trudności wynikające z tego faktu przełożyły się na rozbieżne stanowiska w kwestii zasięgu Puszczy Sandomierskiej w przeszłości. W dotychczasowym stanie badań zarysowały się dwie główne koncepcje jej dawnego rozmiaru. Część badaczy podpierając się ustaleniami M. Dobrowolskiej sądziło, że obszar ten znajdował się w ramionach Wisły i Sanu. Dopiero z czasem w środowisku naukowym pojawiła się teoria o jej znacznie większym zasięgu. Główny krytyk poprzednich ustaleń – J. Półwiartek, w swoich badaniach wielokrotnie zaznaczał, że ogromne obszary puszczy znajdowały się również po prawej stronie Sanu.

Na bazie przedstawionej analizy udało się ustalić zasięg terytorialny Puszczy Sandomierskiej w połowie XIV w. Wynika z niej, że zajmowała ona znaczną, zalesioną część Kotliny Sandomierskiej. Jej zachodnią krawędź stanowiły doliny Wisły i Wisłoki, od strony północno-wschodniej graniczyła z łukiem Roztocza, zaś granicę południową wyznaczały rzeki Wielopolka i Czarna, położone u progu Pogórza Karpackiego, a jej przedłużeniem był bieg rzek Wisłok oraz Szkło.

Rozdział 2. Rozwój sieci osadniczej

2.1. Uwagi wstępne

Badania nad działalnością człowieka w Puszczy Sandomierskiej w wyznaczonych ramach chronologicznych rozpocząć należy od prześledzenia procesu tworzenia skupisk ludności na jej obszarze. Kolonizacja była procesem ściśle uzależnionym od uwarunkowań świata przyrody, a zarazem wpływała na jego przemiany. Celem tej części pracy jest zatem przeanalizowanie rozwoju sieci osadniczej w okresie od połowy XIV do końca XVI w., ze zwróceniem szczególnej uwagi na wpływ uwarunkowań środowiska naturalnego na tworzenie nowych osad oraz przemiany w świecie przyrody, głównie deforestacji, będącej wynikiem kolonizacji.

Badania nad rozwojem sieci osadniczej nakreślonego obszaru posiadają bogatą tradycję, jednak były one prowadzone w ramach prac skoncentrowanych na poszczególnych jednostkach administracyjnych, które w całości bądź w części wchodziły w skład Puszczy Sandomierskiej. W pierwszej kolejności przywołać należy te badania, które koncentrowały się na osadnictwie w puszczańskej części dawnego województwa sandomierskiego. W tym miejscu odwołać należy się ustaleń zawartych w pracach M. Dobrowolskiej¹²⁸, J. Rawskiego¹²⁹, K. Ruszla¹³⁰ czy P. Miodunki¹³¹. Rozwój sieci osadniczej w puszczańskej części ziemi przemyskiej został przedstawiony m.in. w pracy J. Półciwarka, skoncentrowanej na dawnym starostwie leżajskim¹³² czy tekście Sławomira Sytego, przedstawiających sytuację w starostwie zamechskim¹³³. Z kolei wschodni fragment omawianego obszaru, czyli powiat lubaczowski był przedmiotem badań A. Janeczka w pracy nad osadnictwem województwa bełskiego¹³⁴. Nie zmienia to faktu, że w tak przyjętym kształcie Puszczy Sandomierskiej ciągle brakuje opracowania,

¹²⁸ M. Dobrowolska, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 11-19.

¹²⁹ J. Rawski, *Puszcza Sandomierska...*, *op. cit.*, s. 45-51.

¹³⁰ K. Ruszel, *Studia nad kulturą...*, *op. cit.*, s. 30-49.

¹³¹ P. Miodunka, *Przemiany środowiska...*, *op. cit.*, s. 43-51.

¹³² J. Półciwartecki, *Położenie ludności*, *op. cit.*, s. 31-42.

¹³³ S. Syty, *Starostwo zameckie w średniowieczu* [w:] *Na pograniczu kultur, języków i tradycji: Prace ofiarowane profesorowi doktorowi Ryszardowi Szczygłowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Mądzik, A. A. Witusik, Lublin 2004, s. 96-99.

¹³⁴ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 151-171.

które przedstawia ten problem całościowo i pozwala na ustalenie wniosków dotyczących problemu interakcji człowieka i środowiska przyrodniczego.

Ta część rozprawy ma za zadanie uzupełnić tę lukę, co pozwoli uszeregować wiedzę na temat rozwoju sieci osadniczej tego obszaru. Możliwość taką daje szczegółowa analiza źródeł, podczas której należyta uwagę poświęca się kwestiom związanym z relacją na linii człowiek – środowisko przyrodnicze. Zagadnienie zostało przedstawione w podziale na trzy etapy, które poprzedził opis stanu osadnictwa w połowie XIV w. Pierwszym z nich jest analiza inicjatyw osadniczych w drugiej połowie XIV w. Był to okres, w którym na obszarze Puszczy Sandomierskiej przeprowadzono szereg lokacji na prawie niemieckim. Taka teza opiera się o najstarsze zachowane przywileje lokacyjne, które dotyczą tego przedziału czasowego. Choć nie można wykluczyć, że część osad istniejących przed połową XIV w. także została lokowana przy użyciu prawa niemieckiego, to z dużą dozą pewności można stwierdzić, że to właśnie druga połowa wieku stanowiła pierwszą fazę zorganizowanej akcji osadniczej, o czym świadczy liczba osad, jakie powstały w tym okresie.

Drugim etapem, jaki wyszczególniono to wiek XV. Wówczas na sile przybrała kolonizacja wiejska, postępująca w oparciu o już istniejące ośrodki. Szczególnie istotne dla tego okresu jest zbadanie jakie rozwiązania prawno-gospodarcze były stosowane, co nie jest zadaniem prostym, gdyż dla XV-wiecznych lokacji zachowało się stosunkowo niewiele aktów lokacyjnych. W wielu przypadkach konieczne jest zastosowanie metody polegającej na dacie założenia danej osady w oparciu o czas pojawienia się pierwszej wzmianki na jej temat. Trzecim etapem poddanym analizie są inicjatywy osadnicze podjęte w XVI w. Materiał źródłowy dla tego okresu jest dość bogaty, ponieważ ewentualne braki przywilejów lokacyjnych uzupełniają informacje zawarte w rejestrach podatkowych, lustracjach dóbr królewskich oraz inwentarzach poszczególnych dóbr.

Rozwój sieci osadniczej został zmapowany, co ułatwia analizę tego problemu pod kątem dynamiki zmian w czasie i przestrzeni. Należy zaznaczyć, że nadrzędnym celem przeprowadzonych badań jest ujęcie kwestii związanych z wzajemną relacją między procesem tworzenia nowych skupisk ludności a środowiskiem przyrodniczym. Z tego względu pobocznie traktowano problem stosunków własnościowych na tym obszarze. Z kolei na prezentowanych mapach zrezygnowano z przedstawienia sieci komunikacyjnej oraz podziałów administracyjnych. Powinno to w przyczynić się do lepszego ukazania podejmowanego zagadnienia.

2.2. Stan osadnictwa w połowie XIV w.

Obszar dawnej Puszczy Sandomierskiej do lat czterdziestych XIV w. stanowił naturalną granicę między Królestwem Polskim a Rusią Halicko-Włodzimierską¹³⁵. Niemal bezludny, porośnięty gęstym i obszernym kompleksem leśnym teren, był trudny do przebycia i stanowił wyzwanie dla akcji osadniczej. Analiza materiału źródłowego pozwala na odtworzenie stanu osadnictwa w połowie XIV w., co umożliwi odpowiednie przedstawienie rozwoju sieci osadniczej w przyjętej chronologii (połowa XIV – koniec XVI w.).

Najstarszy zapis źródłowy, odnoszący się do badanego obszaru pochodzi z ostatniej dekady XII w., a dokładnie z 1191 r. Wówczas wśród dóbr stanowiących uposażenie kościoła św. Marii w Sandomierzu wymienione zostały Sokolniki (*Sucholnici*)¹³⁶. Niedalekie położenie względem miasta (5 km w kierunku południowo-wschodnim), a zarazem usytuowanie w leśnym środowisku, wskazuje na jej służebny charakter, przynajmniej w pierwszym etapie istnienia. Obraz ten dopełnia nazwa osady, która nawiązuje do sokolników - myśliwych, którzy prowadzili łowy z użyciem ptaków drapieżnych oraz zajmowali się ich tresurą¹³⁷.

Niedługo później w źródłach swoją obecność objawia Lubaczów. Leżąca po drugiej stronie puszczy osada po raz pierwszy wzmiankowana jest w traktacie spiskim z 1214 r., zawartym między Leszkiem Białym i królem Węgier Andrzejem II. W wyniku rokowań Lubaczów otrzymał wojewoda krakowski Pakosław Lasocic¹³⁸. Zatem już wtedy gród pełnił ważną rolę, co wskazuje na jego znacznie starszą metrykę. A. Janeczek widzi w ówczesnym Lubaczowie centrum odrębnej wołości o niewielkim zasięgu obszaru

¹³⁵ M. Dobrowolska, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 4.

¹³⁶ KDM, t. 1, s. 5.

¹³⁷ J. Burszta, *Od osady słowiańskiej...*, *op. cit.*, s. 37; A. Orzechowska, *Nazwy miejscowe dawnego powiatu pilzneńskiego oraz prawobrzeżnej części dawnych powiatów sandomierskiego i wiślickiego*, Wrocław 1975, s. 83; J. Stadnik, *O nazwach miejscowych w widłach Wisły i Sanu*, „Tarnobrzskie Zeszyty Historyczne”, 1994, 8, s. 83.

¹³⁸ *Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wyd. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków-Warszawa 2017, s. 53-55. W wyniku tego porozumienia Leszek Biały otrzymał Przemyśl, a Lubaczów znalazł się w posiadaniu wojewody Pakosława. Niedługo później, król Andrzej II odebrał oba grody. Wydarzyło się to zapewne w 1216 r. (A. Jusupović, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej*, Kraków-Warszawa 2019, s. 162).

zasiedlonego¹³⁹. Jak celnie stwierdza, możliwości kolonizacyjne regionu ograniczały uwarunkowania środowiska naturalnego tj. silne zalesienie i małowartościowe gleby¹⁴⁰. Poruszony już wątek łowiecki pojawia się także w kontekście kolejnej wzmiankowanej osady. Mowa o Chmielowie, oddalonym od Sokolnik o nieco ponad 15 km, znajdującym się w podobnej odległości od linii Wisły. Pierwsza informacja na temat wsi pochodzi z 1270 r. Wówczas Bolesław Wstydlivy wydał przywilej dla spadkobierców swoich poddanych, którzy zasłużyli się m.in. strzeżeniem terenów łowieckich w okolicach Chmielowa (*Smylou*)¹⁴¹. Na mapie Miega (schyłek XVIII w.) osada znajduje się tuż poza obszarem zwartego zalesienia¹⁴². Nie ulega wątpliwości, że jeszcze na początku okresu wyznaczonego przez przyjęte ramy chronologiczne (połowa XIV w.), funkcjonowanie osady było ściśle powiązane z puszczańskim otoczeniem.

Kolejnych informacji na temat stanu osadnictwa na badanym terenie dostarcza przywilej Leszka Czarnego dla Kolegiaty Sandomierskiej z 1284 r. Wśród dóbr należących do kanoników wymieniono wspomniane już wcześniej Sokolniki oraz dwie nieznane dotąd miejscowości - Turbię i Żabno (*Zabno*)¹⁴³. Obie osady położone są w dolinie Sanu, w stosunkowo niewielkiej odległości od siebie (5 km w linii prostej), lecz po innych stronach rzeki, co z pewnością miało wpływ na komunikację między nimi. Warto zwrócić uwagę na ich toponimie, odnoszącą się do aspektów związanych ze środowiskiem przyrodniczym. Nazwa Turbia najprawdopodobniej oznacza miejsce, w którym „tura biją”, czyli poluje się na zwierzynę¹⁴⁴. Żabno to również nazwa nawiązująca do świata fauny, sugerująca także uwarunkowania topograficzne, oznaczając najprawdopodobniej miejsce zabagnione¹⁴⁵. Zapewne wówczas istniała już wieś Gorzyce (*Goric, Gorzicze*), położona nieopodal Sandomierza, wzmiankowana w źródłach z 1300 i 1333 r.¹⁴⁶

¹³⁹ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 133-134.

¹⁴⁰ *Ibidem*.

¹⁴¹ KDM, t. 1, s. 95.

¹⁴² *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, red. red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2012, cz. B, s. 95.

¹⁴³ KDM, t. 1, s. 126.

¹⁴⁴ J. Rawski, *Puszcza Sandomierska...*, *op. cit.*, s. 10; M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, t. 2, Warszawa 1885, s. 482-483. Należy zaznaczyć, że taka interpretacja nie znajduje poparcia w pracach językoznawczych, według których pochodzenie nazwy jest niejasne (A. Orzechowska, *op. cit.*, s. 84-85; J. Stadnik, *op. cit.*, s. 83).

¹⁴⁵ C. Kosyl, *Nazwy miejscowe dawnego województwa lubelskiego*, Wrocław 1978, s. 35.

¹⁴⁶ KDM, t. 2, s. 204, 207.

Istnienie szeregu wsi w dolinie dolnego Sanu ujawniają spisy świętopietrza i dziesięciny papieskiej. W wykazie z lat 1325-1327 wzmiankowane są opłaty z plebanii: Bieliny (*de Bielin*), Zaleszany (*de Zalesan*), Charzewice (*de Charowicz*) i Raclawice (*de Radzlawicz*)¹⁴⁷. Nie ma wątpliwości, że osady te mają starszą metrykę skoro zostały zorganizowane w samodzielne ośrodki kultu religijnego¹⁴⁸. Niewykluczone więc, że wzmiankowany w 1302 r. *Gregorio plebano de Chareuicz* to duchowny ze wspomnianych Charzewic¹⁴⁹. Spośród wymienionych nazw warto zaznaczyć, że Zaleszany są pierwszym toponimem nawiązującym wprost do lasu, pierwotnie oznaczając ludzi za nim mieszkających, określając tym samym położenie wsi poza linią zwartego zalesienia¹⁵⁰.

Osadnictwo rozwijało się nie tylko w dolinach rzek, w ścisłym sąsiedztwie większego grodu czy wzdłuż szlaków komunikacyjnych. Jednym z przykładów wdzierania się człowieka w głąb puszczy było założenie Grębowa. Nie wiadomo kiedy to się stało, lecz pierwsza wzmianka na temat wsi, czyli zezwolenie na założenie w niej młyna z 1329 r., świadczy o tym, że już wówczas była to rozwinięta osada¹⁵¹. Nazwa miejscowości zapewne wzięła się od niewielkiego wzniesienia na którym powstała¹⁵². Osada położona była wśród terenów bagnistych i zalewowych. Jeszcze w XIX w. dużą część wsi obejmowały wylewy okolicznych rzek¹⁵³. Chęć zbudowania młyna musiała mieć gospodarcze uzasadnienie, co sugeruje, że pomimo trudności, uwarunkowania środowiska przyrodniczego pozwalały na skuteczną uprawę roli.

Na początku XIV w. istniała już pierwsza miejscowość na południowo-wschodnim skraju puszczy, bowiem w przywileju lokacyjnym Witkowic z 1346 r. wspomniana została osada Ostrów¹⁵⁴. Nazwa tej położonej nad rzeką Wielopolką wsi, prawdopodobnie nawiązuje do zarośli, jakie znajdowały się w okolicy¹⁵⁵. We

¹⁴⁷ MPV, t. 1, s. 164-166.

¹⁴⁸ Badacz tego regionu J. Rawski uważał, że Bieliny, Charzewice i Zaleszany stały się ośrodkami kultu religijnego jeszcze w pierwszej połowie XIII w. (J. Rawski, *Wykazy świętopietrza i dziesięciny papieskiej a najstarsze parafie w archidiakonacie sandomierskim*, „Nasza Przeszłość”, 1961, 13, s. 59).

¹⁴⁹ CDP, t. 3, s. 169. Wydawca dokumentu pod tą nazwą widzi miejscowość położoną nieopodal Miechowa.

¹⁵⁰ A. Orzechowska, *op. cit.*, s. 87.

¹⁵¹ ZDM, t. 4, s. 55.

¹⁵² A. Orzechowska, *op. cit.*, s. 75.

¹⁵³ SGKP, t. 2, s. 808.

¹⁵⁴ AGZ, t. 7, s. 8.

¹⁵⁵ Nazwa „Ostrów” najczęściej odnosi się do wyspy, bądź sugeruje położenie między rowami, łąkami (*Nazwy miejscowe polski: historia, pochodzenie, zmiany*, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, t. 8, Kraków 2009, s. 220).

wspomnianym przywileju nakazano przeprowadzić karczunek po obu stronach rzeki, co zapewne wpłynęło na uszczuplenie zasięgu puszczy w tej części¹⁵⁶.

Zaznaczona wcześniej obecność osadnictwa w dolinie dolnego Sanu była ściśle związana z ziemią sandomierską i dotyczyła jej północnego odcinka. Nie ulega wątpliwości, że i w tej części doliny, która przed 1340 r. należała do Rusi Halickiej istniało osadnictwo, choć znikoma ilość źródeł uniemożliwia sformułowanie precyzyjnych ustaleń. Stanowiące najczęściej pograniczne przyczółki, grody położone nad Sanem stanowią interesujący element dziedzictwa czasów staroruskich na tym obszarze, choć ich dzieje są trudne do zbadania. Z pewnością już w pierwszej połowie XIV w. istotnym grodem był Leżajsk. Świadczy o tym wzmiankowanie go w przywileju lokacyjnym Rzeszowa z 1354 r., jako miejsca stanowiącego ówczesną granicę ziemi jarosławskiej¹⁵⁷. Do powstania osady przyczyniły się szlaki handlowe, zarówno wodny, jakim była rzeka San oraz lądowy szlak handlowy wzdłuż lewego brzegu rzeki wiodący z Przemyśla do Sandomierza¹⁵⁸.

Niewątpliwie już w połowie XIV w. do najważniejszych osad badanego terenu należał Krzeszów, położony po prawej stronie Sanu, tuż przy dawnej granicy polsko-ruskiej. Jego umiejscowienie było kluczowe w kontekście całości zagadnienia, ponieważ umieszczony był niemal pośrodku badanego obszaru. Po raz pierwszy wzmiankowany był w 1360 r. jako ukształtowany i ważny ośrodek na szlaku kupieckim¹⁵⁹. Początki osady sięgają czasów jeszcze wcześniejszych, datuje się je na X-XI w.¹⁶⁰. Przyjmując, że obecność człowieka była tam stała czyni to Krzeszów jedną z najstarszych osad na terytorium dawnej Puszczy Sandomierskiej. Był on prawdopodobnie centralnym ośrodkiem odrębnej wołości (wołosti)¹⁶¹. W kolejnych zapisach, w których pojawia się miejscowość (1388, 1390), rysuje się ona jako ośrodek dużego obszaru (*districtus Krzesouiensis*) obejmującego ziemie po obu stronach Sanu¹⁶².

¹⁵⁶ AGZ, t. 7, s. 8.

¹⁵⁷ CDP, t. 1, s. 210.

¹⁵⁸ S. Lewicki, *Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich i w. XVI*, Warszawa 1926; J. Półcwiartek, *Położenie ludności...*, *op. cit.*, s. 32.

¹⁵⁹ *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257-1506*, wyd. F. Piekosiński, t. 1, Kraków 1879, s. 39.

¹⁶⁰ A. Kunysz, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 64; S. Czopek, *Archeologia Leżajska i okolic*, [w:] *Dzieje Leżajska*, red. K. Baczkowski, J. Półcwiartek, Leżajsk 1996, s. 69; R. Szczygieł, *Przed powstaniem...*, *op. cit.*, s. 35.

¹⁶¹ R. Szczygieł, *Przed powstaniem...*, *op. cit.*, s. 37.

¹⁶² *Liber Cancellariae Stanislai Ciolek*, wyd. J. Caro, t. 1, Wiedeń 1871, s. 170; ZDM, t. 4, 240.

W połowie XIV w. osadnictwo istniało także w najdalej na zachód wysuniętej rubieży Puszczy Sandomierskiej. Były to wzmiankowane w pierwszej połowie czternastego stulecia wsie, które zostały założone w wyniku postępującego procesu osadniczego ukierunkowanego z doliny Wisły. Zapewne jeszcze w połowie XIV w. ich funkcjonowanie było ściśle powiązane ze środowiskiem przyrodniczym pobliskiej puszczy. Były to kolejno: wieś Jaślany (*Iaślany/Geslany*) wzmiankowana w 1316 r.¹⁶³, Chorzelów (*Chorzelow*) obecny w wykazie świętopietrza z lat 1325-1327¹⁶⁴ oraz Padew (*Padwa*) ujęta w źródłach w 1334 r.¹⁶⁵. Bez wątplenia istniał też Przyszów, osada położona głęboko w Puszczy Sandomierskiej. Pierwsza wzmianka opisowa na jej temat została zawarta w *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, gdzie J. Długosz informował o istnieniu tam dworu królewskiego (*curia regia*) z wieżą z czasów Kazimierza Wielkiego¹⁶⁶. Pewne jest też, że ten władca przebywał tam w 1358 r., biorąc udział w spotkaniu z możnowładcami¹⁶⁷. Ustalenie pierwotnego charakteru osady jest trudne, choć mając na uwadze informacje zapisane przez J. Długosza oraz liczne pobyty władców, jakie miały miejsce w Przyszowie, można założyć, że mieścił się w nim dwór królewski o charakterze myśliwskim, wyposażony w elementy obronne¹⁶⁸.

Na podstawie powyższych ustaleń należy stwierdzić, że sieć osadnicza w połowie XIV w. była bardzo słabo rozwinięta. Na stosunkowo dużym terytorium egzystowało 18 osad, skoncentrowanych głównie na szlaku handlowym w dolinie dolnego Sanu i na obrzeżach wyznaczonego obszaru. Taki stan rzeczy determinował peryferyjne znaczenie Puszczy Sandomierskiej. Poza trudnymi uwarunkowaniami środowiska przyrodniczego, na zapóźnienie pod względem kolonizacji wpływało pełnienie przez puszcę funkcji naturalnego pogranicza pomiędzy państwem polskim i księstwami ruskimi. Stan osadnictwa w Puszczy Sandomierskiej w połowie XIV w. przedstawia mapa (Rycina 10.).

¹⁶³ KDM, t. 3, s. 231-232.

¹⁶⁴ MPV, t. 1, s. 158.

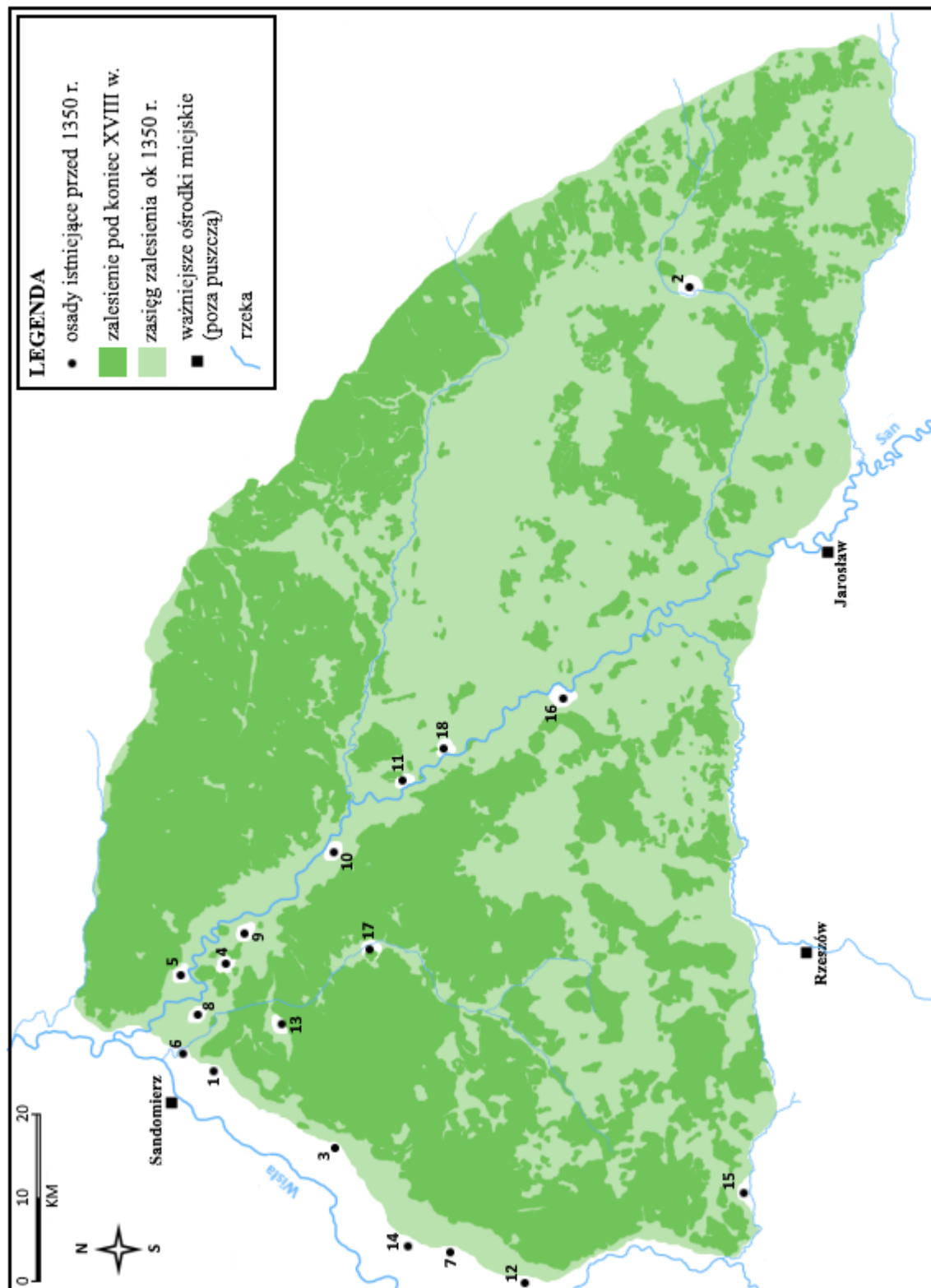
¹⁶⁵ ZDM, t. 1, s. 45-46.

¹⁶⁶ LB, t. 2, s. 366-367.

¹⁶⁷ ZDM, t. 4, s. 108.

¹⁶⁸ A. Marciniak-Kajzer, *Przyszów – zamek królewski czy „zameczek myśliwski”*, [w:] *Późnośredniowieczne zamki na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 2005, s. 114-115.

Rycina 10. Sieć osadnicza w Puszczy Sandomierskiej w połowie XIV w.

Opracowanie własne.

Osady wskazane na mapie (Rycina 10.):

1. Sokolniki	7. Jaślany	13. Grębów
2. Lubaczów	8. Zaleszany	14. Padew
3. Chmielów	9. Charzewice	15. Ostrów
4. Turbia	10. Raclawice	16. Leżajsk
5. Żabno	11. Bieliny	17. Przyszów
6. Gorzyce	12. Chorzeliów	18. Krzeszów

2.3. Rozwój sieci osadniczej w drugiej połowie XIV w.

Każda inicjatywa osadnicza, czy to lokacja na surowym korzeniu, założenie osady na starych gruntach czy też przeniesienie z prawa polskiego na niemieckie wiązało się z wycinką lasów¹⁶⁹. Przygotowanie nowych arealów wymagało najczęściej karczowania lasów i zarośli, co potęgowało zjawisko deforestacji Puszczy Sandomierskiej. Próba zrekonstruowania tego procesu jest trudna, lecz nie niemożliwa. Istnieje kilka istotnych wytycznych, jakich przyjęcie umożliwia wykonanie tego zadania.

Po pierwsze, w najogólniejszym zarysie proces ten obrazuje sam rozwój sieci osadniczej, co jest możliwe do uchwycenia poprzez analizę materiału źródłowego. Najbardziej pożądanymi informacjami w tym zakresie są akty lokacyjne miejscowości, choć już na wstępie zaznaczyć należy, że ich liczba jest ograniczona. Znanym i powszechnie stosowanym zabiegiem jest ustalenie okresu powstania danej osady na podstawie pierwszej wzmianki źródłowej. Najczęściej skutkuje to datowaniem wymienionej miejscowości w latach ją poprzedzających. Tu jednak nadmienić należy, że bardzo istotny jest charakter informacji. Inaczej bowiem traktować trzeba enigmatyczny zapis o występowaniu osady, inaczej zaś wzmiankę wskazującą na dłuższe trwanie miejscowości, jak choćby istnienie w niej siedziby parafii. Wewnętrzny rozwój osad można z kolei prześledzić przez porównanie liczby łańców uprawnych, co umożliwia analiza rejestrów poborowych, lustracji i inwentarzy, choć zabieg ten ograniczony jest w przypadku badanego obszaru do XVI w.

Do najbardziej klarownych przypadków silnej ingerencji człowieka w środowisko przyrodnicze zaliczyć należy lokacje na surowym korzeniu, czyli sytuację, gdy osada

¹⁶⁹ K. Skowroński, *Z dziejów osadnictwa nad Wisłoką w XIV wieku*, [w:] *Mediaevalia. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*, Warszawa 1960, s. 135-136.

lokowana jest na terenie, który wcześniej nie był w żaden sposób zagospodarowany. Najczęściej wiązało się to z koniecznością karczowania lasu i zarośli. Badania nad wpływem człowieka na środowisko przyrodnicze oraz znaczenie uwarunkowań środowiskowych w procesie rozwoju osadnictwa umożliwia analiza długości wolnizny, jaką zawierają akty lokacyjne. Zdarza się, że te obfitują również w bardziej konkretne informacje, jak choćby opisy walorów lokalnej przyrody.

Przystępując do analizy pierwszej fazy rozwoju osadnictwa w przyjętym okresie, należy jeszcze raz nadmienić, jakie czynniki determinują wyszczególnienie drugiej połowy XIV w. jako odrębny etap tego procesu. Przede wszystkim obfituje on w stosunkowo bogaty materiał źródłowy, ponieważ dla wielu powstałych wówczas osad zachowały się akty lokacyjne. Był to również czas, gdy na terenie Puszczy Sandomierskiej upowszechniło się prawo niemieckie. Te, choć odgrywało zasadniczą rolę w rozwoju osadnictwa średniowiecznej Polski, w Puszczy Sandomierskiej pojawiło się z opóźnieniem, co utwierdza przekonanie o peryferyjności tego obszaru. Istotny jest też czynnik zmiany statusu omawianego terytorium, bowiem w wyniku polityki prowadzonej najpierw przez Władysława Łokietka a następnie Kazimierza Wielkiego, Ruś Halicko-Włodzimierska została przyłączona po Królestwa Polskiego¹⁷⁰. Zabieg ten miał istotne znaczenie dla rozwoju osadnictwa w Puszczy Sandomierskiej. Przesunięcie granicy wschodniej państwa polskiego sprawiło, że przestała ona pełnić funkcję pogranicznej pustki osadniczej, jak miało to miejsce przez wieki. Pomimo zrzucenia tej bariery nadal był to teren trudny do gospodarowania i stanowiący wyzwanie dla akcji osadniczej.

Najstarszy zachowany akt lokacyjny pochodzi z 1352 r. i dotyczy założenia w lesie królewskim nad rzeką Mrowłą, osady o takiej samej nazwie¹⁷¹. Jak wynika z dokumentu wieś Mrowła miała zostać lokowana na prawie niemieckim, zaś jej mieszkańcy uzyskali 15 lat wolnizny. Co istotne, nie była to pierwsza próba utworzenia osady w tym miejscu. W przywileju zawarto informację o pierwotny wymiarze wolnizny, który wynosił 20 lat. Można zatem przyjąć, że pierwsza próba lokacji, która miała miejsce pięć lat wcześniej (1347) nie powiodła się, a Mrowła otrzymała kolejny przywilej lokacyjny. Jak wynika z dokumentu, akcja osadnicza miała miejsce na obszarze

¹⁷⁰ H. Paszkiewicz, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1925, s. 46-49, 117-123, 251-253; A. Lewicki, *Jeszcze w sprawie zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza Wielkiego*, „Kwartalnik Historyczny”, 1895, 9, s. 482.

¹⁷¹ KDM, t. 3, s. 84-85.

zalesionym. Mamy zatem do czynienia z lokacją na surowym korzeniu, co sugeruje długość pierwotnej wolnizny. Jej zmniejszenie adekwatnie o czas, jaki upłynął od lokowania osady, oznacza, że prowadzono tam prace nad wycinką lasu i przygotowaniem gruntu pod uprawę roli. Finalnie powiodła się dopiero trzecia próba lokacji, która miała miejsce w 1367 r.¹⁷². Przyczyną trudności w zabiegu założenia wsi były prawdopodobnie uwarunkowania środowiska przyrodniczego. Jeszcze w XIX w. obszar ten definiowany był jako podmokły¹⁷³.

Kolejny dostępny akt lokacji na prawie niemieckim pochodzi z 1366 r. i dotyczy wsi Wola Raniżowska. Osada została lokowana na surowym korzeniu w lesie o nazwie *Doblowa*¹⁷⁴. Już przed założeniem Woli istniał Raniżów, wymieniony w przywileju. Brak informacji na temat wsi we wcześniejszych przekazach sugeruje, że osada powstała na niedługo przed lokacją Woli Raniżowskiej. Jest to najstarszy na obszarze Puszczy Sandomierskiej przykład występowania apelatywu „wola” w nazwie miejscowości. Nazwa „wola” oznaczała czasowe uwolnienie osadników od danin i robocizn, zakładających nową osadę¹⁷⁵. Wolnizna była ulgą stosowaną, aby nowi mieszkańcy mogli przygotować teren do użytku. Niewątpliwie, różnice występujące w długości tego zwolnienia odzwierciedlały pierwotny stan środowiska przyrodniczego, od którego zależny był szacunkowy czas na wykarczowanie lasu bądź zarośli.

Z pewnością przed lokacją Woli Raniżowskiej powstał Pniów, skoro po raz pierwszy wzmiankowany był już w 1369 r., kiedy Staszko z Pniowa (*Stassco heres de Pnyow*) przekazał połowę tej wsi synowi swojego brata Świętosławowi¹⁷⁶. Nazwa osady nawiązywała zapewne do wycinki lasów jaka towarzyszyła jej lokacji, bowiem oznacza miejsce wykarczowane z pniakami, korzeniami¹⁷⁷. W podobnym czasie powstała wieś Motycze (*Motyczne*), wzmiankowana w 1372 r. Osada była już w pewnym stopniu rozwinięta, ponieważ zapis ten dotyczył sprzedaży jej części¹⁷⁸.

W drugiej połowie XIV w. powstał Dachnów, wieś leżąca nieopodal Lubaczowa w 1375 r. została przekazana Jakubowi Radwanowi, zaś dwie dekady później, w 1394 r.

¹⁷² KDM, t. 3, s. 206-207.

¹⁷³ SGKP, t. 6, s. 768; K. Skowroński, *op. cit.*, s. 134.

¹⁷⁴ KDM, t. 3, s. 200-201.

¹⁷⁵ R. Grodecki, *Wole i lgoty. Przyczynek do dziejów osadnictwa w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 47.

¹⁷⁶ ZDM, t. 4, s. 154.

¹⁷⁷ *Nazwy miejscowe Polski: historia, pochodzenie, zmiany*, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, t. 8, Kraków 2009, s. 559.

¹⁷⁸ ZDM, t. 4, s. 164. Obecnie Motycze Szlacheckie.

weszła w posiadanie Siemowita IV¹⁷⁹. W tym czasie istniała już królewska wieś Jastkowice w województwie sandomierskim. W 1375 r. starosta sandomierski Dragosz z Chrobrza (*Dragossius de Chroberz*) otrzymał przywilej przeorganizowania wsi Jastkowice (*Iasskowicze*) według prawa niemieckiego¹⁸⁰. W tym samym roku źródła ukazują istnienie wsi Sobów (*Sobow*)¹⁸¹.

Rok później, w 1376 r. miała miejsce pierwsza lokacja miejska w Puszczy Sandomierskiej. Wówczas Władysław Opolczyk, namiestnik na Rusi Halickiej powierzył Mikołajowi Ziburowi z Lublina założenie miasta Lubaczowa na prawie niemieckim¹⁸². Lokacja miała objąć obszar 80 łanów, wliczając w to istniejącą tam osadę. Miejsce, które przeznaczono na zbudowanie miasta (zapewne jego centrum) znajdowało się tuż obok zamku (*prope castrum nostrum Lubaczow*). Warto odnieść się do dwustopniowego wymiaru wolnizny, jaki zastosowano w procesie lokacji. Ci mieszkańcy, którzy otrzymali ziemie w lasach wymagających karczunku (*in silvis extirpandis*) otrzymali 16 lat, zaś ci, którzy gospodarować mieli pola już wcześniej używane – 8 lat zwolnienia z podatków i danin¹⁸³. Akt lokacyjny ujawnia istnienie innej osady, a był nią leżący nieopodal Młódów (*Mlodow*)¹⁸⁴. Założenie miasta zostało poprzedzone wzmocnieniem fortyfikacji, wspomniany zamek został bowiem zbudowany na polecenie Kazimierza Wielkiego¹⁸⁵. W 1388 r. istniała już wieś Szczutków (*Szczitaticze*), wówczas bowiem proboszcz kościoła w Lubaczowie otrzymał ją od księcia mazowieckiego Ziemowita¹⁸⁶. W zapisie brak informacji o wolniznie, co sugeruje, że ta już się zakończyła. Wieś mogła powstać kilkanaście lat wcześniej, być może równoległe z lokacją miejską Lubaczowa¹⁸⁷.

W omawianym okresie rozwój osadnictwa nastąpił także na zachodnich rubieżach dawnego księstwa halickiego, czyli w północnej części Płaskowyżu Tarnogrodzkiego. W roku 1388 księstwo bełskie nadane zostało Siemowitowi IV¹⁸⁸. Wśród dóbr, jakie otrzymał znaleźć się musiały nieznane dotychczas osady - Zamch i Obsza. Miejscowości zostały wspomniane po raz pierwszy w źródle z 1426 r., informującym, że *Zamiech et*

¹⁷⁹ AGAD, ASK, ASK XLVI, sygn. 41, k. 100. Za: A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 75.

¹⁸⁰ KDM, t. 3, s. 291-292.

¹⁸¹ KDM, t. 1, s. 386.

¹⁸² ZDM, t. 4, s. 181-183. Dokument został również wydany wraz ze wstępem i tłumaczeniem na język polski (*Przywilej lokacyjny miasta Lubaczowa z 1376 roku*, oprac. M. Dalecki, Przemyśl 1991).

¹⁸³ ZDM, t. 4, s. 183.

¹⁸⁴ *Ibidem*, s. 182.

¹⁸⁵ *Kronika Jana z Czarnkowa*, wyd. B. M. Jaworski, Lwów 1907, s. 4.

¹⁸⁶ AGZ, t. 8, s. 26-27.

¹⁸⁷ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 39.

¹⁸⁸ A. Świeżawski, *Nadanie ziemi bełskiej Siemowitowi IV*, „Przegląd Historyczny”, 1981, 72, s. 273.

Psy były własnością Siemowita przez 24 lata¹⁸⁹. Obie osady położone były wzdłuż potoku Lubinia, który nieopodal wpadał do Tanwi. Założeniem rozwoju kolonizacji w regionie miał być dworek myśliwski wraz z osadą straży leśnej zlokalizowany w Zamchu, leżącym wówczas w puszczy królewskiej przyległej do grodu bełskiego¹⁹⁰. Kilka informacji na temat najstarszych dziejów tych ziem pokrótce przedstawił J. Kochanowski w poemacie *Dryas Zamchana* (1578). Jednym z bohaterów jego opowieści jest Jaśko Kustra z Krzeszowa, który przed laty panował na tym terytorium¹⁹¹. Należał on do najbliższego otoczenia Władysława Opolczyka, a jego zwierzchnictwo nad ziemiami skoncentrowanymi wokół zamku w Krzeszowie miało miejsce od drugiej połowy lat 70. do początku lat 90. XIV w.¹⁹². Nadal nie wyjaśnia to czasu i okoliczności powstania Zamchu i Obszy, można jednak z dużą dozą pewności stwierdzić, że nastąpiło to w drugiej połowie XIV w. Poemat J. Kochanowskiego podkreśla też walory środowiska przyrodniczego, którego dominującymi elementami były zalesienie i bogactwo leśnej zwierzyny¹⁹³. Do jego charakteru odnosić mogą się również nazwy miejscowości. Choć nie są one jasne, to Obsza (*Psza*, *Psze*) oznaczać może nieurodzajne miejsce do uprawy, zaś nazwa Zamch, często łączona z zamkiem, może oznaczać miejsce położone „za mchem”, czyli w ścisłym sąsiedztwie lasu¹⁹⁴. W XVI-wiecznych opisach tych stron, np. w Obszy podkreślano położenie w bagnistym terenie¹⁹⁵.

W roku 1390 na prawie niemieckim lokowana została wieś Wierzawice (*Vierzeiczicze*), położona między Leżajskiem (*Lanszansko*) a Dębniem (*Dambno*)¹⁹⁶. Z dokumentu wynika, że osada powstała już wcześniej, zaś wspomniana inicjatywa wiązała się z nowym rozplanowaniem wsi oraz jej poszerzeniem. O niewielkim stopniu jej rozwinięcia oraz trudnych warunkach środowiska przyrodniczego świadczy 18-letni wymiar wolnizny, jaki przyznano mieszkańcom. Z zapisu wywnioskować można istotne znaczenie Krzeszowa, którego właścicielem był wspomniany już Jaśko Kustra. Wierzawice wchodziły wówczas w skład zarządzanego przez niego powiatu

¹⁸⁹ *Monumenta Poloniae historica*, oprac. Akademia Umiejętności w Krakowie, t. 6, Kraków 1893, s. 636.

¹⁹⁰ SGKP, t. 14, s. 366.

¹⁹¹ J. Kochanowski, *Dryas Zamchana*, *op. cit.*, s. 3: „Który Leżeysko na swym gruncie zabudował, Tu Lukową założył a we Pszy panował”.

¹⁹² J. Sperka, *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370-1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchią*, Katowice 2006, s. 263-265.

¹⁹³ J. Kochanowski, *op. cit.*, s. 2-3.

¹⁹⁴ W. Makarski, *Nazwy miejscowości dawnej ziemi przemyskiej*, Lublin 1999, s. 190, 318.

¹⁹⁵ *Opisi*, t. 2, s. 214: „nad błotem niejakiem leżąca”.

¹⁹⁶ ZDM, t. 4, s. 240-242.

krzeszowskiego (*Iaskonis dicti Custra haeredis castri Krzessow totiusque districtus Krzesouiensis possessoris*)¹⁹⁷.

Cztery lata później (1394), Władysław Jagiełło nadał sołectwo Stefanowi z Przyłuku we wsi Łukowa (*Lucowa*), również znajdującej się *in districtu Krzeschowien*¹⁹⁸. Mowa o osadzie położonej na Płaskowyżu Tarnogrodzkim, kilka kilometrów na północ od Zamchu, co nie jest oczywiste w historiografii¹⁹⁹. Z treści dokumentu wynika, że wieś już wcześniej istniała. O krótkiej obecności osadnictwa w tym miejscu świadczy wolnizna, jaką otrzymali mieszkańcy w związku z nowym rozplanowaniem wsi – 20 lat w lasach określonych jako *nigra silva* i 16 lat w zaroślach (*mericis*)²⁰⁰. Już w 1397 r. tenże Stefan, który objął sołectwo w Łukowej otrzymał zadanie przeprowadzenia podobnego zabiegu we wsi Dębno (*Dembno*)²⁰¹. Osada została wymieniona w źródłach wcześniej, znalazła się bowiem w przywileju nadania prawa niemieckiego dla Wierzawic w 1390 r.²⁰². Jej nazwa nawiązuje do lasu dębowego, w którym prawdopodobnie została zbudowana²⁰³. Lokacja zakładała rozszerzenie wsi. Osadnicy, którzy swoje role przygotować mieli przez karczunek lasu otrzymali 20, a ci, którzy musieli pozbyć się zarośli – 12 lat wolnizny²⁰⁴. J. Półćwiartek wskazywał na możliwość dłuższej tradycji osadniczej w tym miejscu, sugerując się nazwą jednego z przysiółków - *Stróża*²⁰⁵.

Jedną z najważniejszych inicjatyw osadniczych w drugiej połowie XIV w. w Puszczy Sandomierskiej było lokowanie miasta Leżajsk. W 1397 r. Król Władysław Jagiełło zezwolił, aby w miejscu istniejącej tam wsi (*Lyanzaysko*), utworzyć osadę miejską, która miała przyjąć nazwę *Kralowomyastho*²⁰⁶. Była to decyzja podnosząca rangę Leżajska, nadając mu szczególne znaczenie w regionie. Rozbudowa osady niosła ze sobą poważne zmiany w środowisku przyrodniczym. Lokacja wiązała się z karczunkiem lasów i zarośli. Przywilej wskazywał powierzchnię terenu przeznaczonego

¹⁹⁷ *Ibidem*, s. 240.

¹⁹⁸ ZDM, t. 6, s. 122-125.

¹⁹⁹ S. Syty, *op. cit.*, s. 97.

²⁰⁰ ZDM, t. 6, s. 124. Należy za Elżbietą Dybek przyjąć, że *mericis* w przywilejach lokacyjnych, które rozróżniały kilkustopniową wolniznę oznaczało zarośla (E. Dybek, *Lokacje na prawie niemieckim w ziemi przemyskiej w latach 1345-1434*, Lublin 2004, s. 113).

²⁰¹ *Ibidem*, s. 150-153.

²⁰² ZDM, t. 4, s. 241.

²⁰³ W. Makarski, *Nazwy miejscowości...*, *op. cit.*, s. 67-68.

²⁰⁴ ZDM, t. 6, s. 152.

²⁰⁵ J. Półćwiartek, *Położenie ludności...*, *op. cit.*, s. 33-34.

²⁰⁶ ZDM, t. 6, s. 153-156.

do zagospodarowania, która miała wygenerować 130 łanów ziemi pod uprawę, z czego 8 łanów miało zostać przeznaczone na rzecz Kościoła²⁰⁷. Dokument przedstawia interesujący i istotny pod kątem kwestii środowiskowych zapis na temat wolnizny. Zastosowano bowiem trójstopniowy wymiar zwolnienia z obowiązku płacenia podatków i danin, który determinowały warunki środowiska przyrodniczego. Na obszarze wcześniej eksploatowanym czyli dawnych polach (*antiquis agris*) jej wymiar zarządzono na 6, na terenach zarośniętych (*mericis rubetis*) 14, zaś w lasach (*silvis*) i dąbrowach (*quercetis*) 20 lat²⁰⁸. Uzależnienie długości wolnizny od panujących warunków przyrodniczych potwierdza przyjęte wcześniej założenie, iż wymiar wprowadzonej ulgi od opłat można przyjmować jako wskazówkę do oceny panujących uwarunkowań środowiska przyrodniczego. Idąc dalej, jest to również wytyczna do próby ustalenia wielkości przemian środowiskowych, ponieważ pojawienie się osadnictwa na obszarach określanych jako las, zarośla itd. oznaczało ich wycięcie.

Szereg wsi w południowej części puszczy objawia dokument nadania Jarosławia wraz z okolicznymi dobrami, jaki wydał Władysław Jagiełło w 1387 r. dla Jana Tarnowskiego²⁰⁹. Wówczas wymienione zostały osady położone w głębi puszczy, jak Radawa, Leżachów (*Lezachow*) i Laszki (*Lasky*) oraz miejscowości, leżące w ścisłym sąsiedztwie Jarosławia i lokowane prawdopodobnie na skraju puszczy, jak Szówsko (*Schowscho*), Koniaczów (*Chonaczow*) i Wietlin (*Wethlin*)²¹⁰. Nie wiadomo nic na temat tego jaki był ich stan rozwinięcia i wielkość, choć brak obecności w źródłach wcześniejszych podpowiada, że były to osady niedawno założone. Niewiele powiedzieć można też o związanym z procesem lokacji wpływem na środowisko przyrodnicze tej części puszczy.

Liczbę miejscowości, które były efektem inicjatyw osadniczych w drugiej połowie XIV w. uzupełniają te osady, o których nie wiemy nic, poza tym, że w tym czasie już istniały. W przywileju nadania prawa niemieckiego dla Łukowej (1394) pojawia informacja o Księżpolu (*Krzansepole*)²¹¹. Natomiast w przywileju lokacyjnym Wierzawic (1390) odnotowany został dziedzic wsi Kopki (*Pakossio haerede de Kopki*)²¹². Dorobek akcji osadniczej uzupełniają osady o których pierwsze informacje pochodzą już z XV w.,

²⁰⁷ ZDM, t. 6, s. 154-155.

²⁰⁸ *Ibidem*, s. 155.

²⁰⁹ KDM, t. 4, s. 18-20.

²¹⁰ *Ibidem*, s. 19.

²¹¹ ZDM, t. 6, s. 124.

²¹² ZDM, t. 4, s. 242.

jednak czasu ich założenia należy upatrywać jeszcze w drugiej połowie XIV w. Wówczas nad Sanem, w starostwie sandomierskim powstać musiała wieś Zaosice, skoro pierwsza wzmianka na jej temat pochodzi z 1402 r., kiedy to wspomniany był *Jawor de Zaossice*²¹³.

XIV-wieczną metrykę ma także wieś Zbydniów (*Zbignew*), o czym świadczy charakter pierwszej wzmianki o tej miejscowości. Bowiem w 1408 r. wojewoda i starosta sandomierski za zgodą króla Władysława Jagiełły pozwolił na zbudowanie (odnowienie) karczmy w tej wsi²¹⁴. W 1409 r. wśród wsi, które weszły w skład parafii w Łące wymieniona została Stobierna²¹⁵. Źródła z tego samego roku potwierdzają istnienie wsi Wróblaczyn w powiecie lubaczowskim, leżącej na wschodnim skraju puszczy. Osada (*Wroblaczyno*) była elementem podziału dóbr między braćmi Prandotą i Stanisławem z Wysokiej (*Prandotha et Stanislaus de Visoka*)²¹⁶. Z kolei w 1411 r. źródła ujawniają istnienie Motycz Wielkich (*Maiores Moticze*) i Motycz Małych (*Parwiores Moticze*)²¹⁷. Oznacza to, że obok istniejącej już wsi, powstała druga, o podobnej nazwie²¹⁸. Bilans inicjatyw osadniczych w drugiej połowie XIV w. uzupełnia wzmiankowana w 1414 r. wieś Sarzyna (*Scharzina Wolya*)²¹⁹. Zapewne jeszcze w tym półwieczu nieopodal istniejących już Jastkowic lokowano dwie kolejne osady. Były to Rzeczyca oraz Brandwica, które także pojawiły się w źródłach na początku XV w.²²⁰. Odnosząc ich położenie do podziału administracyjnego, były to prawdopodobnie najdalej na południe wysunięte miejscowości, które weszły w skład województwa lubelskiego.

²¹³ SPPP, t. 2, s. 133. Po raz kolejny wieś pojawia się w źródłach w 1439 r. (ZDM, t. 5, s. 396).

²¹⁴ ZDM, t. 5, s. 85-86.

²¹⁵ *Ibidem*, s. 90.

²¹⁶ *Ibidem*, s. 91-92.

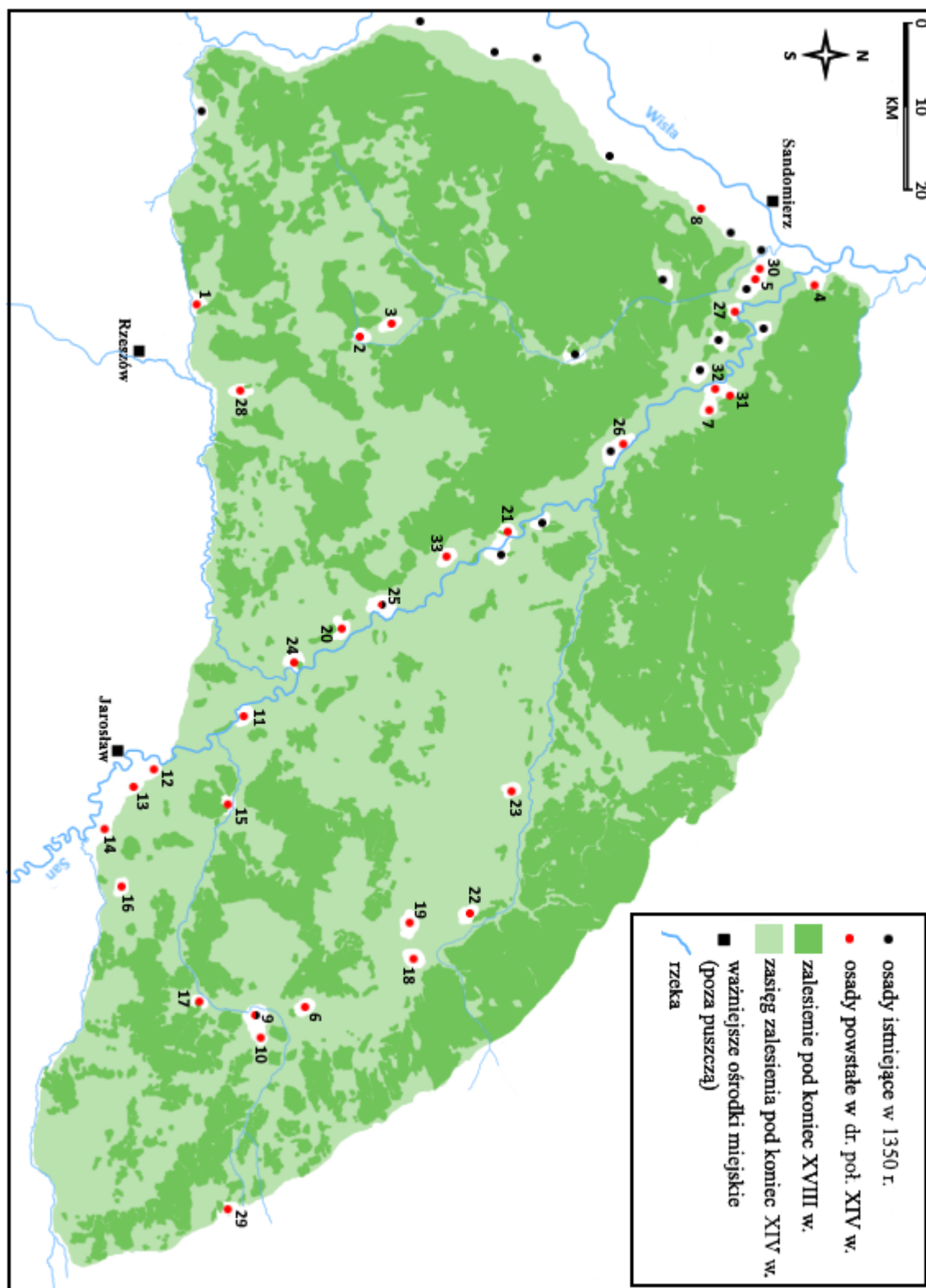
²¹⁷ *Ibidem*, s. 120.

²¹⁸ Obecnie Motycze Szlacheckie i Motycze Poduchowne – w pracy przyjęto nazwy funkcjonujące w badanym okresie – Motycze Małe i Motycze Wielkie.

²¹⁹ KDM, t. 4, s. 284.

²²⁰ ZDM, t. 1, s. 370; S. Kuraś, *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu*, Warszawa 1983, s. 137.

Rycina 11. Rozwój sieci osadniczej w środowisku przyrodniczym Puszczy Sandomierskiej w drugiej połowie XIV w.

Opracowanie własne.

Osady wskazane na mapie (Rycina 11.):

1. Mrowla	12. Szówsko	23. Księżpol
2. Ranizów	13. Koniaczów	24. Dębno
3. Wola Ranizowska	14. Wietlin	25. Leżajsk (miasto)
4. Pniów	15. Radawa	26. Zaosice
5. Motycze	16. Laszki	27. Zbydniów
6. Dachnów	17. Szczutków	28. Stobierna
7. Jastkowice	18. Zamch	29. Wróblaczyn
8. Sobów	19. Obsza	30. Motycze Wielkie
9. Lubaczów (miasto)	20. Wierzawice	31. Rzeczyca
10. Młodów	21. Kopki	32. Brandwica
11. Leżachów	22. Łukowa	33. Sarzyna

2.4. Kolonizacja Puszczy Sandomierskiej w XV w.

W 1409 r. nieopodal Leżajska na prawie niemieckim lokowana została Giedlarowa (*Gewdlarova*)²²¹. Założenie osady wiązało się ze znaczną ingerencją w środowisko przyrodnicze. Lokacja odbyła się na surowym korzeniu w lasach i pustkowiach (*silvarum et solitudinum*) po obu stronach rzeki *Rzeczicha*²²² w obrębie ówczesnej tenuty krzeszowskiej²²³. Mieszkańcy, którzy otrzymali ziemię porośniętą lasem otrzymali aż 24 lata wolnizny, zaś ci, którzy gospodarować mieli zarośla (*mericis*) - 10 lat²²⁴. Różnica w wymiarze zwolnienia z podatków i danin wynikała z dużego zróżnicowania uwarunkowań przyrodniczych, zapewne było to miejsce, gdzie las był gęsty, zaś „zarośla” stosunkowo niewielkie²²⁵. Inicjatywę osadniczą określić można mianem ambitnej, ponieważ przewidywała zagospodarowanie terenu odpowiadającemu

²²¹ ZDM, t. 1, s. 359-361: W akcie lokacyjnym użyto kilka form nazwy miejscowości (trzykrotnie *Gewdlarova* i po jednym razie *Gewdlerova* i *Gedlarova*).

²²² Rzeka współcześnie nosi nazwę Błotnia, w XVI w. nazywana była również *Gielarówką* (*Opisi*, t. 2, s. 192).

²²³ ZDM, t. 1, s. 359.

²²⁴ *Ibidem*, s. 360.

²²⁵ E. Dybek, *op. cit.*, s. 115.

112 łanom²²⁶. Wieś przyjęła nazwę od nazwiska swojego zasadźcy i pierwszego sołtysa, Mikołaja Giedlara, mieszczanina z Leżajska²²⁷.

Na początku XV w. w północnej części ziemi przemyskiej, między Księżpołem a Łukową powstała wieś Chmielek. Pierwsza wzmianka na jej temat pochodzi z 1426 r., kiedy starostą chełmskim był Jan Wałach z Chmielka²²⁸. Sufiks *-ek* w nazwie sugeruje, że początkowo była to niewielka osada²²⁹. Podobną datację przyjąć należy w przypadku Kobylnicy, Świdnicy i Nahaczowa - wsi położonych w południowej części powiatu lubaczowskiego. Po raz pierwszy zostały one wymienione w przywileju z 1425 r. (*Kobylnicza, Swidnicza, Nahaiow*)²³⁰. Jeszcze na mapie Miega widoczne jest usytuowanie osad w silnie zalesionym terenie, co sugeruje, że powstały one w wyniku zorganizowanej wycinki²³¹.

Wzmogłą akcję osadniczą w południowo-wschodniej części puszczy, jaka miała miejsce w pierwszych dekadach XV w. potwierdzają wzmianki źródłowe o kolejnych, powstałych tam osadach. Kolonizacja objęła wówczas rozległe lasy znajdujące się po zachodniej stronie Lubaczowa. Potwierdzają to pierwsze informacje o istniejących już wsiach – Starym Siole (*Staresolo*) z 1431 r.²³² oraz Oleszycach (*Olyessycze*) z 1436 r.²³³. Podobną metrykę posiada zapewne Nowe Sioło, osada oddalona od Dachnowa o około pięć kilometrów w kierunku północno-wschodnim. Po raz pierwszy wieś (*Nowesyolo*) pojawiła się w dokumencie nadania dóbr w powiecie bełskim i lubaczowskim dla marszałka Mikołaja Mnicha z 1435 r.²³⁴.

W tym okresie także i w południowo-zachodniej części Puszczy Sandomierskiej sieć osadnicza powiększyła się o kilka nowych miejscowości, co potwierdza ich pojawienie się w źródłach z lat trzydziestych XV w. Zapewne w latach dwudziestych powstała wieś Ocieka (*Otsieka, Othsijeka*) nad rzeką Tuszynką, skoro w 1431 r. jako

²²⁶ Błędnie ilość łanów przewidzianych na zagospodarowanie przedstawia W. Ślanda, podając liczbę 12 łanów (W. Ślanda, *Giedlarowa w dobie pańszczyźnianej XV-XVIII w.*, [w:] *Giedlarowa - nasze trwanie na tle sześćsetletniej historii podleżańskiej wsi*, red. M. Kula, Giedlarowa 2010, s. 9).

²²⁷ ZDM, t. 1, s. 359.

²²⁸ H. Gmiterek, R. Szczygieł, *Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku*, Kórnik 1992, s. 188.

²²⁹ W. Makarski, *Nazwy miejscowości...*, *op. cit.*, s. 55.

²³⁰ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 99, k. 404v.

²³¹ *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779-1783*, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, t. 6, cz. A, Kraków 2016, s. 164.

²³² SPPP, t. 2, s. 350.

²³³ AGZ, t. 13, s. 17.

²³⁴ ZDM, t. 5, s. 358.

nuper collocatam została przyłączona do parafii w Żochowie²³⁵. Osada została lokowana *in noua radice*, zapewne przy użyciu prawa niemieckiego. Wymiar wolnizny nie jest znany, lecz musiał być znaczący, ponieważ miejscowość była położona wśród gęstych lasów, co potwierdza zarówno mapa Miega, jak i późniejsze opisy tych stron²³⁶. Z kolei w dokumencie z 1438 r. pojawił się sędzia Klemens z Pustkowa (*Clemens de Pustkow Iudex*) oraz jego syn Mikołaj (*Nicolao Iudicis filio de Pustkow*)²³⁷. Jest to pierwszy zapis źródłowy na temat Pustkowa, osady położonej na południowo-zachodnim krańcu puszczy. Szczegóły dotyczące założenia wsi są nieznane. Jej nazwa sugeruje, że powstała w miejscu bezludnym, zapewne też niezalesionym (od apelatywu pustka, pustkowie)²³⁸. Nie ulega jednak wątpliwości, że jej lokowanie tuż przy zwartym kompleksie leśnym miało wpływ na proces deforestacji.

W pierwszych dekadach XV w. na prawym brzegu Sanu założona została osada Zarzecze. O jej istnieniu informuje dokument z 1439 r., w którym król Władysław Warneńczyk zapisał kasztelanowi krakowskiemu Janowi z Czyżowa wsie Jastkowice (*Jaskowicze*) i Zarzecze jako zabezpieczenie pożyczki²³⁹. Wysokość zastawu wynosiła 300 grzywien, co oznacza, że wspomniane osady dobrze prosperowały, choć zapewne to starsza z nich – Jastkowice, była bardziej dochodowa. W tym samym roku źródła ujawniają istnienie wsi Nisko (*Nysky*) po lewej stronie Sanu, która wraz z pobliskimi Zaosicami i Pilaszkowicami w ziemi lubelskiej została zastawiona Mikołajowi Czajce z Jawora²⁴⁰. Na długo przed 1439 r. powstać musiała wieś Zaczernie, położona na południowym skraju puszczy nad rzeką Czarną. W 1439 r. bowiem wydano dokument uposażenia kościoła parafialnego w tej miejscowości²⁴¹. Ponadto zapis wspomina inne leśne osady położone nieopodal - Jasionkę (*Iasiennik*) oraz Wysoką²⁴².

Kolejną osadą powstałą w tym czasie były Piskorowice. Pierwsza wzmianka na temat wsi pochodzi z 1441 r. Osada została wówczas przeniesiona w inne miejsce²⁴³. Jak przekazał M. Stworzyński, król wydał przywilej na przeniesienie lub nowo osadzenie

²³⁵ CDP, t. 3, s. 397-398.

²³⁶ SGKP, t. 7, s. 370.

²³⁷ AGZ, t. 11, s. 137-138.

²³⁸ *Nazwy miejscowe Polski: historia, pochodzenie, zmiany*, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, t. 9, Kraków 2013, s. 402.

²³⁹ ZDM, t. 5, s. 393-394.

²⁴⁰ *Ibidem*, s. 396-397.

²⁴¹ *Ibidem*, s. 398-400.

²⁴² *Ibidem*.

²⁴³ R. Szczygieł, *Przed powstaniem miasta...*, *op. cit.*, s. 42.

Piskorowic „w miejscu gdzie rzeka Lubinia w San rzekę wpada”²⁴⁴. Wygląda na to, że pierwotnie osada leżała w miejscu bardziej oddalonym od Sanu i postanowiono przenieść ją bliżej głównej rzeki regionu. Zabieg ten wiązał się z trzebieżą lasów, choć nie wiadomo jak wyglądały uwarunkowania wskazanego terenu. Wskazówką byłaby informacja na temat długości wolnizny, lecz takowa nie istnieje. Zasadzca wskazany w przywileju, czyli łowca nadworny o imieniu Marcin otrzymał w Piskorowicach sołectwo²⁴⁵. Możemy zatem z przekonaniem stwierdzić, że relokacja odbyła się według prawa niemieckiego²⁴⁶.

O kolejnych osadach, jakie powstały w pierwszej połowie XV w. w powiecie lubaczowskim informuje akt nadania Horyńca z 1444 r.²⁴⁷. Jak zanotowano, wieś w momencie wydania dokumentu istniała od dawna (*ab antiquo permanet*)²⁴⁸. Zapis ujawnia także istnienie kolejnych, pobliskich osad. Poza roztoczańskimi wsiami Brusno i Werchrata (*Werchratha*), w dokumencie wymienione zostały wsie Radruż (*Nadrusch*) i Basznia (*Bisna*)²⁴⁹. Szczególnie środowisko przyrodnicze tej ostatniej jeszcze przez długi czas zachowywało swój puszczańskich charakter. W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* podkreślono, że miejscowość leży „w płaskiej, niskiej, piaszczystej, bagnistej i lesistej okolicy”²⁵⁰. Dorobek akcji osadniczej w powiecie lubaczowskim w pierwszej połowie XV w. uzupełnia lokowanie nieopodal Świdnicy (znana z 1425 r.), Woli Świdnickiej, nazywanej też Żmijowiskami (*Vola Swydniczka alias Smyewicze*), co potwierdza zapis zastawienia obu wsi przez Pawła i Sławca z Potworowa w 1450 r.²⁵¹.

W 1444 r. wśród wsi skupionych wokół Leżajska wymieniona została Wywłoka (*Wiwloka*)²⁵². Z kolei w 1446 r. po raz pierwszy wzmiankowano Dybków (*Dipkow*) i Wiązownicę (*Vyanszownicza*)²⁵³. Rok później (1447), wśród osad wchodzących w skład dóbr jarosławskich wymieniona została wieś Nielepkowice (*Nyelepkowycze*)²⁵⁴, a w 1450

²⁴⁴ BN, BOZ, sygn. 1815, s. 47.

²⁴⁵ *Ibidem*.

²⁴⁶ R. Szczygieł, *Przed powstaniem miasta...*, op. cit., s. 42.

²⁴⁷ ZDM, t. 3, s. 103-105. Akt został również wydany jako osobny dokument wraz ze wstępem i tłumaczeniem na język polski (*Akt nadania wsi Horyniec z 1444 roku: wydany z okazji 550-lecia pierwszej wzmianki o miejscowości*, oprac. M. Proksa, Przemyśl 1994).

²⁴⁸ ZDM, t. 3, s. 104.

²⁴⁹ *Ibidem*.

²⁵⁰ SGKP, t. 1, s. 116.

²⁵¹ ZDM, t. 3, s. 368-369.

²⁵² AGZ, t. 8, s. 121.

²⁵³ AGZ, t. 13, s. 212.

²⁵⁴ *Ibidem*, s. 280.

r. dołączyła do nich Korzenica (*Corzenicza*)²⁵⁵. Osada ta musiała więc powstać w przeciągu kilku lat poprzedzających jej wzmiankowanie. Nazwa sugeruje, że wieś lokowano na surowym korzeniu, zapewne w lasach, prawdopodobnie nawiązywała do korzeni drzew wystających z ziemi po ich wycięciu²⁵⁶. W roku 1453 r. po raz pierwszy zanotowana została Ożanna (*Osszoua*)²⁵⁷. Tego samego roku w źródłach pojawiła się położona nad rzeką Studzieniec na zachodnim skraju puszczy, królewska wieś Malinie (*Malynye*)²⁵⁸. Czas oraz okoliczności ich powstania są trudne do określenia.

Do dorobku akcji kolonizacyjnej pierwszej połowy XV w. zaliczyć należy osady położone w południowo-wschodniej części dawnej Puszczy Sandomierskiej, administracyjnie należącej do ziemi lwowskiej. Głównym ośrodkiem w tym regionie był Jaworów położony nad rzeką Szkło. Wokół jego początków narosło wiele nieścisłości²⁵⁹. Wydaje się jednak właściwym sądzić, że miały one miejsce w pierwszej połowie XV w. W 1454 r. książę opawski i raciborski Wacław I uposażył kościół parafialny w Jaworowie, który już wówczas był osadą miejską (*oppido nostro Iaworow*)²⁶⁰. Podobną metrykę posiadają zapewne sąsiednie miejscowości – Jazów (*Iezow*) i Załuże (*Zalusze*), również wymienione w zapisie²⁶¹. Równoczesna im była też osada Wierzbiany (*Wyrblany*), wspomniana po raz pierwszy w 1456 r. jako już zorganizowana²⁶². Przyrodnicze aspekty tej części puszczy mają swoje odzwierciedlenie w nazwach miejscowych. Jaworów wziął swoją nazwę najpewniej od lasów jaworowych porastających ten fragment rzeki Szkło, Załuże lokowano za błotnistą łąką (*za łęgiem*), zaś nazwa Wierzbiany pochodzi od występujących w okolicy wierzb²⁶³.

Dokument potwierdzający rozgraniczenie dóbr należących do Mieleckich i Tarnowskich z 1459 r. ukazuje istnienie wsi Cmolasy (*Czmolas*), należącej wówczas do

²⁵⁵ *Ibidem*, s. 309.

²⁵⁶ W. Makarski, *Nazwy miejscowości...*, *op. cit.*, s. 122.

²⁵⁷ AGZ, t. 13, s. 325.

²⁵⁸ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 10, k. 109.

²⁵⁹ Autor monografii na temat dziejów Jaworowa - Edward Webersfeld próbując dokonać datacji początków Jaworowa powołał się na dokumenty z 1376 i 1408 r. (E. Webersfeld, *Jaworów: monografia historyczna, etnograficzna i statystyczna*, Lwów 1909, s. 1-2). Problem w tym, że w dokumencie z 1376 r. Jaworów nie występuje (AGZ, t. 5, s. 13-14), zaś dokument z 1408 r. w rzeczywistości został wydany znacznie później (B. Smereka, *Dokument z rannoji istoriji mista Javoriv 14?8 roku*, „Zaporizhzhia Historical Review”, 2019, 52 (1), s. 9-16).

²⁶⁰ AGZ, t. 5, s. 175.

²⁶¹ *Ibidem*.

²⁶² *Ibidem*, 195-196.

²⁶³ A. Czapla, *Nazwy miejscowości historycznej ziemi lwowskiej*, Lublin 2011, s. 91, 212, 202.

Stanisława Mieleckiego²⁶⁴. Osada jeszcze w *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* (1470-1480) występuje jako *in cruda radice noviter locata*²⁶⁵, co wskazuje, że została lokowana zapewne w latach pięćdziesiątych, być może tuż przed rozgraniczeniem dóbr z 1459 r. Lokacja na surowym korzeniu oraz nazwa wsi, jaką zapisał J. Długosz - Ciemnolas (*Czyemnołysz*)²⁶⁶ dobitnie świadczy o warunkach środowiska przyrodniczego w miejscu, w jakim ją zbudowano. Założenie miejscowości było więc pierwszą inicjatywą osadniczą w tej części Puszczy Sandomierskiej. Niedługo później, po sąsiedzku lokowano Trzęsówkę, która pierwotnie nosiła nazwę Brzoza (*Brzossa*, *Brzosza*), jej istnienie potwierdza dokument uposażenia kościoła parafialnego w Cmolasie przez dziedziców Mielca w 1462 r.²⁶⁷.

W 1464 r. po raz pierwszy w źródłach pojawia się Kulno, gdy wraz z Wywłoką i Ożanną na mocy przywileju od Kazimierza Jagiellończyka, wieś przeszła pod zarząd wójta leżajskiego Jakuba Morawy²⁶⁸. Co istotne, król zezwolił na budowę stawów, młynów i foluszy po obu stronach rzeki oraz przyznał 10 lat wolnizny dla nowych osadników, co miało przyczynić się do rozwoju regionu²⁶⁹. Nazwa miejscowości mogła oznaczać kolistą kształt jakiegoś naturalnego obiektu, np. bagna, jeziora, lasu bądź mieć związek z linią rzeki. Oznacza też miejsce nadwodne, nadbłotne, założone na gruncie umocnionym palami²⁷⁰. Z kolei w 1465 r. pleban lubaczowski, Mikołaj z Niedospalina powierzył Pawłowi Wołochowi osadzenie wsi Łukawiec na nieużytkach Szczutkowa²⁷¹. Osada powstała nad potokiem Łukawiec nieopodal jego ujścia do Lubaczówki. Przywilej jest także pierwszą informacją wskazującą na obecność kolonizacji wołoskiej na terenie Puszczy Sandomierskiej²⁷².

²⁶⁴ *Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, wyd. L. Radziwiński, B. Gorczak, t. 2, Lwów 1888, s. 190.

²⁶⁵ LB, t. 2, s. 390.

²⁶⁶ *Ibidem*.

²⁶⁷ ZDM, t. 5, s. 256-257. Wydawca dokumentu błędnie odczytał jego datę, uznając że był to 1422 r. (K. Szkaradek, S. Zych, *Zarys dziejów parafii Cmolas w latach 1462-1772*, „Rocznik Kolbuszowski”, 2003, 7, s. 28.)

²⁶⁸ *Materiały do kodeksu dyplomatycznego Małopolski*, oprac. W. Bukowski, F. Sikora, J. Wroniszewski, J. Szyszka, t. 5: 1451-1506, Kraków 2014, nr 632.

²⁶⁹ *Ibidem*.

²⁷⁰ W. Makarski, *Nazwy miejscowości...*, *op. cit.*, s. 136-137.

²⁷¹ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 170-171.

²⁷² J. Buniowski, *Wallachian Law as a tool for colonising peripheral areas: Case study of the Sandomierz Forest in the 15th and 16th centuries*, „Colloquia Humanistica”, 2023, 12, Article 2884, s. 4-5.

W zapisach sądu ziemskiego przemyskiego z roku 1465 pojawiła się wieś Płusy (*Plosthi*)²⁷³ położona w północnej części Płaskowyżu Tarnogrodzkiego. Zaś zapis sądu ziemskiego bełskiego z 1469 r. ujawnia istnienie wsi Dzików (*Dzykow*) i Ułazów (*Wlazow*)²⁷⁴. Lokacje obu miejscowości były przedsięwzięciem mającym na celu skolonizowanie zwarcie zalesionego obszaru, obejmującego najdalej na zachód wysuniętą część ówczesnego powiatu lubaczowskiego. Potwierdzają to ich nazwy, nawiązujące do trudnych warunków środowiska przyrodniczego (Dzików) oraz trzebieży, jakiej dokonywano w lasach poprzez wypalenie lub wykopanie (Ułazów)²⁷⁵.

W drugiej połowie XVI w. między Chmielkiem i Obszą lokowano wieś Babice, choć precyzyjne ustalenie czasu tego przedsięwzięcia jest trudnym zadaniem. Z pewnością nastąpiło to przed 1471 r., wówczas bowiem Babice (*Babicza*) wraz z Zamchem i Obszą zostały zastawione Janowi z Pilczy²⁷⁶. Wieś powstała zapewne kilkanaście lat wcześniej, skoro została ujęta w tej transakcji. Tę koncepcję zaburza nieco brak osady w rozstrzygnięciu sporu granicznego między Chmielkiem a Obszą z 1469 r.²⁷⁷. Warto zwrócić uwagę, że we wspomnianym zapisie nie występują także inne, istniejące od dawna miejscowości, zaś punktami granicznymi są nazwy topograficzne, co może tłumaczyć pominięcie Babic²⁷⁸.

Nieznane są początki wsi Grodzisko, znajdującej się nieopodal ujścia Wisłoka do Sanu na pograniczu Płaskowyżu Kolbuszowskiego, Doliny Dolnego Sanu i Pradoliny Podkarpackiej. Osada po raz pierwszy w źródłach odnotowana została w 1473 r. Wówczas funkcjonowała już na prawie niemieckim, skoro wspomniany był sołtys z Grodziska (*Thoma Oszyczkowsky in Grodzysko*)²⁷⁹. Nie wiadomo jednak czy od początku wieś zorganizowana została w ten sposób, czy był to wynik jej późniejszego przeniesienia np. z prawa polskiego. Nazwa miejscowości sugeruje, że wcześniej

²⁷³ AGZ, t. 13, s. 462.

²⁷⁴ AGZ, t. 19, s. 336.

²⁷⁵ S. Respond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 365; B. Czopek, *Nazwy miejscowe dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej (w granicach dzisiejszego państwa polskiego)*, Wrocław 1988, s. 51.

²⁷⁶ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 12, k. 22-22v.

²⁷⁷ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 17, k. 362-363.

²⁷⁸ S. Syty, *op. cit.*, s. 98-99.

²⁷⁹ AGZ, t. 7, s. 132.

znajdował się tam gród, co potwierdziły badania archeologiczne²⁸⁰. Warto zaznaczyć, że kiedy pojawiła się w źródłach w końcu XV w. była już wsią dobrze funkcjonującą²⁸¹.

Cenne informacje do badań nad rozwojem sieci osadniczej zawiera Księga uposażeń diecezji krakowskiej (*Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*), której autorem jest J. Długosz²⁸². Jej treść powstała w ostatnich dziesięciu latach życia kronikarza, stąd informacje te odnoszą się w znakomitej większości do lat 1470-1480²⁸³. Granica wschodnia dawnej diecezji krakowskiej przebiegała przez Puszcze Sandomierską i była zbieżna z wcześniejszą granicą między Królestwem Polskim a Rusią Halicko-Włodzimierską. Zawarte w niej opisy dotyczą zatem puszczańskiej części województwa sandomierskiego.

Opisy dóbr diecezji krakowskiej wskazują, że na przestrzeni XV w., zapewne w dekadach poprzedzających powstanie *Liber beneficiorum*, w zachodniej części Puszczy Sandomierskiej miał miejsce kolejny etap rozwoju sieci osadniczej. Proces kolonizacji postępował w oparciu o istniejące wcześniej osady. Szczególnie dotknął on dolinę dolnego Sanu. Parafia Bieliny poza jej siedzibą i znanymi już Kopkami, Niskiem i Zarzeczem, powiększyła się o kolejne dwie miejscowości: Bieliniec (*Byelinecz*) i Wolę Tanewską (*Wolya Tnewska*)²⁸⁴. Przy parafii w Charzewicach odnotowane zostały kolejne nowe osady: Przeląg (*Przelank*), Pilchów (*Pylchow*), Wieloborowice (*Wyelyoborowycze*) i Pław (*Plaw*)²⁸⁵, zaś tuż obok Zaleszan powstały Skowierzyn (*Skowyerzin*) i Skowierzyniek (*Szkowyerzinek*)²⁸⁶. Z kolei w parafii Raclawice znajdowała się już miejscowość Przędziel (*Przedzyel*)²⁸⁷. Dorobek akcji osadniczej w tej części doliny Dolnego Sanu uzupełnia powstanie wsi Glinnik (*Glynnyk*), wchodzącej w skład parafii

²⁸⁰ T. Zamięcki, *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1881 dokonanej (Sieniawa, Trynca, Grodzisko, Leżajsk, Podhorce)*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, 1882, t. 6, s. 55; A. Kunysz, *Grodziska w województwie rzeszowskim*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966”, 1968, t. 6, s. 48.

²⁸¹ J. Półwiartek, *Grodzisko do rozbiórów*, [w:] *Dzieje ziemi grodziskiej. By pokolenia pamiętały skąd nasz ród...*, red. W. Bonusiak, Grodzisko Dolne 2009, s. 95.

²⁸² LB, t. 1-3.

²⁸³ M. D. Kowalski, *Dzieje autografu katedralno-kolegiackiej części „Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis” Jana Długosza*, „Studia Źródłoznawcze”, 2009, 46, 1, s. 87-88.

²⁸⁴ LB, t. 2, s. 364.

²⁸⁵ *Ibidem*, s. 366-367.

²⁸⁶ *Ibidem*, s. 361-362.

²⁸⁷ *Ibidem*, s. 363.

Wrzawy²⁸⁸ oraz Wola Kotowa (*Wolya Kothowa*) założona tuż za linią zwartego zalesienia w sąsiedztwie Zbydniowa²⁸⁹.

Na łamach *Liber beneficiorum* po raz pierwszy wzmiankowany jest także Mokrzychów (*Mokrzeshow*). Wówczas była to królewszczyzna, która poza gospodarstwami kmiecymi, posiadała też karczmę²⁹⁰. Nazwa osady wskazuje na bagienny charakter środowiska naturalnego²⁹¹. Mokrzychów położony między Sobowem i Chmielowem został najpewniej założony na rubieżach ówczesnej puszczy, powiększając liczbę miejscowości, których działalność uszczuplała jej zachodni skraj. Do tychże zaliczyć należy również Tuszów (*Tuschow*), o którego istnieniu informuje to samo źródło. Ta wieś także należała do dóbr królewskich, a o jej rozwinięciu świadczy istnienie aż pięciu karczem²⁹². Jej położenie między Chorzelowem i Jaślanami zagęszczało sieć osadniczą i w znaczący sposób wpływało na przemiany środowiska przyrodniczego w tej części puszczy. W podobnym czasie na skraju Płaskowyżu Kolbuszowskiego, nad rzeką Wielopolką powstała zapewne osada Skrzyszów (*Strzyssow*), również wspomniana przez J. Długosza w parafii Przecław²⁹³.

Dorobek akcji kolonizacyjnej w trzeciej ćwierci XV w. uzupełniają lokacje miejscowości, na temat których nie zachowały się szczegółowe informacje. Wśród nich znajdują się Bratkowice (*Brathkowycze*), wieś królewska założona w lasach nieopodal Mrowli, którą po raz pierwszy wzmiankowano w zapisie z 1475 r.²⁹⁴. Pod tą samą datą źródła ujawniają istnienie osady Załuże w powiecie lubaczowskim²⁹⁵. Podobną metrykę posiadają wsie Dobra i Dąbrowica, notowane po raz pierwszy w 1482 r.²⁹⁶. Rok później w zapisach sądu ziemskiego pojawił się Mięksisz (*Myakysch*)²⁹⁷. Nazwa osady wskazuje na miękkie, nawodnione podłoże, które determinowało trudne warunki glebowe²⁹⁸.

W ostatniej dekadzie XV w. w źródłach pojawiły się kolejne wsie na terenie powiatu lubaczowskiego. W 1492 r. po raz pierwszy wzmiankowano Cewków

²⁸⁸ *Ibidem*, s.368.

²⁸⁹ *Ibidem*, s. 445.

²⁹⁰ *Ibidem*, s. 358.

²⁹¹ A. Orzechowska, *op. cit.*, s. 78.

²⁹² LB, t. 2, s. 323.

²⁹³ *Ibidem*, s. 295. Podobną datację podawała M. Dobrowolska (M. Dobrowolska, *Procesy...*, *op. cit.*, s. 89).

²⁹⁴ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 12, k. 215v.

²⁹⁵ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 187.

²⁹⁶ AGZ, t. 19, s. 47.

²⁹⁷ *Ibidem*, s. 360.

²⁹⁸ *Nazwy miejscowe Polski: historia, pochodzenie, zmiany*, red. K. Rymut, t. 7, Kraków 2007, s. 101.

(Czewkow), osadę położoną tuż obok Dzikowa, w najdalej na zachód wysuniętej części powiatu²⁹⁹. Z kolei w 1495 r. w źródłach pojawiła się Kochanówka (*Kochanowa Vola*)³⁰⁰, wieś leżąca na skraju puszczy, w południowo-wschodnim krańcu powiatu. Nieopodal tej miejscowości, w podobnym czasie założono Drohomysł, o którego istnieniu informuje zapis z 1497 r., dotyczący sprzedaży sołectwa w tej wsi (*Drohomisl*)³⁰¹. Zarządzono wówczas, aby powiększyć osadę przy użyciu prawa niemieckiego, a nowym osadnikom, którzy swój grunt mieli przygotować *in cruda radice* dano 10 lat wolnizny³⁰². Z pewnością XV-wieczną metrykę posiada wieś Krowica (*Crowycza*) położona w lasach powiatu lubaczowskiego, skoro w 1503 r. istniała w niej karczma³⁰³. W drugiej połowie XV w. w puszczańskej części dóbr Tarnowskich lokowano Kolbuszową i Werynię³⁰⁴. Te miejscowości nie istniały jeszcze w 1459 r., zaś w źródłach są wzmiankowane w pierwszych latach XVI w.³⁰⁵.

Liczbę osad, które powstały w XV w. uzupełniają te, które po raz pierwszy wymienione zostały w rejestrach poborowych, spisanych w pierwszych latach XVI w. Tutaj odnieść należy się w pierwszej kolejności do wschodniej części puszczy. O nowych miejscowościach w powiecie lubaczowskim informuje rejestr poborowy województwa bełskiego z 1507 r. Wówczas wymienione zostały leżące w północnej części powiatu wsie Żuków (*Zukow*) i Lubliniec (*Lubliniecz*), położona nieopodal Lubaczowa Opaka (*Opanka*) oraz założona w lasach w sąsiedztwie Krowicy, osada Hruszów (*Hruschow*)³⁰⁶. Wszystkie z nich były już dobrze rozwinięte, w Hruszowie gospodarowano na ośmiu, a w Opacie na siedmiu łanach. W Lublińcu posiadano cztery łany kmiecy i dwie karczmy z dwoma łanami, zaś w Żukowie poza trzema łanami, korzyści czerpano z młyna, który znajdował się w granicach wsi³⁰⁷. Bez wątpienia osady te musiały powstać jeszcze w XV w., zapewne u jego schyłku. W rejestrze odnotowana została również *Kobilnicza Dwoya*³⁰⁸, co świadczy o tym, że prawdopodobnie jeszcze w XV w. obok Kobylnicy

²⁹⁹ AGZ, t. 19, s. 404.

³⁰⁰ *Ibidem*, s. 430.

³⁰¹ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 105, k. 89v-92.

³⁰² *Ibidem*, k. 90v-91.

³⁰³ AGZ, t. 19, s. 483.

³⁰⁴ P. Miodunka, *Rola Mieleckich i Tarnowskich z linii rzemieńskiej w rozwoju osadnictwa na obszarze Puszczy Sandomierskiej*, „Rocznik Kolbuszowski”, 2003, 7, s. 19; *idem*, *Przemiany środowiska...*, *op. cit.*, s. 35.

³⁰⁵ P. Miodunka, *Przemiany środowiska...*, *op. cit.*, s. 36.

³⁰⁶ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 36, k. 12v.

³⁰⁷ *Ibidem*.

³⁰⁸ *Ibidem*.

pojawiła się druga, siostrzana osada - Kobylnica Wołoska³⁰⁹. W wyniku tego procesu, starszą nazwano Kobylnicą Ruską.

W zapisie dotyczącym Żukowa pojawiła się informacja o tym, że *Valachi* z tej wsi płacą pobór od hodowanych owiec³¹⁰. Jest to pierwsza wzmianka źródłowa wprost potwierdzająca obecność Wołochów na terenie Puszczy Sandomierskiej. Co ważne, w XVI w. pojawi się szereg informacji o funkcjonowaniu części wsi w oparciu o prawo wołoskie. To bardzo istotne zjawisko pod kątem rozważań nad relacjami człowieka i środowiska przyrodniczego. Ten model osadniczy, typowy dla terenów górskich i podgórskich stanowił bowiem skuteczne narzędzie kolonizacyjne, czego najlepszym dowodem jest jego obecność w Puszczy Sandomierskiej³¹¹. Stosowanie prawa wołoskiego, modelu osadniczego typowego dla terenów górskich i podgórskich jest kolejnym dowodem na peryferyjne znaczenie Puszczy Sandomierskiej. Słabszy potencjał gospodarczy tych ziem, próbowano zapewne wykorzystać przy użyciu prawa wołoskiego. Jego profil gospodarczy był nastawiony w pierwszej kolejności na pasterstwo, co pozwalało na egzystowanie na ziemiach niezdatnych do skutecznej uprawy roli. Ludność zamieszkująca osady prawa wołoskiego uprawiała także szereg zajęć rzemieślniczych³¹². Zagadnienie to będzie podejmowane w dalszej części pracy.

Prawdopodobnie jeszcze w XV w. w lesistej okolicy na zachód od Grodziska powstała Żołyńa, osada wspominana w źródłach na początku XVI w.³¹³. Jej założenie dało początek procesowi wylesiania kolejnej, niegospodarowanej dotychczas części Puszczy Sandomierskiej. Warunki naturalne panujące w okolicy były wyjątkowo niesprzyjające, co być może stało u podstaw słabego rozwoju osady w pierwszej fazie jej funkcjonowania³¹⁴. Zapewne z tego powodu nie była ona ujęta w rejestrach poborowych z pierwszej połowy XVI w.

³⁰⁹ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 76.

³¹⁰ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 36, k. 12v.

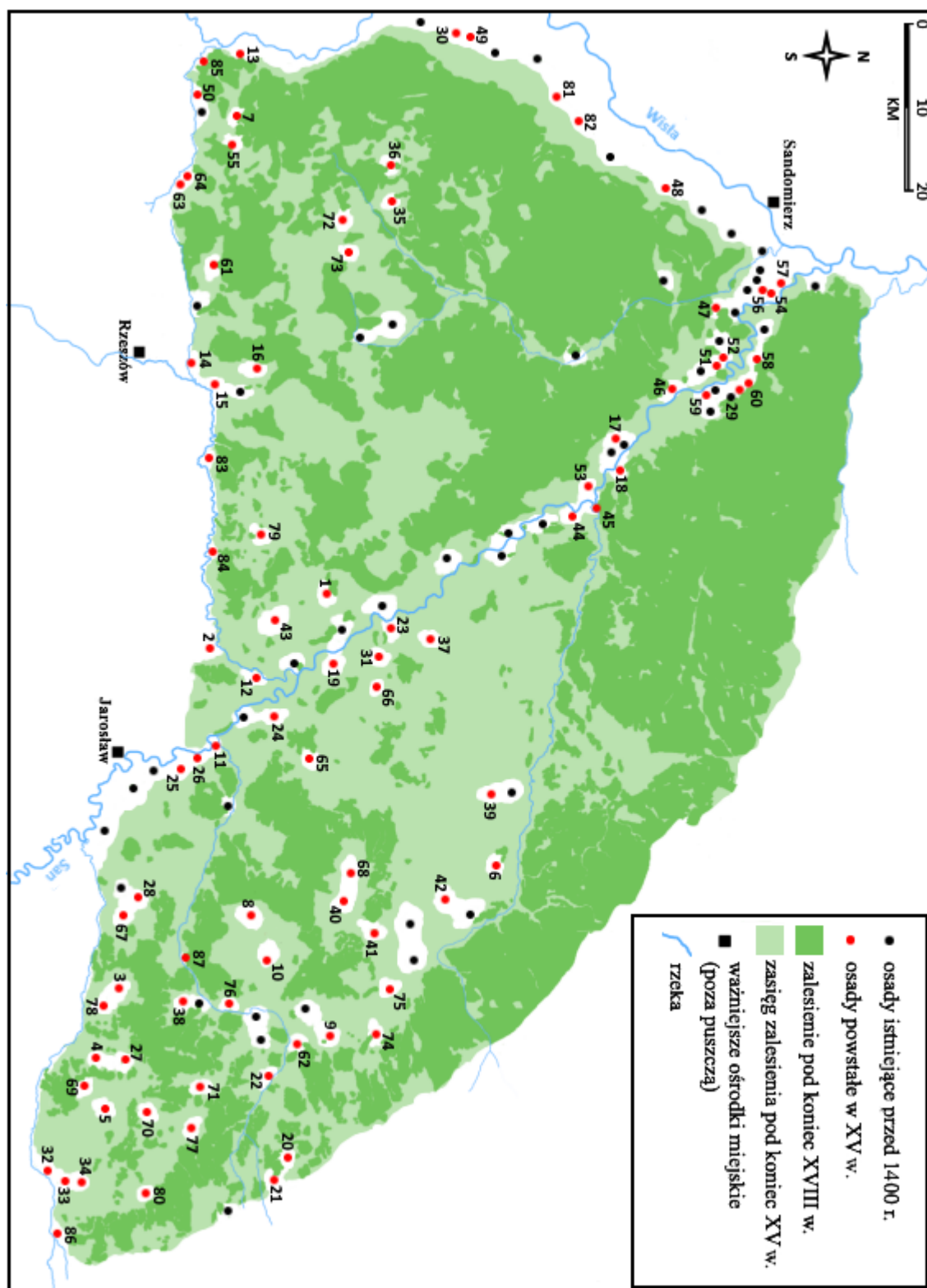
³¹¹ J. Buniowski, *Wallachian Law...*, *op. cit.*, s. 4-7.

³¹² G. Jawor, *Osady prawa wołoskiego...*, *op. cit.*, s. 46.

³¹³ *Ruś Czerwona*, t. 1, s. 119; J. Motylewicz, *Początki Żołyńi (do połowy XVII w.)*, [w:], *Dzieje Żołyńi*, red. W. Bonusiak, Żołyńa 2008, s. 90.

³¹⁴ SGKP, t. 14, s. 829: „Gleba piaszczysta, nieurodzajna, wydaje plon lepszy tylko w latach mokrych (...)”.

Rycina 12. Rozwój sieci osadniczej w środowisku przyrodniczym Puszczy Sandomierskiej w XV w.

Opracowanie własne.

Osady wskazane na mapie (Rycina 12.):

1. Giedlarowa	30. Malinie	59. Brandwiczka
2. Gniewczyna	31. Ożanna	60. Wieloborowice
3. Kobylnica Ruska	32. Jaworów	61. Bratkowice
4. Świdnica	33. Załuże	62. Załuże
5. Nahaczów	34. Jazów	63. Wolica Ługowa
6. Chmielek	35. Cmołas	64. Wolica Piaskowa
7. Ocieka	36. Trzęsówka	65. Dobra
8. Stare Sioło	37. Kulno	66. Dąbrowica
9. Nowe Sioło	38. Łukawiec	67. Mięksisz
10. Oleszyce	39. Płusy	68. Cewków
11. Manasterz	40. Dzików	69. Kochanówka
12. Tryńcza	41. Ułazów	70. Drohomysł
13. Pustków	42. Babice	71. Krowica
14. Zaczernie	43. Grodzisko	72. Kolbuszowa
15. Jasionka	44. Bieliniec	73. Werynia
16. Wysoka	45. Wola Tanewska	74. Żuków
17. Nisko	46. Pław	75. Lubliniec
18. Zarzecze	47. Wola Kotowa	76. Opaka
19. Piskorowice	48. Mokrzyszów	77. Hruszów
20. Horyniec	49. Tuszów	78. Kobylnica Wołoska
21. Radruż	50. Skrzyszów	79. Żołynia
22. Basznia	51. Pilchów	80. Wierzbiany
23. Wywłoka	52. Przyłęk	81. Wola Baranowska
24. Dybków	53. Przędziel	82. Dąbrowica
25. Wiązownica	54. Skowierzyn	83. Czarna
26. Nielepkowice	55. Żdżary	84. Białobrzegi
27. Żmijowiska	56. Skowierzynek	85. Wola Brzeźnicka
28. Korzenica	57. Glinnik	86. Jazów Nowy
29. Rzeczyca Mniejsza	58. Wola Rzeczycka	87. Wroców

2.5. Intensyfikacja akcji osadniczej w XVI w.

Na początku XVI w. nowe osady lokowano na terenie starostwa leżajskiego, o czym świadczy ich obecność w rejestrach poborowych. W 1507 r. po raz pierwszy odnotowana została Jelna (*Jedlna*)³¹⁵, zaś rejestr z 1510 r. wymienia oprócz niej kolejne trzy miejscowości: Rzuchów (*Rzuchow*), Kuryłówka (*Curylowka*) i Siedlanka (*Szyelyanka*)³¹⁶. Wsie Jelna i Rzuchów jeszcze w rejestrze z 1515 r. figurowały jako *in nova radice*³¹⁷. W podobnym czasie powstała Biszczka (*Biscze*) w starostwie krzeszowskim, wzmiankowana po raz pierwszy w rejestrze z 1507 r.³¹⁸. Jej mieszkańcy w 1515 r. gospodarowali na pięciu łanach³¹⁹. I w tym przypadku lokacja najpewniej odbyła się na surowym korzeniu, o czym świadczy nazwa miejscowości, oznaczająca miejsce odludne, nieprzyjazne³²⁰. Należy zaznaczyć, że wymienione osady zostały przyporządkowane do XVI-wiecznej akcji osadniczej z powodu charakteru ich opisów, które sugerują niedawne powstanie.

Wspomniane inicjatywy miały miejsce w środkowej części Puszczy Sandomierskiej i prawdopodobnie były to jedyne skuteczne działania w tym zakresie w pierwszych czterech dekadach XVI w. Co prawda, w 1506 r. Jan Pniowski otrzymał przywilej lokacji miasta na prawie niemieckim na gruntach wsi Pniów³²¹, jednak przedsięwzięcie to nie zostało zrealizowane³²². Słaby bilans inicjatywy osadniczej może być efektem wyczerpania się zdolności do dalszej akcji kolonizacyjnej w tym czasie, choć nie był to główny powód. Od końca XV w. terytorium Puszczy Sandomierskiej było nękanie przez najazdy tatarskie, które nasiliły się w pierwszej ćwierci XVI w.³²³. Największe straty poniósł Leżajsk, który wielokrotnie był celem napadów, a po największym z nich został całkowicie spustoszony w 1524 r.³²⁴. Po tym wydarzeniu król Zygmunt Stary nakazał przenieść miasto w miejsce o lepszych walorach obronnych, wydając przywilej lokacji Leżajska Zygmuntońskiego (*Sigismundi Lyezensko*) i przyznając jego mieszkańcom 12 lat wolnizny³²⁵. Miasto zbudowano na wzniesieniu,

³¹⁵ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 20, k. 29v.

³¹⁶ *Ibidem*, k. 145v.

³¹⁷ *Ruś Czerwona*, t. 1, s. 139.

³¹⁸ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 20, k. 30.

³¹⁹ *Ruś Czerwona*, t. 1, s. 139.

³²⁰ W. Makarski, *Nazwy miejscowości...*, *op. cit.*, s. 36.

³²¹ APL, Akta miasta Opolą, Księgi, sygn. 1, k. 14-17.

³²² R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989, s. 254.

³²³ A. Walawender, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich*, t. 2, Lwów 1935, s. 77-170.

³²⁴ *Ibidem*, s. 165-166.

³²⁵ M. Baliński, T. Lipiński, *op. cit.*, t. 2, s. 813.

oddalonym od poprzedniego miejsca o około cztery kilometry w kierunku południowo-zachodnim. Na miejscu dawnego Leżajska utrzymała się osada o charakterze wsi, odtąd nazywana Starym Miastem³²⁶.

W latach czterdziestych powstały dwie nowe osady w starostwie krzeszowskim. W roku 1542 Zygmunt Stary zezwolił, aby przy końcu Biszczy założono wieś Wola Biska (*Wolia Bisska*). Osada lokowana została na surowym korzeniu za rzeką Czarny Potok, a jej mieszkańcy otrzymali 12 lat wolnizny³²⁷. Rok później podobny przywilej wydano w celu założenia Woli Korchowskiej, która niedługo później przyjęła nazwę Korchów. W tym przypadku lokacja również odbyła się na surowym korzeniu, zaś jej mieszkańcy otrzymali 10 lat zwolnienia z poboru opłat i danin³²⁸. Nie ma pewności w jakim modelu gospodarczym miały funkcjonować pierwotnie obie osady, ponieważ w przywilejach brak informacji o prawie niemieckim, co z reguły miało miejsce. Wiadomo jednak, że Korchów został wkrótce przeniesiony na prawo niemieckie wraz z jego rozbudową w 1555 r.³²⁹.

Zapewne jeszcze w latach czterdziestych w starostwie lubaczowskim, w ścisłym sąsiedztwie Żukowa powstał Gorajec (*Horayecz*). Osadę w lustracji z lat 1564/1565 opisano jako niedawno zbudowaną., a jej mieszkańcom pozostało wówczas jeszcze dwa lata wolnizny³³⁰. Zważając na zwarcie zalesioną okolicę, z dużą dozą prawdopodobieństwa można założyć, że osadnicy otrzymali długi okres wolnizny, np. 20 lat, co datowałoby jej powstanie na drugą połowę lat czterdziestych. Była to jedyna lokacja na prawie wołoskim na obszarze tego starostwa w XVI w. Nie można określić tej inwestycji mianem znaczącej, bowiem w 1565 r. wieś zamieszkiwało jedynie czterech kmieci³³¹. Jest to jednak zjawisko warte odnotowania, ponieważ oznacza, że prawo wołoskie nadal było używane i brane pod uwagę przy lokacji nowych miejscowości.

W szesnastym stuleciu również starostwo zamechskie wzbogaciło się o kolejne osady. Nieopodal Babic, kilka kilometrów na zachód lokowany został Różaniec. W roku 1565 wieś rządziła się prawem wołoskim i zamieszkiwało ją 20 kmieci, każdy z nich posiadał półłanowe gospodarstwo³³². Ponadto we wsi pojawili się nowi osadnicy, którym również wymierzono półłanowe obszary. W 1565 r. nie płacili jeszcze podatków, gdyż

³²⁶ J. Półćwiartek, *Położenie ludności...*, *op. cit.*, s. 37.

³²⁷ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 65, k. 371v-372.

³²⁸ *Ibidem*, k. 373-374v.

³²⁹ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 85, k. 452v-454v.

³³⁰ *Opisi*, t. 3, s. 266.

³³¹ *Ibidem*.

³³² *Opisi*, t. 2, s. 219.

wciąż chroniła ich przed tym wolnizna, którą otrzymali na 20 lat³³³. Szybki rozwój tej osady potwierdza lustracja z 1570 r. Informuje ona o kolejnych 50 nowych mieszkańcach, którzy zaczęli kopać sobie grunty³³⁴. Jak podaje lustrator, zostali osadzeni w bardzo gęstych i szerokich lasach, stąd również otrzymali 20 lat wolnizny³³⁵.

Pierwszym z miast powstałych w tym okresie był Rudnik. Stało się to w 1552 r. za sprawą przywileju, jaki Zygmunt August wydał Krzysztofowi Gnojeńskiemu³³⁶. Król zezwolił na jego założenie na gruntach wsi Kopki, należącej wówczas do jego żony - Katarzyny z Tarnowca³³⁷. Rudnik lokowany został nad rzeką o tej samej nazwie na prawie niemieckim³³⁸. Jeszcze w XIX w. w opisach miasta podkreślano puszczański charakter okolicy³³⁹. Lokacja odbyła się *in nova radice*, co sugeruje, biorąc pod uwagę wspomniane walory środowiska naturalnego, że przedsięwzięcie to wiązało się ze zorganizowaną wycinką lasu. Z niewyjaśnionych przyczyn, w 1557 r. Zygmunt August po raz drugi wydał przywilej lokacji Rudnika³⁴⁰. Być może pierwsza akcja osadnicza się nie powiodła, stąd wystawiono odpowiedni dokument, dzięki któremu można było wznowić proces budowania miasta.

W latach pięćdziesiątych XVI w. w lasach pomiędzy Raniżowem i Bratkowicami lokowana została wieś Przewrotne (*Przewrotna*), co zapoczątkowało proces kolonizacji tej części puszczy. W lustracji z 1570 r. zanotowano, że istnieje od 16 lat, co wskazuje na jej założenie w 1554 r. Przedsięwzięcie wiązało się ze sporym wysiłkiem. W lustracji z 1565 r. figuruje jako „villa nowa” oddalona od Bratkowic „przez bór i przez las”, a jej mieszkańcy przebywali jeszcze na wolniznie, która wynosiła 20 lat³⁴¹. Wymiar zwolnienia z podatków i danin był adekwatny do trudnej sytuacji środowiskowej, jaką przedstawiają zapisy źródłowe i spełnił swoją rolę, bowiem w 1565 r. wieś zamieszkiwało 53 kmieci³⁴².

W 1554 r. król Zygmunt August wydał przywilej lokowania na prawie niemieckim wsi Jeżowe między granicami gruntów należących do nadszańskich wsi Kopki

³³³ *Ibidem*.

³³⁴ *Opisi*, t. 4, s. 287.

³³⁵ *Ibidem*.

³³⁶ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 80, k. 283-284v.

³³⁷ K. Ożóg, *Dzieje parafii Górnio 1599-1999*, Rzeszów 1999, s. 20.

³³⁸ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 80, k. 283v.

³³⁹ M. Baliński, T. Lipiński, *op. cit.*, t. 2, Warszawa 1885, s. 483: „Wielkie bory okalają to miasteczko”; SGKP, t. 9, s. 933: „Cała też okolica z wyjątkiem porzecza jest borem, częścią dawnej sandomierskiej puszczy”.

³⁴⁰ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 89, k. 375-376v.

³⁴¹ LWS, s. 82.

³⁴² *Ibidem*.

i Przędziel. Wedle przywileju lokacja miała odbyć się na surowym korzeniu z okresem wolnizny na 10 lat. Miejsce jej zbudowania pozostawało w oddaleniu od istniejącej sieci osadniczej i cechowało się dużym zalesieniem. Ostatecznie osada powstała w 1555 r. i w początkowej fazie istniała pod nazwą Wola Jeżowa (*Wolya Jezowa*) posługując się 16-letnią wolnizną³⁴³. Z kolei w 1557 r. po prawej stronie Sanu na gruntach wsi Jastkowice, Zarzecze i Pław założona została Pysznica, pierwotnie nazywana Wolą Pysznicką (*Wola Pissnicka*)³⁴⁴. Osada lokowana została na surowym korzeniu w lasach królewskich, a jej mieszkańcy otrzymali 18 lat wolnizny³⁴⁵. Już w 1565 r. gospodarowano w niej 13 łanów³⁴⁶.

W 1565 r. w lesie lipowym nieopodal Drohomyśla powstawać zaczęła wieś Lipowiec (*Lipowiecz*). Zanotowano wówczas, że „w ninieissem roku poczely ludzie kopacz liaszi, rozmierzywszy ye sobie na iedennascie pullankow, ktorzi mayą swobodi do dziesiędzi liath”³⁴⁷. O zwiększonym wysiłku w pozyskiwanie nowych gruntów przez uszczuplanie lasów świadczy też osadzenie „na surowym korzeniu” nowych mieszkańców w uroczysku Badawia (*Badavia*) znajdującym się na skraju Drohomyśla³⁴⁸. A. Janeczek przyjmuje, że przez pewien czas uważano ją za odrębną osadę³⁴⁹. Ruch kolonizacyjny trwał także po drugiej stronie Lubaczowa. Około roku 1569 z inicjatywy starosty lubaczowskiego Jerzego Jazłowieckiego nad rzeką Wirową naprzeciw Lublińca lokowano Nowy Lubliniec³⁵⁰. Nie wszystkie ówczesne inicjatywy osadnicze podjęte w tej części Puszczy Sandomierskiej przyniosły oczekiwany efekt. Do nieudanych przedsięwzięć zaliczyć należy lokację Woli Tarłowej, Tarłowca oraz Woli Kobylnickiej³⁵¹.

W 1565 r. na gruntach wsi Zdziechowice nad rzeką Sanną *in cruda radice* lokowano miasto Zaklików³⁵². Założył je Stanisław Zaklika z Czyżowa tuż po otrzymaniu przywileju lokacyjnego od Zygmunta Augusta³⁵³. Pierwsi mieszkańcy zostali objęci 16-letnim zwolnieniem z podatków i danin, co było adekwatne dla silnie zalesionego

³⁴³ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 68, k. 33; LWS, s. 137.

³⁴⁴ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 68, k. 32.

³⁴⁵ *Ibidem*.

³⁴⁶ LWS, s. 137.

³⁴⁷ *Opisi*, t. 3, s. 289.

³⁴⁸ *Ibidem*, s. 288: Thamze na uroczysku rzeczonym Badavia w konczu wsy Drohomislia oszadzilo sie niedawno kmieczy piethnascie na surowim korzeniu na szesci laniech (...).

³⁴⁹ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 160.

³⁵⁰ *Ibidem*, s. 156.

³⁵¹ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 160-161.

³⁵² R. Szczygieł, *Lokacje miast...*, *op. cit.*, s. 257.

³⁵³ *Ibidem*.

miejsca. W 1593 r. Zygmunt III potwierdził ten przywilej na prośbę nowego właściciela – Marcina Gniewosza³⁵⁴. Wówczas już Zaklików zajmował tereny po obu stronach Sanny – „Borros omnes noviter extirpatos trans fluvium Sanna”³⁵⁵. W 1566 r. wydano przywilej, aby „in bonis et sylvis” na prawie niemieckim lokować wieś królewską Ostrowy Tuszowskie, pierwotnie noszącą nazwę Sława Góra (*Slavogori*)³⁵⁶. Choć istnieją przesłanki, że osada mogła zostać założona już wcześniej³⁵⁷, to informacja zawarta w przywileju o lokacji na surowym korzeniu oraz 20-letniej wolniznie dla osadników stawia je w mało wiarygodnym świetle³⁵⁸.

W 1567 r. król wydał przywilej założenia kolejnego miasta na terenie Puszczy Sandomierskiej - Tarnogrodu w starostwie krzeszowskim, w miejscu zwanym Cierńgród (*Trcheingrod*)³⁵⁹. Miało ono zostać zbudowane na 60 łanach, zaś jego mieszkańcy otrzymali 20-letnią wolniznę³⁶⁰. Rozplanowanie miasta odpowiadało na wymogi stawiane przez ówczesny, puszczański charakter terenu³⁶¹. Przywilej lokacyjny zawiera też informację o istnieniu wsi Bukowina³⁶². Zapis wspomina, że niedawno zaczęto ją karczować (*noviter extirpari*)³⁶³, co oznacza, że i ta osada powstała na obszarze zalesionym, a jej założenie wiązało się z silnymi przemianami środowiska przyrodniczego.

Także w 1567 r. w centralnej części Płaskowyżu Kolbuszowskiego „na surowym korzeniu” lokowany został Dzikowiec³⁶⁴. Jego mieszkańcy otrzymali 20 lat wolnizny, co wskazuje na trudne warunki środowiskowe³⁶⁵. Potwierdza to także nazwa osady, odnosząca się zapewne do dzikiego, zalesionego i nie zasiedlonego miejsca, w którym została założona³⁶⁶. Lokacja przestrzenna postępowała powoli, rozpoczęto ją bowiem przez osadzenie jednego kmiecia w 1567 r.³⁶⁷. Już w 1578 r. wieś rysuje się jako

³⁵⁴ APL, Akta miasta Zaklikowa, Księgi, sygn. 1/2, k. 3.

³⁵⁵ *Ibidem*.

³⁵⁶ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 101, k. 5v-7v.

³⁵⁷ S. Zych, *Zarys dziejów parafii w Ostrowach Tuszowskich*, Mielec 2006, s. 11.

³⁵⁸ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 101, k. 6.

³⁵⁹ W. Depczyński, *Tarnogród 1567-1967. Monografia historyczno-gospodarcza*, Tarnogród 1970, s. 125-128.

³⁶⁰ *Ibidem*, s. 126-128.

³⁶¹ R. Szczygieł, *Lokacja miasta i jego dzieje do końca XVI wieku*, [w:] *Dzieje Tarnogrodu*, red. R. Szczygieł, Tarnogród 2006, s. 52.

³⁶² W. Depczyński, *Tarnogród...*, *op. cit.*, s. 122.

³⁶³ *Ibidem*, s. 126.

³⁶⁴ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 68, k. 33.

³⁶⁵ *Ibidem*.

³⁶⁶ A. Orzechowska, *op. cit.*, s. 71.

³⁶⁷ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 68, k. 34.

względnie rozwinięta z łanami należącymi do sołtysa, kmieci i plebana³⁶⁸. Z kolei po drugiej stronie puszczy, na gruntach Obszy w 1568 r. również „na surowym korzeniu” lokowana została Wola Obszańska, a jej pierwsi osadnicy otrzymali siedem lat wolnizny³⁶⁹. Jak wskazuje lustrator osada została założona w lasach. Przedsięwzięcie przebiegało sprawnie (być może dzięki bliskiemu położeniu względem Obszy i przy udziale jej mieszkańców), skoro już w 1570 r. zamieszkiwało ją 24 osadników - każdy z nich gospodarować miał gruntem o wielkości ćwierci łanu³⁷⁰.

W 1569 r. starosta horodelski Jan Pilecki otrzymał przywilej, który zezwalał na osadzenie miasta Sokołów³⁷¹. Było to ambitne zadanie, ponieważ okolica w jakim miało powstać przez stulecia była pokryta rozległymi, nietkniętymi przez człowieka kompleksami leśnymi³⁷². Potwierdza to zarówno lokacja *de cruda radice*, jak i stosunkowo długi, 20-letni okres wolnizny otrzymany przez mieszkańców³⁷³. W przywileju określono miejsce założenia osady, którym były grunty należące do wsi Trzebowniko i Łąka. Akcja osadnicza w tej części puszczy przyspieszyła w 1570 r., kiedy Krzysztof Głowa otrzymał przywilej na założenie miasta na drodze między Rzeszowem a Raniżowem, które na jego cześć nazwano Głowów (obecnie Głogów Małopolski)³⁷⁴. Lokacja odbyła się „na surowym korzeniu”, a mieszkańcy otrzymali 20 lat wolnizny³⁷⁵ co świadczy o tym, że miasto zbudowano w nieużytkowanym wcześniej, zapewne silnie zalesionym miejscu³⁷⁶. W kolejnych latach obok Głowowa powstały dwie kolejne osady – Styków i Ogniwne. Ich opisy w rejestrze z 1581 r. pozbawione są jakichkolwiek szczegółów, co sugeruje, że założono je niedługo wcześniej³⁷⁷. Nieistniejąca obecnie nazwa Ogniwne sprawia pewne trudności w zlokalizowaniu osady. Prawdopodobnie tak pierwotnie nazywana była Zabajka, co potwierdza korelacja zaniku

³⁶⁸ *Małopolska*, t. 1, s. 202.

³⁶⁹ *Opisi*, t. 4, s. 287.

³⁷⁰ *Ibidem*.

³⁷¹ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 107, k. 35-38.

³⁷² M. Baliński, T. Lipiński, *op. cit.*, t. 2, s. 812; SGKP, t. 11, s. 32.

³⁷³ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 107, k. 35, 37.

³⁷⁴ APR, Akta miasta Głogowa Małopolskiego, Akta Rady i Ławy z okresu do 1772, sygn. 1, k. 3-4. W pracy dla ujednolicenia, a zarazem łatwiejszej identyfikacji będzie stosowana nazwa Głogów.

³⁷⁵ *Ibidem*.

³⁷⁶ J. Kurtyka twierdził, że miasto założono w miejscu wsi o nazwie Szlachciana Wola (J. Kurtyka, *Osadnictwo średniowieczne. początki osady i miasta*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, red. F. Kiryk, t. 1, Rzeszów 1994, s. 149.). Ta teza wydaje się nietrafiona, skoro w przywileju lokacyjnym nie występują informacje, które mogłyby wskazywać na istniejące tam osadnictwo (R. Borkowski, *Początki Głowowa, dzisiejszego Głogowa Małopolskiego*, „Rocznik Kolbuszowski”, 2016, 16, s. 297-298).

³⁷⁷ *Małopolska*, t. 1, s. 265.

i pojawienia się obu nazw³⁷⁸. Ta pierwotna oznacza miejsce, które zostało wypalone, co wskazuje na metodę, jaką użyto do przygotowania gruntów³⁷⁹.

W 1571 r. Zygmunt August wydał przywilej lokacji dwóch osad w lasach starostwa sandomierskiego nad rzeką Tanwią – Kurzyny i Jarocina. Obie wsie zostały nazwane wedle toponimów, które już wówczas występowały³⁸⁰. Lokacje odbyły się *de cruda radice*, a ich mieszkańcy otrzymali 15 lat wolnizny³⁸¹. Niedługo później, w 1574 r. w północno-zachodniej części Płaskowyżu Tarnogrodzkiego w starostwie krzeszowskim założono wieś Potok, później nazywany Potokiem Górnym³⁸². W rejestrze z 1589 r. została ujęta pod nazwą *Kulnienska Wola* jako osada dobrze rozwinięta, posiadająca 16 łanów kmiecych oraz m.in. karczmę, cerkiew i młyn³⁸³. Niektórzy badacze błędnie identyfikują ją jako istniejącą dziś Wolę Kulońską, położoną nieopodal Tarnogrodu³⁸⁴. Wątpliwe jest, aby w tym czasie pomimo braku wcześniejszych informacji w źródłach, wieś w tym miejscu rozwinęła się tak szybko. Niewiele starszą metrykę posiada osada Bihale położona nad Lubaczówką, skoro została po raz pierwszy wzmiankowana w rejestrze z 1575 r. jako nowo lokowana³⁸⁵.

W latach siedemdziesiątych akcją osadniczą objęta została zachodnia część nadal silnie zalesionego Płaskowyżu Kolbuszowskiego. W akcie podziału dóbr z 1572 r. pojawiły się po raz pierwszy Świerczów i Trześń, zaś w 1574 r. w lasach należących do Mieleckich lokowane zostały wsie Kosowy i Trześnik³⁸⁶. Rok później (1575 r.) został wystawiony przywilej założenia osady o nazwie Niwiska. Lokacja odbyć miała się na prawie niemieckim „na surowym korzeniu”. Warto zaznaczyć, że okres wolnizny, jaki otrzymali jej mieszkańcy wyniósł aż 24 lata. Z kolei w rejestrze z 1577 r. obok Cmolasu i Trzęsówki pojawia się Łubnica (*Lubnicza*) oraz Mechowiec, wówczas występujący pod nazwą Zarudzie³⁸⁷. Z kolei obok Weryni wymieniona została Trześń (*Trzesznij*)³⁸⁸. W

³⁷⁸ Takie rozwiązanie sugeruje także: SGKP, t. 14, s. 176.

³⁷⁹ *Nazwy miejscowe Polski: historia, pochodzenie, zmiany*, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, t. 8, Kraków 2009, s. 47.

³⁸⁰ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 110, k. 98-101.

³⁸¹ *Ibidem*, k. 98v.

³⁸² J. Niedźwiedź, *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2003, s. 589.

³⁸³ *Ruś Czerwona*, t. 1, s. 24.

³⁸⁴ J. Niedźwiedź, *Leksykon...*, *op. cit.*, s. 589.

³⁸⁵ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 36, k. 453v.

³⁸⁶ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 10, k. 801v, 802, 843.

³⁸⁷ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 7, k. 599-599v.

³⁸⁸ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 9, k. 310.

1578 r. notowana jest też Wola Przyłęcka (*Wolia Przilenczka*), w której na 4 łanach istniało aż 36 gospodarstw kmięcych³⁸⁹.

Do dorobku akcji osadniczej w południowo-zachodniej części puszczy, jaka miała miejsce w trzecim kwartale XVI w. doliczyć należy miejscowości, które pojawiły się w źródłach w drugiej połowie lat siedemdziesiątych i na początku lat osiemdziesiątych XVI w. Pierwszą z nich jest Biały Bór (*Biali Bor*) - osada położona na skraju puszczy, której istnienie ujawnia rejestr z 1577 r.³⁹⁰. Jej właścicielem był wówczas Stanisław Tarnowski, który zapewne odpowiadał za jej lokację. Ta musiała mieć miejsce niedługo wcześniej, skoro rejestr wymienia jedynie 1,5 łanu, jakie gospodarowano w Białym Borze³⁹¹. Z kolei rejestr z 1581 r. ujawnia istnienie dwóch osad położonych między Ocieką i Bratkowicami, mowa o wsiach Czarna i Boreczek³⁹². W obu miejscowościach zamieszkiwali jedynie zagrodnicy, w Czarnej było ich 20, zaś w Boreczku 14³⁹³.

Podobną metrykę posiadają osady lokowane w innych częściach puszczy. W rejestrze 1578 r. w województwie sandomierskim nieopodal Zaleszan wzmiankowana została wieś Kępie (*Kampie*)³⁹⁴. Brak jakichkolwiek informacji przy osadzie sugeruje, że została niedawno założona. Jej nazwa odnosi się do uwarunkowań topograficznych i oznacza wzniesienie na zabagnionym terenie³⁹⁵. W tym samym źródle jako *noviter locata* w parafii Bieliny ujęta została Łętownia (*Lentownia*), w której gospodarowano już jeden łan ziemi³⁹⁶. W tym samym czasie, być może niewiele wcześniej (brak informacji o niedawnej lokacji) pojawiły się także wsie Górno (*Gorna*) i Glinianka³⁹⁷. Z kolei obok osady Przędziel wzmiankowana została Wolica (*Volycza*), w której na 2 łanach rozmieszczono 8 gospodarstw kmięcych³⁹⁸. Podobnie zagęszczono sieć osadniczą przy Turbii, gdzie lokowano wieś Obojna (*Oboynia*)³⁹⁹.

W 1576 r. Hieronim Sieniawski, wojewoda ruski na gruntach wsi Oleszyce lokował miasto, które pierwotnie nazywano Hieronimowem⁴⁰⁰. Inicjatywę taką podjął

³⁸⁹ *Małopolska*, t. 1, s. 201.

³⁹⁰ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 9, k. 307v.

³⁹¹ *Ibidem*.

³⁹² *Małopolska*, t. 1, s. 252-253.

³⁹³ *Ibidem*.

³⁹⁴ *Małopolska*, t. 1, s. 197. Obecnie Kępie Zaleszańskie.

³⁹⁵ A. Orzechowska, *op. cit.*, s. 76.

³⁹⁶ *Małopolska*, t. 1, s. 198.

³⁹⁷ *Ibidem*, s. 198.

³⁹⁸ *Ibidem*, s. 199.

³⁹⁹ *Ibidem*, s. 200.

⁴⁰⁰ M. Baliński, T. Lipiński, *op. cit.*, t. 2, cz. 2, s. 1219.

niedługo po kupnie dóbr oleszyckich⁴⁰¹. Dokument Sieniawskiego został potwierdzony przez Stefana Batorego na sejmie warszawskim w 1578 r.⁴⁰². Miasto powstało między „Zameczkiem a wsią Olesiczami”, które od strony wsi sąsiadować miało z gruntami uprawnymi, zaś punkt graniczny od wschodniej strony stanowił młyn usytuowany pod zamkiem. Wspomniany jest również staw, który miał ograniczać teren miasta od północy, zaś południowa granica zatrzymywała się na zagrodach oleszyckich kmieci⁴⁰³. Nie ma natomiast informacji o lokacji „na surowym korzeniu”. Musiał być to teren w jakiś sposób już zagospodarowywany przez okolicznych mieszkańców np. w formie łąki bądź pastwiska, na co wskazuje jego usytuowanie w sąsiedztwie zagród. W dokumencie Sieniawskiego miejsce lokacji określono jako „grunth sposobny do ossadzenia miasteczka”. Pomimo tego fundacja miasta wymagała istotnego wkładu pracy, co odzwierciedla 12-letni wymiar wolnizny, jaki mieszkańcy otrzymali dla „ochotniejszego i prędszego zbudowania domów”⁴⁰⁴.

Kolejne miasto – Biłgoraj (*Bielgoray*) powstało na podstawie przywileju królewskiego, jaki otrzymał Adam Gorajski w 1578 r.⁴⁰⁵. Lokacja odbyła się *de nova radice* i stanowiła początek procesu deforestacji w dorzeczu Łady. W przeciwieństwie do większości ówczesnych inicjatyw osadniczych, nowi mieszkańcy Biłgoraja zostali objęci stosunkowo niedługą, 8-letnią wolnizną⁴⁰⁶. Tego samego roku wydany został przywilej założenia nowej osady nad rzeką Trzebośnicą w zachodniej części starostwa leżajskiego⁴⁰⁷. W akcie lokacyjnym nazwa wsi - *Trzeboszwica* padła tylko raz i nawiązywała do rzeki, nad którą miała zostać lokowana⁴⁰⁸. W rejestrze z 1589 r. istnieje już nazwa *Wola Trzeboszwiczna*⁴⁰⁹. Finalnie osada przyjęła nazwę Wola Zarczycka od nazwiska swojego zasadzcy – Piotra Zarczyckiego. Inicjatywa osadnicza w tym regionie objęła także sąsiednią część puszczy, gdzie lokowano wieś Kamień. Pierwotnie osada

⁴⁰¹ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 263.

⁴⁰² AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 118, k. 141v-145: Zatwierdzenie zawiera pełną treść dokumentu wystawionego przez Sieniawskiego. Skrócona wersja została opublikowana w pracy Balińskiego i Lipińskiego (M. Baliński, T. Lipiński, *op. cit.*, t. 2, cz. 2, s. 1219-1221).

⁴⁰³ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 118, k. 142.

⁴⁰⁴ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 118, k. 142v.

⁴⁰⁵ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 117, k. 215v-218.

⁴⁰⁶ R. Szczygieł, *W dawnej Rzeczypospolitej (1578-1795)*, [w:] *Dzieje Biłgoraja*, J. Markiewicz, R. Szczygieł, W. Śladkowski, Lublin 1985, s. 17.

⁴⁰⁷ *Przywilej lokacyjny Woli Zarczyckiej*, „Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej”, 1859, nr 20, 22-23.

⁴⁰⁸ *Ibidem*, nr 23.

⁴⁰⁹ *Ruś Czerwona*, t. 1, s. 24.

nosiła nazwę Wola Kamień, taka również pojawiła się w przywileju lokacyjnym z 1578 r.⁴¹⁰. Osada powstała „na surowym korzeniu” z zastosowaniem 20 lat wolnizny⁴¹¹.

Rejestr poborowy z 1578 r. w starostwie leżajskim wymienia po raz pierwszy wsie: Luchów, Jastrzębiec i Połoin⁴¹². Wszystkie trzy powstały zapewne niedługo przed tym zapisem. Luchów założono na obszarze łowiska, które w lustracji z 1565 r. nazywano „za Luchowem”, zaś w przywileju lokacyjnym Tarnogrodu mowa o borze *Luchow*⁴¹³. Wszystkie osady razem zajmowały 11 łanów, zaś w 1589 r. – 17 i ½ łanu⁴¹⁴.

Na przełomie lat 70. i 80. w Puszczy Sandomierskiej założone zostały kolejne dwa miasta szlacheckie. W roku 1580 przywilej na zbudowanie Niemirowa na gruntach wsi Wróblaczyn otrzymał Andrzej Fredro⁴¹⁵. Początki osadnictwa w tym miejscu sięgały tam być może końca XV w.⁴¹⁶. Trudno więc w tym przypadku mówić o lokacji „na surowym korzeniu”. Wolnizna, jaką przyznano osadnikom wynosiła jedynie 4 lata, co świadczy o tym, że pod założenie Niemirowa wybrano już wykarczowane tereny⁴¹⁷. Rok później, w 1581 r. Jakub Sienieński otrzymał przywilej lokowania Radomyśla⁴¹⁸. W świetle zapisu można poddać pod wątpliwość założenie miasta *in cruda radice*⁴¹⁹. W przywileju zapowiadano jedynie powstanie *oppidum novam*⁴²⁰. Zastanawiający jest też stosunkowo krótki, 4-letni okres wolnizny⁴²¹. Można przyjąć, że podobnie jak w przypadku Niemirowa, miasto lokowano w już zagospodarowanym terenie.

Akcje kolonizacyjną kontynuowano również w starostwie krzeszowskim. Zarządzający nim Jan Zamoyski otrzymał od Stefana Batorego przywilej osadzenia wsi Lipiny w 1584 r. Odbyło się to „na surowym korzeniu”, ponieważ osada powstała na gruntach leśnych, zaś jej mieszkańcy otrzymali 12 lat wolnizny⁴²². Lokacja przestrzenna rozpoczęła się w ciągu następnych lat, zapewne w 1588 r., skoro zwolnienie z podatków i danin skończyło się w 1599 r.⁴²³. Ostatnia XVI-wieczna lokacja miejska w Puszczy

⁴¹⁰ K. Ożóg, *op. cit.*, s. 22.

⁴¹¹ *Ibidem*.

⁴¹² AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 409-410.

⁴¹³ W. Depczyński, *Tarnogród...*, *op. cit.*, s. 122.

⁴¹⁴ *Ruś Czerwona*, t. 1, s. 23.

⁴¹⁵ R. Szczygieł, *Lokacje miast...*, *op. cit.*, s. 303.

⁴¹⁶ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 109.

⁴¹⁷ AGAD, MK, Księgi Wpisów, MK 123, k. 401v.

⁴¹⁸ *Ibidem*, k. 686-687.

⁴¹⁹ Ten rodzaj lokacji postulował m.in. R. Szczygieł (R. Szczygieł, *Lokacje miast...*, *op. cit.*, s. 255).

⁴²⁰ AGAD, MK, Księgi Wpisów, MK 123, k. 686.

⁴²¹ *Ibidem*, k. 687.

⁴²² A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana w. kor. (1572-1605)*, Lwów 1935, s. 360.

⁴²³ BN, BOZ, sygn. 1815, s. 254.

Sandomierskiej miała miejsce w powiecie lubaczowskim. W 1590 r. Stanisław Cieszanowski otrzymał pozwolenie na założenie miasta Cieszanów⁴²⁴. Powstać miało ono na gruntach jednej z jego wsi - Nowego Sioła⁴²⁵. Miejsce to znajdowało się na tzw. szlaku jarosławskim, łączącym Jarosław z Bełzem, na którym kilkanaście lat wcześniej Hieronim Sieniawski lokował Oleszyce⁴²⁶.

Dorobek akcji kolonizacyjnej w końcu XVI w. uzupełniają liczne osady, o których wspominają źródła z przełomu XVI i XVII w. W 1596 r. wymieniona została wieś Kozodrza, położona na południowym krańcu puszczy nad Wielopolką tuż obok Ostrowa⁴²⁷. Na terenie klucza leżajskiego założono Brzyską Wolę (*Brzeska Wola*), Wólkę (nazywaną później Wólką Łamaną) oraz Hucisko - osady pojawiły się w źródłach kolejno w 1605 r.⁴²⁸ i 1608 r.⁴²⁹. U schyłku XVI w. Zamoyski na terenie klucza krzeszowskiego lokował Sieraków⁴³⁰, a w powiecie lubaczowskim założono Chotylub i Podemszczyszne⁴³¹. Z kolei w sąsiedztwie Górna na Płaskowyżu Kolbuszowskim powstały wsie Dołęga i Łowisko⁴³². Wówczas proces kolonizacji postępował także w lasach okalających Biłgoraj. O tym przedsięwzięciu świadczy pozew, jaki wystosował Gorajski przeciwko Zamoyskiemu w sprawie nowo osadzonych wsi, wśród których znalazły się: Sól, Dąbrowica, Gromada i leżąca na skraju Równiny Biłgorajskiej - Sokołówka⁴³³. Najstarszą metrykę z nich posiada zapewne wieś Sól, pierwotnie nosząca nazwę Olendrow⁴³⁴. U schyłku XVI w. w dobrach jarosławskich powstała Ryszkowa Wola⁴³⁵.

⁴²⁴ *Przywilej lokacyjny miasta Cieszanowa z 1590 roku*, oprac. A. Janeczek, Cieszanów 1997, s. 9-12.

⁴²⁵ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, s. 169.

⁴²⁶ *Ibidem*, s. 169, 263-264.

⁴²⁷ P. Miodunka, *Rola Mieleckich...*, *op. cit.*, s. 22.

⁴²⁸ AGAD, Księgi Referendarii Koronnej, sygn. Ks. Ref. 3, k. 41-43.

⁴²⁹ J. Półwiartek, *Położenie ludności...*, *op. cit.*, s. 41.

⁴³⁰ BN, BOZ, sygn. 1815, s. 116.

⁴³¹ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 169.

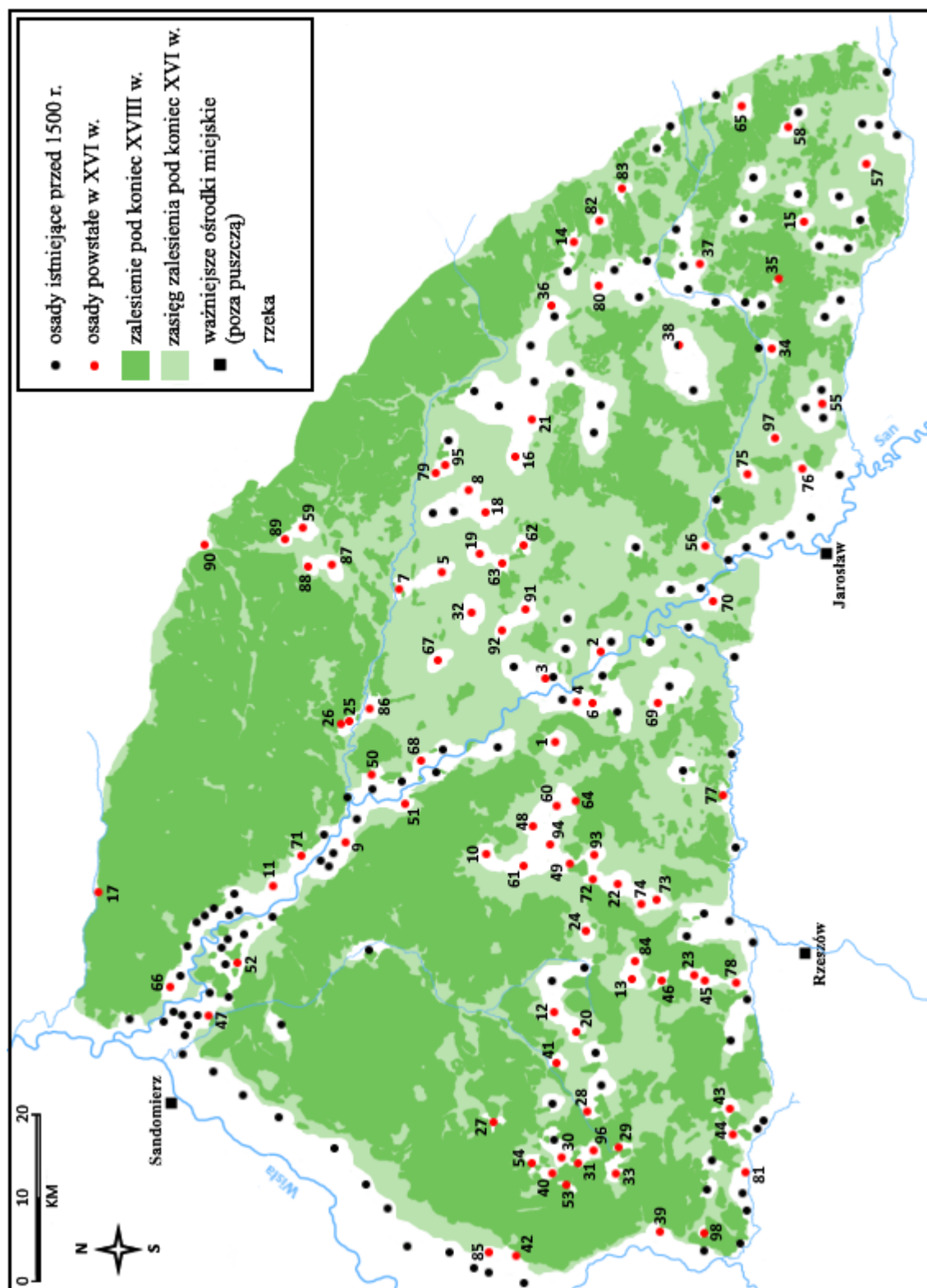
⁴³² K. Ożóg, *op. cit.*, s. 21-22.

⁴³³ A. Tarnawski, *op. cit.*, s. 60.

⁴³⁴ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do roku 1596*, Lublin-Chełm 1999, s. 174. Autor twierdzi, że założenie Olendrowa mogło poprzedzać lokację Biłgoraja.

⁴³⁵ J. Krochmal, *op. cit.*, s. 1070.

Rycina 13. Rozwój sieci osadniczej w środowisku przyrodniczym Puszczy Sandomierskiej w XVI w.

Opracowanie własne.

Osady wskazane na mapie (Rycina 13.):

1. Jelna	35. Królówstów	68. Kamionka
2. Rzechów	36. Nowy Lubliniec	69. Wola Grodziska
3. Kuryłówka	37. Wola Dworzecka	70. Gorzyce
4. Siedlanka	38. Oleszyce (miasto)	71. Kłyżów
5. Biszcz	39. Biały Bór	72. Turza
6. Leżajsk (miasto)	40. Ługnica	73. Nienadówka
7. Wola Biska	41. Mechowice	74. Trzebuska
8. Korchów	42. Trześć	75. Cetula
9. Rudnik (miasto)	43. Czarna	76. Makowisko
10. Jeżowe	44. Boreczek	77. Smolarzyny
11. Pysznica	45. Zabajka	78. Rogóżnica
12. Lipnica	46. Styków	79. Rakówka
13. Przewrotne	47. Kępie	80. Cieszanów (miasto)
14. Gorajec	48. Łętownia	81. Kozodrza
15. Lipowiec	49. Górno	82. Chotylub
16. Różaniec	50. Glinianka	83. Podemszczyszna
17. Zaklików (miasto)	51. Wolica	84. Studzieniec
18. Tarnogród (miasto)	52. Obojna	85. Grochowe
19. Bukowina	53. Wola Przyłęcka	86. Sieraków
20. Dzikowiec	54. Ostrowy
Tuszwskie	87. Sól
21. Wola Obszańska	55. Wolica Laszki	88. Dąbrowica
22. Sokołów (miasto)	56. Czerwona Wola	89. Gromada
23. Głogów (miasto)	57. Czernilawa	90. Sokołówka
24. Zielonka	58. Zawadów	91. Brzyska Wola
25. Kurzyna	59. Biłgoraj (miasto)	92. Wólka Łamana
26. Jarocin	60. Wola Zarczycka	93. Dołęga
27. Komorów	61. Kamień	94. Łowisko
28. Świerczów	62. Luchów	95. Zawadka
29. Trześć	63. Jastrzębiec	96. Siedlanka
30. Kosowy	64. Połoin	97. Ryszkowa Wola
31. Trześnik	65. Niemirów (miasto)	98. Krownice
32. Potok	66. Radomyśl (miasto)	
33. Niwiska	67. Lipiny	
34. Bihale		

2.6. Podsumowanie

Puszcza Sandomierska w badanym okresie stanowiła jeden z najsłabiej zasiedlonych regionów ówczesnego państwa polskiego. Niski stopień rozwoju osadnictwa konstituował ten teren jako peryferyjny. Taki stan rzeczy miał swoje podłoże zarówno w uwarunkowaniach środowiska przyrodniczego, zdominowanego przez zalesienie i zabagnienie, które skutecznie odstraszały potencjalną akcję kolonizacyjną, jak i w sytuacji politycznej. Puszcza przez wieki stanowiła bowiem naturalną granicę między dawnym państwem polskim a księstwami ruskimi.

Przesunięcie granicy wschodniej Królestwa Polskiego oraz wzrost populacji stały u podstaw akcji osadniczej, jaką przeprowadzono w Puszczy Sandomierskiej od połowy XIV do końca XVI w. Lokacje najczęściej wykonywane były „na surowym korzeniu”, co jest w pełni zrozumiałe w przypadku niezamieszkiwanego wcześniej obszaru. Potwierdza to także istotny wpływ człowieka na przemiany środowiska przyrodniczego. Stopień ingerencji, a zarazem skalę trudności warunków środowiskowych określa długość wolnizny, często sięgająca znacznych rozmiarów. Kierunki akcji osadniczej były ściśle powiązane z warunkami środowiska przyrodniczego, które determinowały zajmowanie w pierwszej kolejności dolin rzecznych charakteryzujących się lepszymi glebami, zaś dopiero z czasem kolonizacja postępowała w głąb puszczy, również tam koncentrując się wokół lepszych gleb. O trudnościach, jakie akcji osadniczej sprawiały warunkowania świata przyrody w Puszczy Sandomierskiej świadczą także nieudane lokacje, ponawiane inicjatywy osadnicze oraz stosowanie alternatywnych narzędzi kolonizacyjnych, jak prawo wołoskie.

W przeciągu 250 lat krajobraz dawnej Puszczy Sandomierskiej uległ znaczącej przemianie. Pierwotny charakter tego obszaru zdominowany przez las, bagna i dzikie śródleśne polany gdzieś tylko dotknięty przez działalność człowieka, z czasem stał się miejscem, na którym piętno odcisnął proces kolonizacji. O przemianie, jaka zaszła na terenie Puszczy Sandomierskiej najlepiej świadczy liczba nowych skupisk ludności, jakie powstały w badanym okresie. Z niespełna 20 puszczańskich osad, których egzystencja często oparta była o funkcję obronną bądź służebną, liczba miejscowości pod koniec XVI w. wzrosła do ponad 230. To ogromne przedsięwzięcie było wynikiem aktywności człowieka, a jednocześnie przyczyną istotnych przemian środowiska przyrodniczego.

Rozdział 3. Kierunki aktywności gospodarczej mieszkańców Puszczy Sandomierskiej

3.1. Uwagi wstępne

Poczynione dotychczas ustalenia determinują kolejne pytania badawcze. Głównym z nich jest kwestia aktywności gospodarczej mieszkańców. Jak już ustalono, akcja osadnicza, jaka miała miejsce w dawnej Puszczy Sandomierskiej była uzależniona od panujących w niej warunków naturalnych. To od nich zależą także możliwości gospodarowania, a co za tym idzie czerpania zysków. Kształt gospodarki dawnej puszczy były ściśle uzależnione od warunków środowiska przyrodniczego. Z drugiej strony to, czym zajmowali się osadnicy miało wpływ na przemiany krajobrazu naturalnego. Przedstawienie struktury zajęć gospodarczych podejmowanych przez mieszkańców badanego obszaru pomoże wyjaśnić te kwestie.

Przed przystąpieniem do omówienia wyników badań nad kierunkami aktywności gospodarczej mieszkańców dawnej Puszczy Sandomierskiej, należy wskazać kilka istotnych czynników, które wpływają na możliwości badawcze oraz determinują przyjęte metody. Na wstępie zaznaczyć trzeba, że przeprowadzona analiza odnosi się przede wszystkim do gospodarki wiejskiej, co jest uwarunkowane strukturą osadniczą obszaru. Ważnym problemem jest brak proporcji w materiale źródłowym. Jest on zdecydowanie bogatszy dla dóbr królewskich niż szlacheckich czy kościelnych. W związku z tym, możliwości zbadania życia gospodarczego mieszkańców królewskich są nieproporcjonalnie większe. Oczywista jest zatem dominacja lustracji i inwentarzy poszczególnych starostw w materiale źródłowym, jaki został poddany analizie. Zważając jednak na stosunkowo duży udział dóbr królewskich w strukturze własności, w pracy przyjęto zasadę, w myśl której ustalenia dotyczące królewskich przy braku danych z innych osad, są reprezentatywne dla ogółu populacji. Źródłem uniwersalnym, choć nie tak precyzyjnym jak lustracje czy inwentarze są rejestry poborowe. W tym miejscu wskazać trzeba na kolejną dysproporcję. Dotyczy ona czasu ich występowania. Mowa tu o wskazywanym wcześniej skupieniu materiału źródłowego o charakterze skarbowym na XVI w. Pomimo tego, mając na uwadze zapóźnioną akcję osadniczą, wydaje się, że nie stanowi to większej przeszkody do odpowiedniego zbadania nakreślonego problemu.

3.2. Uprawa roli

Intensyfikacja produkcji rolnej na terenie Puszczy Sandomierskiej była oczywistym następstwem rozwoju struktur osadniczych, który został już wcześniej częściowo nakreślony. Ważnym elementem stymulującym znaczenie rolnictwa było upowszechnienie prawa niemieckiego. Wiązało się to bowiem z przemianami w stosunkach gospodarczo-społecznych, które jeszcze silniej ukierunkowywały życie gospodarcze w stronę uprawy roli. Odpowiednie rozmierzenie pól i wprowadzenie czynszu jako podstawowego świadczenia względem właściciela wsi, w naturalny sposób wiązały człowieka z ziemią i koniecznością czerpania z niej zysków⁴³⁶. Z drugiej strony, na znaczenie produkcji rolnej wpływały uwarunkowania środowiska przyrodniczego, stąd kwestia pozycji tej gałęzi gospodarczej w Puszczy Sandomierskiej odgrywa szczególną rolę i warunkuje znaczenie innych zajęć.

Przybliżenie problemu znaczenia rolnictwa w badanym obszarze i jego rozwoju jest możliwe poprzez analizę wielkości powierzchni ziemi uprawnej w poszczególnych osadach. Informacje takie zawierają źródła o charakterze skarbowym. Szczególnie przydatne są rejestry poborowe, ponieważ ich częstotliwość występowania jest znacznie większa i co ważniejsze, poza drobnymi wyjątkami, zawierają informacje ze wszystkich osad w danej jednostce administracyjnej. Porównanie powierzchni arealów na przestrzeni czasu umożliwia przedstawienie problemu kolonizacji wewnętrznej. Z reguły to właśnie powiększanie gruntów rolnych przez mieszkańców starych wsi, przyczyniało się w największym stopniu do przyrostu ogółu użytków rolnych⁴³⁷. Pozyskiwanie nowego areалу w sąsiedztwie już uprawianych pól było procesem łatwiejszym niż karczunek miejsc wcześniej niegospodarowanych pod założenie nowej osady. Możliwości badawcze tego problemu w Puszczy Sandomierskiej ograniczają się jednak tylko do XVI w., choć mając na uwadze, że właśnie w ciągu tego stulecia nastąpił największy rozwój struktur osadniczych, uzasadnia to przeprowadzenie analizy i ustalenie wniosków na jej podstawie.

⁴³⁶ S. Trawkowski, *W sprawie roli kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na ziemiach polskich w XIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1960, 8 (2), s. 200. Mieszkańcy wsi na prawie niemieckim mieli też bardziej ograniczone możliwości przechodzenia z jednej wsi do drugiej bądź opuszczenia miejsca zamieszkania (K. Tymieniecki, *Prawo czy gospodarstwo?*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 1946, 8, s. 289).

⁴³⁷ S. Chmielewski, H. Dąbrowski, *Rozwój gospodarstwa wiejskiego od połowy XII do XV w.*, [w:] *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, red. W. Hensel, t. 1, Warszawa 1964, s. 279, 282.

Przynależność poszczególnych części dawnej Puszczy Sandomierskiej do różnych jednostek administracyjnych uniemożliwia przeprowadzenie pełnej analizy rozwoju powierzchni areału dla całości jej obszaru. W oparciu o dostępne rejestry poborowe, możliwe jest jednak dokonanie takiej analizy dla osad wchodzących w skład ziemi przemyskiej, powiatu lubaczowskiego i powiatu sandomierskiego, czyli dla tych części, które odpowiadały za największy udział w powierzchni dawnej Puszczy Sandomierskiej. Najwłaściwszym sposobem przybliżenia wyznaczonego problemu jest zestawienie wielkości powierzchni areału uprawnego z lat 1506/1507 i 1578/1579.

W zachodniej części badanego terytorium, administracyjnie należącej do powiatu sandomierskiego, stopień kolonizacji wewnętrznej był silnie zróżnicowany. Wieś Padew, w której na początku XVI w. mieszkańcy posiadali 11 łanów ziemi uprawnej, w ciągu kolejnych dekad stała się jedną z największych osad, bowiem w 1578 r. odnotowano tam już 44 i $\frac{1}{4}$ łanu⁴³⁸. Leżące nieopodal Jaślany w tym czasie również zwiększyły swoją powierzchnię kilkukrotnie - z 1 i $\frac{1}{2}$ do 7 i $\frac{1}{2}$ łanu⁴³⁹. Z kolei w znajdujących się w bliskim sąsiedztwie dwóch innych wsiach - Chorzelów i Malinie nastąpił regres w powierzchni ziemi uprawnej. W Chorzelowie areał, jaki gospodarowali mieszkańcy skurczył się z 10 do 9 łanów⁴⁴⁰. Znacznie większy spadek zauważyć można w przypadku wsi Malinie. Tam powierzchnia ta zmniejszyła się z 12 do 7 i $\frac{1}{2}$ łanu⁴⁴¹.

Pod względem powierzchni łanów uprawnych w tej części puszczy, wspomniana Padew ustępowała jedynie Woli Raniżowskiej, w której już na początku stulecia mieszkańcy posiadali 40 łanów areału, a w 1578 r. było go już 53 i $\frac{7}{8}$ łanu⁴⁴². Do większych wsi zaliczyć należy także Chmielów i Wolę Baranowską, które pod koniec lat 70. liczyły kolejno 31 i $\frac{3}{4}$ oraz 22 i $\frac{1}{4}$ łanu⁴⁴³. Wśród kilku wsi, w których powierzchnia ziemi uprawnej uległa zmniejszeniu, największy spadek nastąpił w Kopkach, gdzie areał ten zmalał o ponad połowę – z 14 do 6 i $\frac{1}{4}$ łanu⁴⁴⁴.

W tej części Puszczy Sandomierskiej, która administracyjnie należała do ziemi przemyskiej, zauważyć można regularny wzrost areału w niemal wszystkich osadach znajdujących się w jej obrębie. W świetle analizy porównawczej rejestrów z 1507 i 1579

⁴³⁸ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 7, k. 131v; *Małopolska*, t. 1, s. 203.

⁴³⁹ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 7, k. 123v; *Małopolska*, t. 1, s. 201.

⁴⁴⁰ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 7, k. 123; *Małopolska*, t. 1, s. 201.

⁴⁴¹ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 7, k. 123v; *Małopolska*, t. 1, s. 201.

⁴⁴² AGAD, ASK, ASK I, sygn. 7, k. 131v; *Małopolska*, t. 1, s. 202.

⁴⁴³ *Małopolska*, t. 1, s. 198, 200.

⁴⁴⁴ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 7, k. 124; *Małopolska*, t. 1, s. 198.

r. największy przyrost powierzchni ziemi uprawnej nastąpił w Wiązownicy (z 5 i ½ do 20 łanów), Wietlinie (z 5 i ½ do 16 łanów) i Dobrej (z 4 i ½ do 14 łanów)⁴⁴⁵. Areal rolny w krótkim czasie osiągnął stosunkowo duże rozmiary w nowych osadach – Bukowinie i Potoku, gdzie w 1579 r. wynosił kolejno 21 i ½ oraz 20 łanów⁴⁴⁶.

Spadek w powierzchni gruntów rolnych zaobserwować można w największej wsi w tej części Puszczy Sandomierskiej, czyli w Grodzisku, gdzie areal zmalał z 67 i ½ do 54 i ½ łanu⁴⁴⁷. Niewielki regres pod tym względem zauważyć można też w Dybkowie, Jasionce, Krzeszowie i Wierzawicach⁴⁴⁸. Znacząco powierzchnia ziemi uprawnej powiększyła się we wsiach starostwa zamechskiego. Choć w samym Zamchu wzrost ten nie był istotnie duży (z 7 i ½ do 10 łanów), to już w przypadku Babic oraz Łukowej wynosił ponad 100% (z 5 do 11 oraz z 10 i ¼ do 21 i ½ łanu)⁴⁴⁹. Dynamicznie rozwijała się także wieś Różaniec (lokowana w 1550 r.), gdzie w 1578 r. gospodarowano już na 12 łanach⁴⁵⁰.

Powierzchnia gruntów rolnych dynamicznie wzrastała we wsiach położonych we wschodniej części dawnej Puszczy Sandomierskiej, administracyjnie należącej do powiatu lubaczowskiego. Na przestrzeni lat 1507-1578 największy wzrost pod tym względem miał miejsce w Nahaczowie i Nowym Siole, które z 8 łanów powiększyły się kolejno do 30 i 29 i ½ łanu. Wysoki wzrost zauważyć można także w Lublińcu (z 4 do 25 łanów), Baszni (z 6 i ½ do 22 i ½ łanu), Łukawcu (z 5 i ½ do 19 i ½ łanu), Oleszycach (z 9 do 24 łanów) czy Drohomyślu (z 2 do 14 i ¼ łanu). Jedynie w przypadku trzech, sąsiadujących ze sobą wsi – Cewkowie, Dzikowie i Ułazowie odnotowano nieznaczne zmniejszenie gospodarowanej przestrzeni.

Analiza wskazanych zapisów źródłowych pozwala na przedstawienie rozwoju powierzchni ziemi uprawnej, a co za tym idzie problemu intensyfikacji produkcji rolnej w Puszczy Sandomierskiej w XVI w. Wynika z niej, że zaledwie w ciągu siedmiu dekad, w rezultacie trwającej kolonizacji wewnętrznej istniejących już wsi oraz za sprawą lokowania nowych osad, powierzchnia ziemi uprawnej znacząco wzrosła. Największy przyrost nastąpił we wsiach należących do powiatu lubaczowskiego, gdzie wyniósł niespełna 175% (z 139 i ½ do 382 i ½ łanu). W powiecie sandomierskim przekroczył 100

⁴⁴⁵ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 20, k. 20v-21v, 27; AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 417-418v, 425.

⁴⁴⁶ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 411-411v.

⁴⁴⁷ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 20, k. 23; AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 412.

⁴⁴⁸ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 20, k. 23; AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 410-410v, 418v, 423.

⁴⁴⁹ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 20, k. 30v; AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 408-408v.

⁴⁵⁰ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 408v.

% (z 187 i $\frac{3}{4}$ do 384 $\frac{1}{4}$ łanu), zaś w części należącej do ziemi przemyskiej zwiększył się o niemal 70 % (z 328 do 555 i $\frac{1}{4}$ łanu). Pełne dane zostały zestawione w tabelach (Tabela 1.-3.).

Tabela 1. Areal rolny we wsiach powiatu sandomierskiego na terenie Puszczy Sandomierskiej w świetle rejestrów poborowych z 1506 i 1578 r.

Osada	Areal (łany)	
	1506	1578
Charzewice	4	3 $\frac{1}{4}$
Chmielów	-	31 $\frac{3}{4}$
Chorzelów	10	9
Cmolas	6	10
Trzęsówka		6
Dąbrowica	4 $\frac{3}{4}$	2 $\frac{1}{4}$
Dzikowiec	x	4 $\frac{5}{8}$
Gorzyce	6 $\frac{1}{2}$	6
Grębów	5 $\frac{1}{2}$	6 $\frac{1}{4}$
Jastkowice	9	11
Jaślany	1 $\frac{1}{2}$	7 $\frac{1}{4}$
Jeżowe	x	7
Kopki	14	6 $\frac{1}{4}$
Lipnica	x	14 $\frac{1}{4}$
Łętownia	x	1
Ługnica	x	3
Malinie	12	7 $\frac{1}{2}$
Mechowiec	x	1 $\frac{1}{2}$
Mokrzyszów	3	6
Motycze Małe	2 $\frac{1}{4}$	3
Motycze Wielkie	1	3
Nisko	5	8 $\frac{1}{8}$
Ostrowy Tuszowskie	X	3
Padew	11	44 $\frac{1}{4}$
Pilchów	1	3
Pław	4	6
Przędziel	5 $\frac{3}{4}$	5 $\frac{1}{2}$
Wolica		2
Przyłęk	-	1 $\frac{1}{2}$
Pysznica	x	9
Racławice	6	6 $\frac{1}{8}$
Raniżów	5	5
Sobów	-	8
Sokolniki	8	9
Turbia	10	12
Tuszów	-	12
Wola Baranowska	6	22 $\frac{1}{4}$
Wola Kotowa	-	2
Wola Przyłęcka	x	4
Wola Raniżowska	40	53 $\frac{7}{8}$
Wola Tanewska	-	2
Zaleszany	-	4 $\frac{1}{2}$
Zaosice	3 $\frac{1}{2}$	3
Zarzecze	-	3 $\frac{3}{4}$
Zbydniów	3	4 $\frac{1}{2}$
Razem	187 $\frac{3}{4}$	384 $\frac{1}{4}$

[x] - wieś nieistniejąca

[-] - brak danych

Opracowano na podstawie rejestrów poborowych województwa sandomierskiego z 1506 r. (AGAD, ASK, ASK I, sygn. 7, k. 123-126, 131v) i 1578 r. (*Małopolska*, t. 1, s. 196-203). W tabeli ze względu na brak danych nie ujęto następujących miejscowości - Bielinieć, Bieliny, Glinianka, Górno, Kępie, Obojna, Przyszów, Trześń.

Tabela 2. Areał rolny we wsiach ziemi przemyskiej na terenie Puszczy Sandomierskiej w świetle rejestrów poborowych z 1507 i 1579 r.

Osada	Areał (łany)	
	1507	1579
Babice	5	11 ¼
Bukowina	x	21 ⅝
Cetula	x	4 ⅜
Chmielek	des	9 ½
Dąbrowica	-	8 ½
Dębno	15 ½	20
Dobra	6 ½	14 ½
Dybków	5 ½	5 ½
Giedlarowa	41 ½	43 ½
Gniewczyna	11 ½	14
Grodzisko	67 ½	54 ½
Jasionka	3	2 ½
Jastrzębiec	x	6
Jelna	-	8
Korzenica	23 ½	12
Laszki		15
Krzeszów	10 ½	9 ½
Księżpol	des	10
Płusy	3 ½	
Kulno	5 ½	-
Kuryłówka	x	8 ½
Leżachów	8 ¼	10
Luchów	x	4 ½
Łukowa	10 ¼	21 ½
Makowisko	x	3

Manasterz	5 ½	15
Nienadówka	x	3
Obsza	5 ½	9
Ożanna	6 ½	8 ¼
Piskorowice	10	14 ¼
Potok	x	20
Radawa	5 ½	6
Rakówka	x	4
Rózaniec	x	12
Rzuchów	x	2 ½
Sarzyna	3 ½	7
Siedlanka	x	4 ½
Stare Miasto	-	9 ½
Stobierna	5 ½	7 ½
Surochów	10	14
Szówsko	11 ½	12 ¾
Tryńcza	11 ½	12
Wiązownica	5 ½	20 ¾
Wierzawice	11 ½	10 ½
Wietlin	5 ½	16
Wola Grodziska	x	2
Wola Obszańska	x	3
Wolica Laszki	x	3
Wysoka	-	5
Zaczernie	5 ½	6
Zamch	7 ½	10
Razem	328	555 ¼

[x] - wieś nieistniejąca [-] - brak danych [des] - wieś zniszczona

Opracowano na podstawie rejestru poborowego ziemi przemyskiej z 1507 r. (AGAD, ASK, ASK I, sygn. 20, k. 13v, 20v-30v) i 1579 r. (AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 408-425, 451v). W tabeli nie ujęto następujących miejscowości ze względu na brak danych - Biszczka, Czerwona Wola, Gorzyce, Kamionka, Korchów, Połoin, Smolarzyny, Trzebuska, Turza, Żołynia.

Tabela 3. Areal rolny we wsiach powiatu lubaczowskiego na terenie Puszczy Sandomierskiej w świetle rejestrów poborowych z 1507 i 1578 r.

Osada	Areal (łany)	
	1507	1578
Basznia	6 ½	22 ½
Bihale	x	4
Cewków	8	6
Dachnów	3 ½	11
Drohomyśl	2	14 ¼
Dzików	7	6
Gorajec	x	4
Horyniec	3 ½	9 ½
Hruszów	8	13 ½
Kobylnica Ruska	des	12 ¾
Kobylnica Wołoska		7 ¾
Kochanówka	des	4 ¾
Krowica	6	13 ½
Królówstaw	x	4 ½
Lipowiec	x	3
Lubliniec (Stary)	6	25

Łukawiec	5 ½	19 ½
Miękisz	6	10
Młodów	2	7 ½
Nahaczów	8	30
Nowe Sioło	8	29 ½
Oleszyce	9	24
Opaka	7	10
Radruż	10	15 ½
Stare Sioło	7	18
Szczutków	3	5
Świdnica	des	7
Ułazów	11	9 ½
Wroców	-	½
Wróblaczyn	6	12 ½
Załuże	2	5 ¾
Żmijowiska	1 ½	5
Żuków	3	11 ¼
Razem	139 ½	382 ½

[x] - wieś nieistniejąca [-] - brak danych [des] - wieś zniszczona

Opracowano na podstawie rejestru poborowego ziemi bełskiej z 1507 r. (AGAD, ASK, ASK I, sygn. 36, k. 12-14) i 1578 r. (*Ruś Czerwona*, t. 1, s. 208-210).

W przypadku niektórych wsi źródła pozwalają na bliższe rozpoznanie problemu kolonizacji wewnętrznej. Warto zwrócić uwagę, że rozbudowa wsi odbywała się często przy okazji nadania prawa niemieckiego dla istniejącej już miejscowości. Reguły oraz wielkość planowanego rozszerzenia bywały elementem odpowiednich przywilejów. U podstaw powiększania się ziemi uprawnej stał wzrost populacji oraz napływ nowych osadników. Wymagało to rozmierzenia im pól, co oczywiście wiązało się z koniecznością karczunku obszarów leśnych. Nowi mieszkańcy z reguły byli zwalniani z obciążeń podatkowych na podobnych zasadach, jak pierwsi osadnicy. Warto przy omawianiu tej kwestii zaznaczyć, że wolnizna nie była stosowana jedynie w początkowej fazie istnienia

osady, lecz otrzymywali ją także nowi osadnicy, pojawiający się w już rozwiniętych miejscowościach.

Poza planowanymi rozszerzeniami wsi, w Puszczy Sandomierskiej miało miejsce oddolne powiększanie gospodarowanego arealu przez jej mieszkańców. Takowe zanotowano w okolicach Leżajska w lustracji z 1564/1565 r. W tamtejszych wsiach powszechnym zjawiskiem było karczowanie lasów w celu zdobycia nowych terenów uprawowych, które nazywano „łazami” bądź „obszarami”. W lustracji Starego Miasta informowano, iż mieszkańcy „maią stukami rol niemalo, ktore zową obsarami i lazami w liessiech, zdawna pokopanich, s ktorich iż rozno czinsze wedluk wielkosczi i malosczi dawayą”⁴⁵¹. Analogiczna sytuacja miała miejsce w sąsiednich wsiach – Dębnie⁴⁵², Kuryłówce⁴⁵³, Sarzynie⁴⁵⁴, Jelnej⁴⁵⁵ i Siedlance⁴⁵⁶, a także w samym Leżajsku, gdzie jak odnotowano „maią przerzeczeni mieszczenie rol ynssich po częsczi, nie pomiernich, niktore zowa obsarami, a niktore nowo wykopanemi lazami”⁴⁵⁷. Jest to dowód na zapotrzebowanie w ziemię uprawną, być może spowodowane zbyt małą powierzchnią otrzymanego gruntu. Działania te powodowały istotne szkody w środowisku przyrodniczym, wpływając przede wszystkim na wylesienie.

Zasadniczym problemem związanym z miejscem rolnictwa w gospodarce Puszczy Sandomierskiej jest pytanie, o to jakie rośliny uprawiano na jej terytorium. Braki źródłowe nie pozwalają na precyzyjne odtworzenie struktury uprawianych roślin przez mieszkańców badanego terenu w przyjętej chronologii. Obraz ten w pewnym stopniu odzwierciedla struktura zbiorów płodów rolnych w folwarkach należących do domeny królewskiej. Aby analiza objęła jak największy obszar puszczy, skupić należy się na opisach folwarków zawartych w lustracjach dóbr królewskich z lat 1564-1565, gdyż te obejmują wszystkie królewszczyzny w Puszczy Sandomierskiej. Pozwala to na zarysowanie problemu w możliwie najszerszym spektrum.

Analizie poddano wykazy z 15 folwarków rozmieszczonych w różnych częściach badanego terytorium. Znajdowały się one we wsiach: Chmielów, Gorzyce, Mokrzyszów,

⁴⁵¹ *Opisi*, t. 2, s. 177.

⁴⁵² *Ibidem*, s. 198: „*Nad to rol nowich sobie pokopali przerzeczeni ludzie niemalo, s ktorich ieszcze czinszu nie dawali*”.

⁴⁵³ *Ibidem*, s. 183: „*ludzie nowo wielie laszow i dambrow pokopaly swowolnie*”.

⁴⁵⁴ *Ibidem*, s. 187: „*Obsari, albo Iazi, alias stuki rol*”.

⁴⁵⁵ *Ibidem*, s. 181.

⁴⁵⁶ *Ibidem*, s. 179-180.

⁴⁵⁷ *Ibidem*, s. 173.

Nisko i Tuszów w starostwie sandomierskim⁴⁵⁸; Giedlarowa, Stare Miasto i Wierzawice w starostwie leżajskim⁴⁵⁹; Łukowa i Zamch w starostwie zamechskim⁴⁶⁰; Oleszyce, Dzików i Stare Sioło w kluczu oleszyckim⁴⁶¹; Bratkowice w tenucie bratkowickiej⁴⁶² oraz w mieście Lubaczów w starostwie lubaczowskim⁴⁶³. Do największych zaliczały się folwarki w Oleszycach, Starym Mieście, Nisku i Starym Siole, zaś najmniejszy mieścił się w Dzikowie.

Najważniejsze miejsce w uprawie roli bezsprzecznie zajmowała produkcja zbożowa, głównie czterech zbóż: żyta, owsa, jęczmienia i pszenicy. Do ustaleń struktury upraw w Polsce późnego średniowiecza i wczesnej nowożytności wykorzystuje się wyniki zbiorów uzyskiwanych w folwarkach, przede wszystkim należących do dóbr królewskich. W dotychczasowych badaniach struktury upraw w dawnej Polsce ograniczano się do wymienionych już czterech zbóż, ponieważ pozostałe rośliny stanowiły margines produkcji ówczesnego gospodarstwa wiejskiego⁴⁶⁴. Za punkt wyjścia w badaniach nad produkcją zbożową przyjmuje się zatem proporcje uzyskanych z nich zbiorów⁴⁶⁵. Punktem odniesienia do ustalenia, jak wyglądała struktura upraw w folwarkach w Puszczy Sandomierskiej na tle kraju są wyniki badań przeprowadzonych przez A. Wyczańskiego⁴⁶⁶. Należy jednak przyjrzeć się sytuacji folwarków w poszczególnych częściach puszczy, gdyż może to w dużym stopniu przybliżyć realia i możliwości uprawy roli na jej obszarze.

Najważniejszym zbożem w średniowiecznej i nowożytnej Polsce było żyto. Jego uprawa pozwalała na uzyskanie plonu w umiarkowanym klimacie, mogło rosnąć na lekkich glinach i glebach piaszczystych, dobrze znosząc zarówno suche, jak i podmokłe warunki glebowe. Żyto było przede wszystkim zbożem chlebowym, co wpływało na jego zapotrzebowanie i dawało mu kluczowe znaczenie wśród uprawianych roślin⁴⁶⁷. Jego znaczenie było większe na obszarach o trudniejszych warunkach glebowych, stąd żyto

⁴⁵⁸ LWS, s. 108, 117, 119, 125, 139.

⁴⁵⁹ *Opisi*, t. 2, s. 207-208.

⁴⁶⁰ *Ibidem*, s. 223-224.

⁴⁶¹ *Opisi*, t. 3, s. 300-301.

⁴⁶² LWS, s. 80.

⁴⁶³ *Opisi*, t. 3, s. 280.

⁴⁶⁴ L. Żytkowicz, *Ze studiów nad wysokością plonów w Polsce od XVI do XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1966, 14 (3), s. 461.

⁴⁶⁵ A. Wyczański, *Uwagi o konsumpcji żywności w Polsce XVI w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1960, 8 (1), s. 18.

⁴⁶⁶ A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem...*, *op. cit.*, s. 142-149.

⁴⁶⁷ S. Mielczarski, *op. cit.*, s. 37.

zajmowało pierwsze miejsce w strukturze czterech głównych zbóż w większości analizowanych folwarków – Chmielów (71,8%), Mokrzychów (65,2%), Łukowa (61%), Tuszów (55,6%), Lubaczów (55,3%), Dzików (55%), Zamch (49,9%), Stare Sioło (46,7%), Bratkowice (46,7%).

Pod względem badań nad specyfiką uprawy zbóż na obszarze Puszczy Sandomierskiej, istotny jest udział owsa w strukturze płodów rolnych. Biorąc pod uwagę cztery główne zboża jego znaczenie w danym regionie było podobne, jak w przypadku pszenicy, silnie zależne od uwarunkowań przyrodniczych. Zapewne uprawiano jedynie jarą odmianę owsa, czyli zasiewano go wczesną wiosną i zbierano w lipcu i sierpniu. Niskie wymagania glebowe w przypadku owsa sprawiały, że był on uprawiany wszędzie w takich ilościach, na jakie było zapotrzebowanie. Był też najtańszym zbożem spośród wymienionych wcześniej⁴⁶⁸. W związku z tym zajmował on największą część w strukturze upraw w folwarkach położonych w bardziej zalesionych terenach, jak choćby w Giedlarowej (51,8%) czy Oleszycach (44,4%), lecz dominował również w strukturze zbóż w folwarkach położonych w dolinie dolnego Sanu - w Starym Mieście (43,9%), Wierzawicach (40,1%) i Nisku (31,9%).

Uprawa jęczmienia wiązała się w pierwszej kolejności z produkcją piwa, choć przeznaczano go także do celów pokarmowych zarówno dla ludzi (kasza, chleb), jak i hodowanych zwierząt (pasza dla świń i drobiu)⁴⁶⁹. W zsumowanych plonach, jakie uzyskano ze wszystkich folwarków udział jęczmienia wyniósł 11,3%. Trzeba jednak podkreślić, że wskaźnik ten był silnie zróżnicowany. Warto także zaznaczyć stosunkowo duży udział jęczmienia w folwarku w Starym Mieście, gdzie wyniósł on 21,8%.

Uprawa pszenicy wymaga stosunkowo lepszych warunków glebowych, stąd wskaźniki tego zboża mają ścisły związek z uwarunkowaniami środowiska przyrodniczego⁴⁷⁰. Z wykazów płodów rolnych uzyskiwanych we wspomnianych folwarkach wynika, że pszenica zajmowała stosunkowo dużą część uprawianych zbóż w tych położonych na lepszych glebach, znajdujących się w dolinie dolnego Sanu. Największy współczynnik w strukturze plonów spośród czterech głównych zbóż, pszenica uzyskała w Gorzycach – 35%, choć ilościowo znacznie lepiej plasowała się w Nisku (300 kop – 26,5%) i Wierzawicach (141,25 kopy – 29,7%). Co istotne, w folwarkach położonych w głębi puszczy, miejscach o gorszej sytuacji glebowej, jak w

⁴⁶⁸ J. Pelc, *Ceny w Krakowie w latach 1396-1600*, Lwów 1935, s. 61-62.

⁴⁶⁹ S. Mielczarski, *op. cit.*, s. 37.

⁴⁷⁰ *Ibidem*, s. 48.

przypadku folwarków w we wsiach Chmielów, Dzików, Giedlarowa, Łukowa i Mokrzychów, pszenicy w ogóle nie uprawiano, zaś tam, gdzie to robiono, uzyskany plon stanowił niewielką część ogółu - Bratkowice (4,5%), Lubaczów (2,6%), Zamch (3,2%).

Tabela 4. Struktura upraw czterech najważniejszych zbóż w folwarkach w dobrach królewskich na terenie Puszczy Sandomierskiej na podstawie wysokości zbiorów w 1564-1565 r.

Folwark	Żyto		Pszenica		Owies		Jęczmień		Udział w plonach folwarku (%)
	zbiór (kopy)	udział (%)	zbiór (kopy)	udział (%)	zbiór (kopy)	udział (%)	zbiór (kopy)	udział (%)	
Bratkowice	376	46,7	36	4,5	308	38,4	84	10,4	87,9
Chmielów	140	71,8	0	0	36	18,5	19	9,7	80,6
Dzików	61	55,0	0	0	30	27,0	20	18,0	76,6
Giedlarowa	305	44,9	0	0	352	51,8	22	3,2	91,0
Gorzyce	42	21,3	68	35,0	63	32,4	22	11,3	85,9
Lubaczów	210	55,3	10	2,6	155	40,8	5	1,3	87,8
Łukowa	172	61,0	0	0	80	28,4	30	10,6	94,6
Mokrzychów	150	65,2	0	0	40	17,4	40	17,4	88,5
Nisko	320	28,3	300	26,5	360	31,9	150	13,3	86,5
Oleszyce	481	35,6	102	7,5	600	44,4	170	12,6	94,7
Stare Miasto	272	24,6	106	9,6	484	43,9	240	21,8	87,0
Stare Sioło	596	46,7	36	2,8	521	40,9	122	9,6	99,8
Tuszów	500	55,6	80	8,9	220	24,4	100	11,1	93,8
Wierzawice	104	21,9	141	29,7	200	42,1	30	6,3	83,3
Zamch	400	49,9	26	3,2	305	38,1	70	8,7	80,8
RAZEM	4128	41,6	905	9,1	3754	37,9	1124	11,3	89,6

Opracowano na podstawie opisów folwarków zawartych w lustracjach dóbr królewskich z 1564-1565 r. (*Opisi*, t. 2, s. 207-208, 223-224; *Opisi*, t. 3, s. 280, 300-301; LWS, s. 80, 108, 117, 119, 125, 139). Zbiór w folwarku w Bratkowicach podano w kopach piętnych (50 sztuk), stąd wartości te zostały przeliczone na kopy standardowe. Wysokość zbiorów zaokrąglono do pełnych liczb. Z powodu braku danych w tabeli nie uwzględniono folwarków w Dachnowie, Kobylnicy Ruskiej i Lipowcu.

Otrzymane wyniki należy jednak poddać krytycznej analizie w kontekście ich przeniesienia na gospodarstwa ludności wiejskiej. Koniecznie zaznaczyć trzeba, że uprawę prowadzoną w gospodarstwach kmiecych nie determinowała chęć sprzedaży, tak jak to miało miejsce w przypadku folwarków, które nastawione były na produkcję

towarową⁴⁷¹. Ich głównym celem było przede wszystkim zaspokojenie potrzeb konsumpcyjnych, stąd wydaje się stosowne sądzić, że choćby udział pszenicy był w nich mniejszy niż w wielu folwarkach. Bazując na ustaleniach dotyczących konsumpcji w dawnej Polsce możemy przyjąć kilka ogólnych wytycznych. Wśród produktów roślinnych jakie konsumowano, najważniejsze miejsce zajmowały zboża, w pierwszej kolejności żyto, ale także pszenica, jęczmień i proso⁴⁷². Można zatem założyć, że to te zboża były chętniej uprawiane przez mieszkańców.

Kwestią znacznie ważniejszą pod względem badań nad rolnictwem w Puszczy Sandomierskiej była efektywność produkcji zbożowej. Specyfika materiału źródłowego nie pozwala na precyzyjne ustalenie, jakie plony otrzymywali mieszkańcy zajmujący się uprawą roli. Przybliżenie tego problemu jest jednak możliwe poprzez analizę współczynnika plonów uzyskiwanych w folwarkach rozlokowanych na terenie puszczy. Badanie to ograniczone jest jednak do tych folwarków, których opisy dotyczące płodów rolnych zostały opatrzone zarówno w wysokość zbioru, jak i wysiewu. Zabiegi takie były stosowane w badaniach nad efektywnością uprawy zbóż w dawnej Polsce i mają długą tradycję. Zazwyczaj badania te, podobnie jak w poprzedniej analizie, ograniczały się do czterech głównych zbóż. W przypadku Puszczy Sandomierskiej badanie to ogranicza się jedynie do folwarków starostwa sandomierskiego, ujętych w lustracjach z drugiej połowy XVI w.

Wyliczenie współczynników plonu, będących stosunkiem zbioru do zasiewu, daje podstawy do ukazania możliwości związanych z uprawą roli, jakie panowały na obszarze Puszczy Sandomierskiej. Badanie wydajności produkcji przedstawia się za pomocą stosunku ziarna zebranego do wysianego⁴⁷³. Punktem odniesienia do analizy porównawczej, mającej na celu określić możliwości produkcji zbożowej w Puszczy Sandomierskiej są nadal obowiązujące i respektowane ustalenia A. Wawrzyńczyk. Według jej obliczeń mediana współczynnika plonu zbóż w dobrach królewskich w XVI w. wynosiła dla żyta - 4,75, dla pszenicy - 4,9, dla owsa - 4,8, a dla jęczmienia - 6,2⁴⁷⁴. Do przedstawienia wydajności produkcji zbożowej w Puszczy Sandomierskiej

⁴⁷¹ S. Mielczarski, *op. cit.*, s. 47.

⁴⁷² A. Wyczański, *Uwagi o konsumpcji...*, *op. cit.*, s. 17.

⁴⁷³ *Idem*, *O badaniu plonów...*, *op. cit.*, s. 252-253; L. Żytkowicz, *Ze studiów...*, *op. cit.*, s. 459; *idem*, *Plony zbóż w Polsce, Czechach, na Węgrzech i Słowacji w XVI-XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1970, 18 (2), s. 231.

⁴⁷⁴ A. Wawrzyńczyk, *Studia nad wydajnością...*, *op. cit.*, s. 174-175.

wykorzystano dane z lustracji folwarków z czterech sezonów: 1564/1565, 1569/1570, 1587/1588 i 1595/1596.

Z wykazów zawartych w lustracjach z 1564-1565 r. wynika, że współczynniki plonów zsumowanych wartości zasiewu i zbioru nie odstawały w dużym stopniu od przyjętych norm. Współczynnik plonu dla żyta wyniósł 4,7, dla pszenicy – 3,4, dla owsa – 6,1, dla jęczmienia – 7,1. Warto zaznaczyć niższą wydajność plonów uzyskiwanych z pszenicy oraz stosunkowo dobre wyniki w przypadku owsa i jęczmienia. Pełną analizę zawarto w tabeli (Tabela 5.). Badanie efektywności produkcji zbożowej w kolejnych dekadach, ukazuje już znacznie gorsze oblicze uwarunkowań środowiska przyrodniczego. Poza wzrostem wydajności produkcji pszenicy, której współczynnik plonu osiągał wartość między 4,0 a 4,4, zauważalny jest widoczny regres w efektywności uprawy zbóż. Szczególnie niskie wyniki odnotowano przy uprawie żyta i owsa w sezonie 1587/1588. Współczynnik plonu dla żyta wyniósł wówczas 2,1, zaś dla owsa 2,3. Nieco lepiej radził sobie jęczmień, choć na tle wyniku z sezonu 1564/1565 (7,1) oraz wskaźnika podanego przez A. Wawrzyńczyk (6,2), jego współczynnik nadal był niski, mieszcząc się w przedziale 3,7-4,2. Pełną analizę wysokości plonów w latach 1569/1570, 1587/1588 i 1595/1596 przedstawiano w tabelach (Tabela 6.-8.).

Przeprowadzona analiza nie daje jednoznacznej odpowiedzi na temat możliwości uprawy roli w Puszczy Sandomierskiej. Spadek wydajności produkcji zbożowej objawiający się w podanych wskaźnikach wpisuje się w ogólną tendencję spadkową, jaka miała miejsce w okresie od połowy XVI do drugiej połowy XVII w.⁴⁷⁵. Uzyskane wskaźniki plonów w folwarkach w Puszczy Sandomierskiej w latach 1570, 1588 i 1596 przyjmują jednak znacznie niższe wartości niż w innych częściach kraju, co wskazuje, że poza możliwymi determinantami w postaci zmian klimatycznych związanych z małą epoką lodową, istotne znaczenie miały zapewne słabsze warunki glebowe, jakie występowały w badanym obszarze.

⁴⁷⁵ M. Kozłowska-Szyc, *Wysokość plonów rolnych w dobrach królewskich dawnej Polski w latach 1564–1665*, „Studia Geohistorica”, 2019, 7, s. 23.

Tabela 5. Wysokość plonów czterech głównych zbóż w folwarkach we wsiach starostwa sandomierskiego i tenuty bratkowickiej w 1564-1565 r.

Folwark	Żyto			Pszenica			Owies			Jęczmień		
	siew	zbiór	plon	siew	zbiór	plon	siew	zbiór	plon	siew	zbiór	plon
Bratkowice	60	352	5,9	5	23	5,0	75	386	5,1	10	79	8,1
Chmielów	70	280	4,0	0	0	-	16	108	6,8	6	38	6,3
Gorzyce	12	83	6,9	20	102	5,1	25	189	7,6	8	44	5,5
Mokrzyszów	70	300	4,3	0	0	-	20	120	6,0	8	80	10,0
Nisko	115	480	4,2	99	300	3,0	150	1080	7,2	40	300	7,5
Tuszów	150	750	5,0	25	80	3,2	130	660	5,1	25	150	6,0
RAZEM	477	2245	4,7	149	505	3,4	416	2543	6,1	97	691	7,1

Opracowano na podstawie lustracji dóbr królewskich województwa sandomierskiego z 1564-1565 r. (LWS, s. 80, 108, 117, 119, 125, 139). Zastosowane miary: siew i zbiór – korzec sandomierski, plon – współczynnik ziarna wysianego do zebranego. W celu ujednolicenia zastosowano przelicznik dla danych z folwarku w Bratkowicach (z korca rzeszowskiego na sandomierski) i Tuszowie (z korca mieleckiego na sandomierski). Wielkości wysiewu i zbioru zaokrąglono do pełnych liczb.

Tabela 6. Wysokość plonów czterech głównych zbóż w folwarkach we wsiach starostwa sandomierskiego i tenuty bratkowickiej w 1569-1570 r.

Folwark	Żyto			Pszenica			Owies			Jęczmień		
	siew	zbiór	plon	siew	zbiór	plon	siew	zbiór	plon	siew	zbiór	plon
Bratkowice	93	449	4,8	5	50	9,4	93	585	6,3	5	100	18,8
Chmielów	56	160	2,9	0	0	-	23	46	2,0	12	40	3,3
Gorzyce	12	88	7,3	20	120	6,0	25	189	7,6	8	44	5,5
Mokrzyszów	60	188	3,1	0	0	-	20	50	2,5	10	39	3,9
Nisko	120	327	2,7	60	230	3,8	100	280	2,8	30	100	3,3
Tuszów	200	452	2,3	27	53	2,0	173	399	2,3	27	60	2,3
RAZEM	541	1663	3,1	112	453	4,0	434	1549	3,6	92	382	4,2

Opracowano na podstawie lustracji dóbr królewskich województwa sandomierskiego z 1569-1570 r. (AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 29, k. 14v, 21, 45v, 67v, 70, 265). Zastosowane miary: siew i zbiór – korzec sandomierski, plon – współczynnik ziarna wysianego do zebranego. W celu ujednolicenia zastosowano przelicznik dla danych z folwarku w Bratkowicach (z korca rzeszowskiego na sandomierski) i Tuszowie (z korca mieleckiego na sandomierski). Wielkości wysiewu i zbioru zaokrąglono do pełnych liczb.

Tabela 7. Wysokość plonów czterech głównych zbóż w folwarkach we wsiach starostwa sandomierskiego w 1587-1588 r.

Folwark	Żyto			Pszenica			Owies			Jęczmień		
	siew	zbiór	plon	siew	zbiór	plon	siew	zbiór	plon	siew	zbiór	plon
Chmielów	212	480	2,3	0	0	-	20	36	1,8	8	120	15,0
Mokrzyszów	190	150	0,8	0	0	-	25	15	0,6	3	16	6,4
Nisko	220	705	3,2	162	706	4,4	396	942	2,4	80	250	3,1
Tuszów	222	435	2,0	0	0	-	242	612	2,5	57	209	3,7
RAZEM	844	1770	2,1	162	706	4,4	683	1605	2,3	147	595	4,0

Opracowano na podstawie inwentarza starostwa sandomierskiego z 1588 r. (AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 69, k. 256v, 262v, 272v, 353-353v). Zastosowane miary: siew i zbiór – korzec sandomierski, plon – współczynnik ziarna wysianego do zebranego. W celu ujednolicenia zastosowano przelicznik dla danych z folwarku w Tuszowie (z korca mieleckiego na sandomierski). Wielkości wysiewu i zbioru zaokrąglono do pełnych liczb.

Tabela 8. Wysokość plonów czterech głównych zbóż w folwarkach we wsiach starostwa sandomierskiego w 1595-1596 r.

Folwark	Żyto			Pszenica			Owies			Jęczmień		
	siew	zbiór	plon	siew	zbiór	plon	siew	zbiór	plon	siew	zbiór	plon
Chmielów	214	484	2,3	0	0	-	15	60	4,1	8	41	5,1
Mokrzyszów	68	284	4,2	0	0	-	80	380	4,8	10	83	8,3
Nisko	103	524	5,1	97	343	3,5	350	1286	3,7	80	293	3,7
Padew	125	212	1,7	2	7	3,3	190	475	2,5	20	45	2,3
Pysznica	22	51	2,3	60	280	4,7	100	528	5,3	80	266	3,3
Raniżów	50	209	4,2	0	0	-	31	278	9,0	10	36	3,6
Tuszów	134	309	2,3	0	0	-	142	572	4,0	30	116	3,9
RAZEM	716	2072	2,9	159	629	4,0	908	3579	3,9	238	879	3,7

Opracowano na podstawie inwentarza starostwa sandomierskiego z 1596 r. (AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 69, k. 406, 410, 416, 426, 438, 447, 459). Zastosowane miary: siew i zbiór – korzec sandomierski, plon – współczynnik ziarna wysianego do zebranego. Wielkości wysiewu i zbioru zaokrąglono do pełnych liczb.

Bardzo ważnym czynnikiem stymulującym rozwój produkcji rolnej w XVI-wiecznej Polsce była kwestia udziału w gdańskim handlu zbożowym. Z dotychczasowych ustaleń wynika, że udział Puszczy Sandomierskiej był wówczas niewielki. Ziemie ruskie, stanowiące istotną część badanego obszaru na dobre dołączyły do handlu zbożowego dopiero w drugiej połowie XVII w.⁴⁷⁶. Należy więc przyjąć, że handel w niewielkim stopniu determinował rozwój rolnictwa, a głównym celem produkcji zbożowej było lokalne zapotrzebowanie i miejscowa konsumpcja. Potwierdza to także niewielka ilość folwarków oraz wielkość plonów z nich uzyskiwanych. Jeśli miejscowe zboże spławiano już w XVI w., to zapewne były to niewielkie ilości. Warto zaznaczyć, że istniała ku temu dogodna możliwość w postaci rzeki San, którym już w XVI w. spławiano zboże z Jarosławia⁴⁷⁷.

3.3. Hodowla i pasterstwo

Znając już zarys możliwości produkcji rolnej w Puszczy Sandomierskiej należy spodziewać się, że w strukturze zajęć gospodarczych, podejmowanych przez mieszkańców tego obszaru, duże znaczenie miała eksploatacja zasobów leśnych. Wincenty Pol przyglądając się temu terenowi jeszcze w połowie XIX w. zwracał uwagę na rolę zalesienia w kształtowaniu kierunków aktywności gospodarczej jego mieszkańców. Pokusił się o interesujące stwierdzenie: „Mieni się to ten stosunek w miarę tego, jak okolica jest leśną albo odkrytą. Lud leśny wskaże jako myśliwy jest też przemysłniejszy i bardziej pastuchem niż rolnikiem”⁴⁷⁸.

W pierwszej kolejności przyjrzyć należy się miejscu hodowli i pasterstwa, gdyż z reguły był to drugi po rolnictwie, najistotniejszy sektor gospodarki. Błędem byłoby jednak traktowanie tej działalności wyłącznie jako alternatywę dla uprawy roli. Chów zwierząt gospodarskich był bowiem ściśle z nią powiązany, stanowiąc istotny element gospodarki rolnej. Intensyfikacja produkcji roślinnej, która następowała w Puszczy Sandomierskiej była równoznaczna z rozwojem hodowli zwierząt gospodarskich. Pozwalała ona bowiem na uzyskanie większej ilości nawozu oraz dostarczała siłę pociągową, konieczną m.in. do orki⁴⁷⁹.

⁴⁷⁶ S. Mielczarski, *op. cit.*, s. 9.

⁴⁷⁷ R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 1, Warszawa 1958, s. 39.

⁴⁷⁸ W. Pol, *Rzut oka na północne stoki Karpat*, Kraków 1851, s. 79.

⁴⁷⁹ S. Chmielewski, H. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 350.

O dużej wartości Puszczy Sandomierskiej jako miejsca wypasu zwierząt świadczą zapisy źródłowe. Są one niezwykle cenne, ponieważ informacje takie nie pojawiają się zbyt często w źródłach badanego okresu, zwłaszcza tych o charakterze skarbowym. Fragmentaryczne opisy znajdują się w lustracjach z lat 1564/1565. O bogactwie lasów informują zapisy dotyczące starostwa zamechskiego, które podkreślają dogodne warunki wypasowe⁴⁸⁰. Podobnie wyglądała sytuacja w sąsiednim starostwie lubaczowskim⁴⁸¹. Zaś w opisie starostwa leżajskiego, wymieniono kilka kompleksów leśnych, jakie znajdowały się w jego obrębie⁴⁸². Dogodne warunki wypasowe tego terenu podkreślali badacze zajmujący się pasterstwem. Roman Reinfuss wśród obszarów nizinnych, stanowiących dogodną strefę zimowych wypasów prowadzonych przez pasterzy wołoskich widział niemal całą Puszcę Sandomierską⁴⁸³. Podobnie uważał Kazimierz Dobrowolski, wskazując ten teren jako miejsce wędrowek pasterskich⁴⁸⁴. Najważniejszym problemem zarówno średniowiecznej, jak i wczesno-nowożytniej gospodarki hodowlanej było zapewnienie odpowiedniej ilości paszy na zimę⁴⁸⁵. Puszcza Sandomierska niwelowała ten problem, ponieważ zasoby leśne jakie posiadała, umożliwiały prowadzenie tzw. „zimowisk”, czyli wypasów leśnych w okresie zimowym. Był to zatem obszar, który pozwalał na pasienie zwierząt hodowlanych przez cały rok.

Pierwszorzędną rolę w hodowli zwierząt gospodarskich odgrywał chów bydła. W omawianym okresie był on nastawiony przede wszystkim na zapewnienie siły pociągowej, jaką dostarczały woły. Niemożliwe jest jednak ustalenie, w jaką ilość tych zwierząt zaopatrzone były pojedyncze gospodarstwa kmieci. Z pewnością było to zróżnicowane, a istotne znaczenie miała wielkość areалу posiadanego przez poszczególnych kmieci. Bydło posiadali także niektórzy komornicy, co uwzględniano w

⁴⁸⁰ *Opisi*, t. 2, s. 220-221: „W thym starostwie Zameskim jesth liaszow barzo wiele, które poczawszi od Zamchu cziaignię się asz ku wierch Rachaniu kylka myl, a na drugą strone od Lukowey asch ku Szebrzeszinu, albo Thurobinu kylka myl, thakze y na drugą strone miedzi starostwem Lubaczowskim y miedzi ymieniem Ramsowskim a miedzi starostwem Liezeiskim yesth liaszow y dambrow dosycz (...) y do pasche jesth drzewa barzo wiellie”.

⁴⁸¹ *Opisi*, t. 3, s. 277: „tham są lassi wielkie y dossycz ych”.

⁴⁸² *Opisi*, t. 2, s. 202: „W thim starostwie Lezeiskim jest kilka uroczisk, liassow wielkich, iedno zową Łuchowem, drugie Sielatinem, trzecie Gorkami, czwarte Za Sarziną, piathe Za Trzęboszwią, soste Za brzożą, na ktorich mieischach są liaszi y dambrow barzo wiele i po czesci ląk miedzi nimi [...]”.

⁴⁸³ R. Reinfuss, *Problem Karpat w badaniach kultury wołoskiej*, „Polska Sztuka Ludowa”, 1995, 13 (1-2), s. 7.

⁴⁸⁴ K. Dobrowolski, *Studia nad kulturą pasterską w Karpatach Północnych. Typologia wędrowek pasterskich od XIV do XX wieku*, [w:] *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, red. W. Antoniewicz, t. 8, Wrocław 1970, s. 109.

⁴⁸⁵ S. Chmielewski, H. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 359.

rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. w celu odróżnienia ich od innych, biedniejszych przedstawicieli tej części ludności wiejskiej. Hodowla niosła ze sobą inne korzyści, dostarczała bowiem mięsa, mleka, serów czy skór. We wsiach starostwa sandomierskiego u schyłku XVI w. mieszkańcy płacili podatki z tego tytułu - *mięsne* oraz *serowe*. O istotności hodowli bydła mlecznego pośrednio świadczą jego stosunkowo duże ilości w inwentarzu poszczególnych folwarków.

Intensyfikacja hodowli i pasterstwa w badanym terytorium była ściśle powiązana z kolonizacją wołoską, postępującą w XV i XVI w. Pierwsze informacje źródłowe o hodowli owiec na terenie Puszczy Sandomierskiej odnoszą się do Wołochów, odnotowanych w powiecie lubaczowskim w rejestrze poborowym z 1507 r. Wówczas *Valachi* we wsi Żuków zapłacili podatek od 200 owiec⁴⁸⁶. Początków obecności Wołochów w Puszczy Sandomierskiej upatrywać należy znacznie wcześniej. Jedną z poszlak jest wspomniane już, powierzenie Pawłowi Wołochowi zadanie lokacji Łukawca (1465 r.)⁴⁸⁷. Nie można wykluczyć, że prowadzenie stałej hodowli na terenie puszczy, poprzedzone wypasami sezonowymi miało swoje początki jeszcze w pierwszej połowie XV w. Świadczy o tym obecność wołoskiego modelu osadniczego we wsiach położonych na sąsiednim Rostoczu – w Lubyczy i Rudzie, których mieszkańcy zajmowali się pasterstwem i hodowlą⁴⁸⁸. W ślad za zmianą systemu prawnego wsi podążała zmiana jej profilu gospodarczego. Najbardziej widoczne było to w Lubyczy, gdzie już w 1472 r. zapłacono pobór od 700 owiec⁴⁸⁹.

Wspomniane sezonowe wypasy, najprawdopodobniej były przyczyną osiedlenia się Wołochów, recepcji prawa wołoskiego oraz rozwoju gospodarki pasterskiej w Puszczy Sandomierskiej. Odbływały się one zapewne w ramach transhumancji⁴⁹⁰. To typ

⁴⁸⁶ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 36, k. 12v: „*Valachi a II centis ovium duos fertones solvunt*”. Pobór od posiadanych owiec zapłacili także Wołosi z innych wsi starostwa lubaczowskiego, były to osady leżące na Rostoczu - Brusno i Prusie (*Ibidem*, k. 12).

⁴⁸⁷ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 170-171; J. Buniowski, *Wallachian Law...*, *op. cit.*, s. 4-5.

⁴⁸⁸ Zainteresowanie wielkiej własności ziemskiej wykorzystaniem pasterskich migracji w kolonizacji przejawia się w inicjatywach Siemowita IV. W roku 1422 nadał on kniaźstwo (*ducatum*) w Lubyczy Jakubowi i Miczkowi Wołochom (A. Janeczek, *Początki i rozwój kolonizacji wołoskiej na Rostoczu: Lubycza i jej okolice w XV–XVI w.*, [w:] *Ziemia lubycka. Geografia, historia, język, kultura*, red. M. Koper, Lublin-Lubycza Królewska 2017, s. 41-45), zaś dwa lata później wydał pozwolenie Wołochom na osadzenie się w granicach wsi Ruda, przekazując im tereny wypasowe (*Idem*, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 147).

⁴⁸⁹ *Rejestr poboru łanowego województwa belskiego z 1472 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, wyd. A. Janeczek, A. Świeżawski, 1991, 39, 1, s. 46.

⁴⁹⁰ G. Jawor, *Seasonal pastoral exploitation of forests in the area of Subcarpathia in the 15th and 16th century*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2016, 23, s. 176.

pasterstwa, gdzie stada przebywają na pastwiskach cały rok, ale na innych w lecie i na innych w zimie⁴⁹¹. W warunkach europejskich w lecie wypas dokonywany był w górach, zaś w zimie na nizinach podgórskich⁴⁹². Terenem na który pasterze schodzili, aby wypasać owce w sezonie zimowym była m.in. Puszcza Sandomierska. Warto zaznaczyć, że ten rodzaj pasterstwa kultywowany był w średniowieczu w „ojczyźnie” Wołochów, czyli w południowej części regionu karpackiego, głównie na terenach dzisiejszego państwa rumuńskiego⁴⁹³. Było to ściśle związane z uwarunkowaniami klimatycznymi. Górskie i podgórskie pastwiska były znakomitym miejscem wypasowym w lecie, jednak zimą warunki tam panujące często uniemożliwiały wyżywienie licznych stad. Jednym ze sposobów ich utrzymania było zejście na tereny niżej położone, aby przez zimę tam wypasać swoje stada, głównie złożone z owiec i kóz.

O wypasie zimowym po raz pierwszy informuje zapis lustracji województwa sandomierskiego z 1565 r. dotyczący wsi Borek leżącej na skraju badanego obszaru (południowo-zachodnia część). Opis informuje o tym, że Wołosi „przychodzą z gór” i wynajmują okoliczne lasy, aby prowadzić tam wypas zimowy⁴⁹⁴. To samo zjawisko odnotowane zostało przy lustracji sąsiedniej wsi Bratkowice⁴⁹⁵. Charakter zapisu wskazuje, że czynność ta odbywała się cyklicznie. Długie tradycje wypasów w tej części Puszczy Sandomierskiej potwierdzają inne dowody. Wkupywanie się do lasów w celu prowadzenia wypasu owiec przez Wołochów potwierdza zapis z rejestru podatkowego z 1536 r., co jest też najstarszą informacją źródłową poświadczającą ich obecność w tej części Puszczy Sandomierskiej⁴⁹⁶. Ostatnią informację o tym zjawisku zawiera z kolei

⁴⁹¹ S. Berezowski, *Problemy geograficzne pasterstwa wędrownego*, [w:] *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, red. W. Antoniewicz, t. 1, Wrocław 1959, s. 80. Zdefiniowanie transhumancji bywało problematyczne, przez co w przeszłości pojawiały się rozbieżności w rozumieniu tego zjawiska (S. Jones, *Transhumance Re-Examined*, „The Journal of the Royal Anthropological Institute”, 2005, 11 (2), s. 357-359).

⁴⁹² S. Berezowski, *op. cit.*, s. 80.

⁴⁹³ T. Herșeni, *L'organisation Pastorale en Roumaine*, „Arhiva pentru știință și reformă socială”, 1936, 13, s. 248-249; B. Kopeczyńska-Jaworska, *Badania nad pasterstwem w Rumunii*, „Lud. Rocznik Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego”, 1960, 46, s. 512-513; S. Huband, D. I. McCracken, A. Mertens, *Long and short-distance transhumant pastoralism in Romania: past and present drivers of change*, „Pastoralism: Research, Policy and Practice”, 2010, 1 (1), s. 58-59; I. Velcea, T. Toderaș, T. Crăcea, A. Negoescu, *Pastoral transhumance in mărșinimea Sibiului*, „Romanian Journal of Geography”, 2016, 60 (1), s. 85-86; R. Brigand, O. Weller, F. Tencariu, M. Alexianu, A. Asandulesei, *Ovine pastoralism and mobility systems in Romania: an ethnoarchaeological approach*, [w:] *Historical Archaeologies of Transhumance across Europe*, red. E. Costello, E. Svensson, t. 6, London 2018, s. 259.

⁴⁹⁴ LWS, p. 114.

⁴⁹⁵ *Ibidem*, p. 79.

⁴⁹⁶ *Małopolska*, t. 2, s. 509.

opis wsi Borek w lustracji z 1615 r., gdzie zapisano, że już od 12 lat nie prowadzi się tam wypasów, choć dawniej „owce z gór przyganiało na paszę do lasów”⁴⁹⁷.

Osadą prawa wołoskiego o jednoznacznie pastersko-hodowlanym charakterze była Ożanna w starostwie leżajskim. Opis wsi zawarty w lustracji z 1564/1565 r. przedstawia niezwykle, jak na XVI-wieczne realia model gospodarczy wsi. Tworzyło ją wówczas 19 gospodarstw kmiecych, 12 zagrodników, trzech karczmarzy, czterech bartników oraz pop. Co istotne, kmiecie i zagrodnicy nie płacili czynszu od ziemi, jak to miało miejsce w sąsiednich, rolniczych wsiach. Ciężły na nich inne świadczenia, zarówno w pieniądzu jak i w naturze, które, jak się wydaje lepiej odzwierciedlają charakter gospodarczy osady. Od hodowanego bydła płacono podatek nazywany „rogowe”. Za każdą sztukę dorosłego bydła płacono pół grosza, a od cieląt - szeląga (1/3 grosza). Uiszczony podatek wskazuje, że w Ożannie hodowano co najmniej 450 sztuk bydła⁴⁹⁸. We wsi hodowano też owce i kozy, oddając co roku jedną sztukę z każdej dwudziestki. Z zapisu wynika, że siedmiu gospodarzy (spośród kmieci i zagrodników) zajmowało się hodowlą owiec⁴⁹⁹. Z wysokości dwudziestczyzny jaką złożyli, wynika że w sumie posiadali oni co najmniej 400 owiec i kóz⁵⁰⁰. Pastersko-hodowlany model osady dopełnia rozwinięta hodowla świń, z której rozliczano się w postaci tzw. „dani wieprzowej”. Podobnie jak w przypadku owiec, oddawano co dwudziestą sztukę inwentarza, co wskazuje na posiadanie przez mieszkańców co najmniej 420 świń⁵⁰¹.

W przypadku wsi starostwa lubaczowskiego, które leżały w Puszczy Sandomierskiej, prześledzić można zmiany zachodzące w liczbie owiec i kóz hodowanych przez ich mieszkańców. W 1507 r. owce odnotowane były jedynie w Żukowie w liczbie 200. Przez trzy dekady hodowla zyskiwała na popularności, na co wskazuje 800 sztuk owiec odnotowanych w 1535 r. Wielkość inwentarza na podobnym poziomie utrzymała się tam w 1565 r., choć wobec zwiększenia się populacji Żukowa znaczenie hodowli owiec spadło. Liczba tych zwierząt w innych osadach starostwa,

⁴⁹⁷ AGAD, ASK, ASK XLVI, sygn. 99B, k. 956.

⁴⁹⁸ W lustracji zapisano, że dochód z rogowego wyniósł siedem złotych i 15 groszy, co odpowiada ilości 450 sztuk bydła większego, za które płacono pół grosza. Liczba ta zapewne była większa, zależnie od ilości cieląt, za które płacono szeląga od sztuki (*Opisi*, t. 2, s. 200-201).

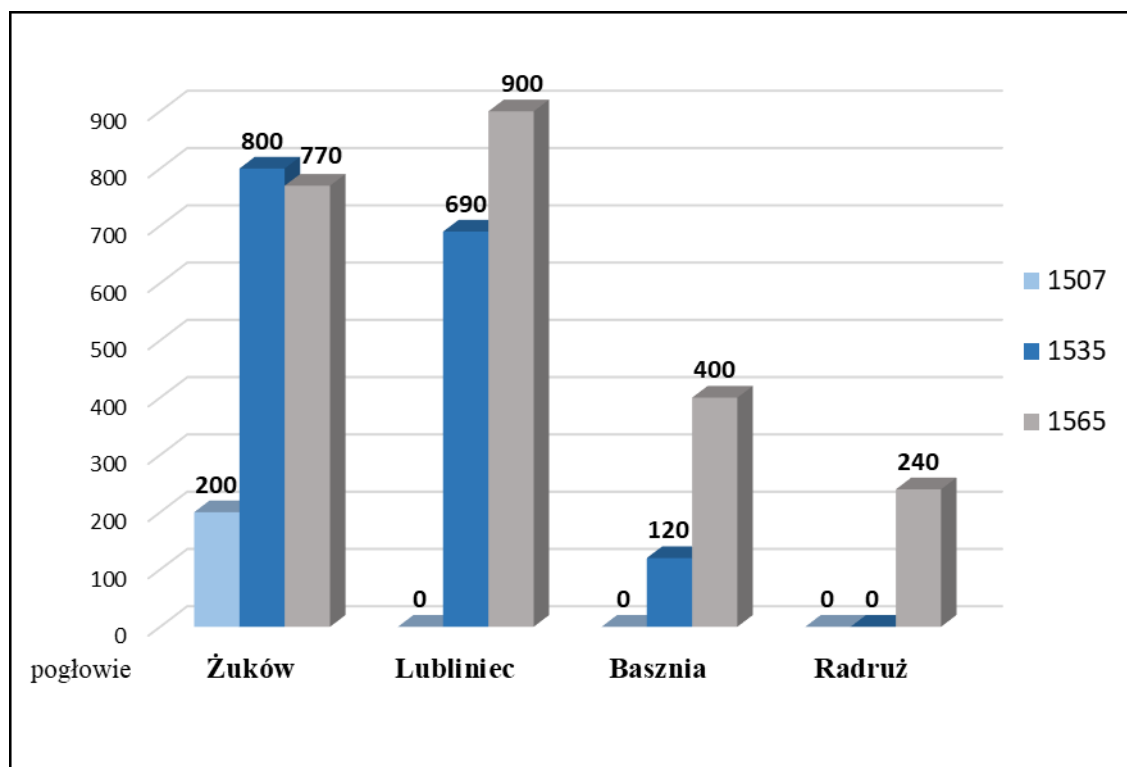
⁴⁹⁹ *Opisi*, t. 2, s. 201: „wielkanocnych iagniath od siedmi owczarzow dostalo sie siedm [...]”; „Nad tho s przerzeconich gospodarzow kazdi, tak rolnik iako zagrodnik, okrom thich siódmi, ktorzi dawaią barani [...]”.

⁵⁰⁰ *Ibidem*.

⁵⁰¹ *Opisi*, t. 2, s. 201: „Dan wieprzowa: tamze kazdi gospodarz, ktori iedno swinie chowa, winien dacz kazdego roku wieprza dwudziestego, ktorich w niniejszim roku dostalo się dwadzieszcia ieden”.

których mieszkańcy zajmowali się ich hodowlą wzrastała, jak choćby w Lublińcu - z 690 do 900, w Baszni - z 120 do 400, bądź się pojawiła, jak w Radrużu, gdzie owce po raz pierwszy odnotowano w 1565 r. Analizę tą przedstawia wykres (Wykres 1.).

Wykres 1. Liczba owiec we wsiach starostwa lubaczowskiego w 1507, 1535 i 1565 r.

Opracowano na podstawie: AGAD, ASK, ASK I, sygn. 36, k. 12v; AGAD, ASK, ASK LVI, sygn. 147, k. 282–283v; *Opisi*, t. 3, s. 257, 263-267.

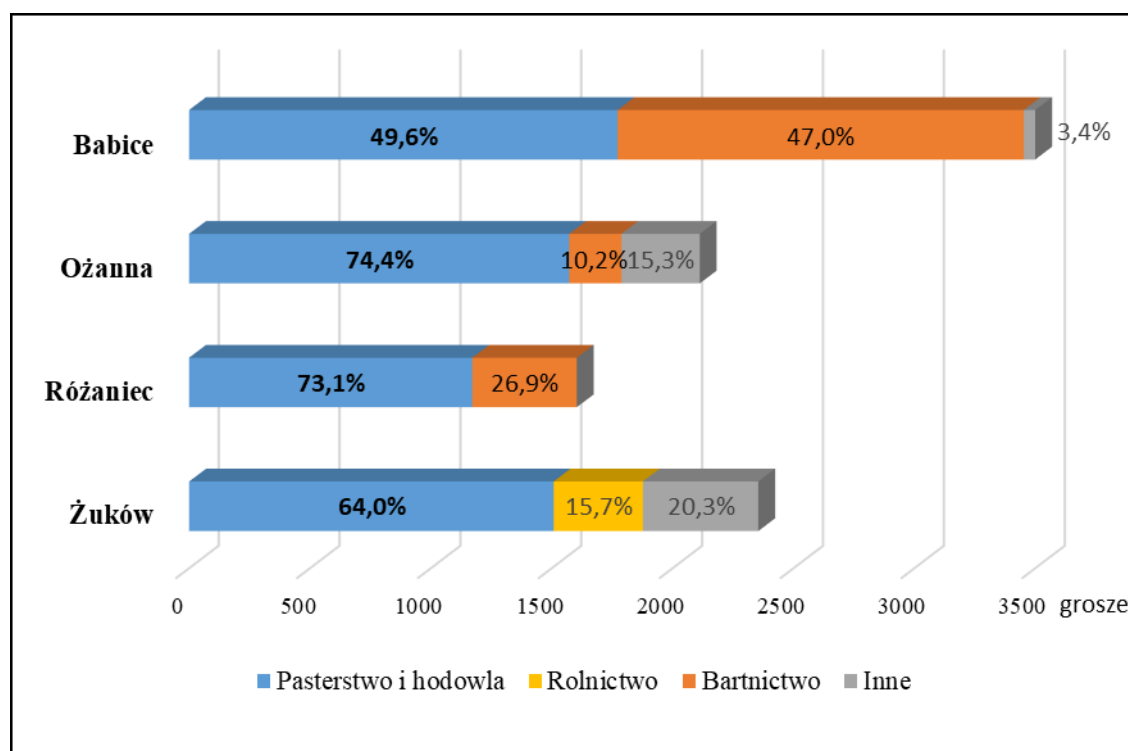
Spośród miejscowości, w których odnotowana została hodowla zwierząt, możemy wyróżnić osady, w gospodarce których dominował profil pastersko-hodowlany. Wszystkie z nich funkcjonowały w oparciu o prawo wołoskie. System ten przybierał jednak różne formy w zależności od miejsca i czasu. Przybycie Wołochów na obszary podległe różnej własności sprawiało, że regulacje dostosowywano do lokalnych potrzeb lub wymagań właściciela, stąd zapewne wynikają różnice obserwowane w poszczególnych przypadkach⁵⁰².

Analiza dochodów, jakie generowały osady w Puszczy Sandomierskiej na rzecz ich właścicieli, ujawniają przypadki takich miejscowości, gdzie udział dochodów z

⁵⁰² I. Czamańska, *Obszar zamieszkiwania, status prawny i kierunki aktywności gospodarczej Wołochów/Vlachów w średniowieczu i epoce wczesnonowożytnej*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia”, 2021, 28 (1), s. 22.

podatków i danin od zajęć pastersko-hodowlanych stanowił największą część ogółu dochodów. Najwyższy wskaźnik odnotowano w Ożannie, gdzie suma należności z tytułu hodowli owiec, bydła i świń wynosiła 74,4% wszystkich dochodów⁵⁰³. Niewiele niższy współczynnik występował w Różaniecu (73,1%)⁵⁰⁴. Wysoki wskaźnik procentowy odnotowano także w Żukowie, gdzie plasował się na poziomie 64%⁵⁰⁵. Najwyższy nominalnie dochód z hodowli uzyskano w Babicach, choć tam ze względu na równie duże znaczenie daniny miodowej, procentowy udział należności z hodowli wyniósł 49,6%⁵⁰⁶.

Wykres 2. Udział dochodów z podatków i danin od pasterstwa i hodowli na tle ogółu dochodów ze wsi Babice, Ożanna, Różaniec i Żuków w 1564/1565 r.

Opracowano na podstawie lustracji dóbr królewskich 1564/1565 (*Opisi*, t. 2, s. 200-201, 217-220; *Opisi*, t. 3, s. 263-266). Do dochodów z tytułu pasterstwa i hodowli zaliczono dwudzieściznę od owiec, kuchenne, sery, popręgi, rogowie i daninę wieprzową. Wszystkie wartości przeliczono na grosze.

⁵⁰³ *Opisi*, t. 2, s. 200-201.

⁵⁰⁴ *Ibidem*, s. 219-220.

⁵⁰⁵ *Opisi*, t. 3, s. 263-266.

⁵⁰⁶ *Opisi*, t. 2, s. 217-218.

Hodowla zwierząt gospodarskich na terenie Puszczy Sandomierskiej była ściśle powiązana z pasterstwem. Niezmierzone lasy mieszczące się na jej terytorium były miejscem wypasu hodowanych zwierząt, zarówno należących do mieszkańców puszczy, jak i przybywających z zewnątrz, co potwierdza szereg zapisów źródłowych. O wypasaniu zwierząt należących do lokalnych hodowców informuje choćby opis wsi Ożanna, której mieszkańcy wkupywali się do lasów w celu karmienia ich w okresie zimowym⁵⁰⁷. Z reguły mieszkańcy puszczańskich wsi posiadali wolny dostęp do lasów, stąd źródła odnotowują przede wszystkim kwestie związane z wypasem zwierząt, głównie owiec i bydła przez przybyszy z sąsiednich ziem, co wiązało się z koniecznością uiszczenia odpowiednich opłat. Dobrze opisuje to informacja zawarta w lustracji starostwa leżajskiego: „wszakosz iesli tam kto chce pascz tak lieczie abo zimie, thedy się wkupują, dawaiacz pewni poczeth pieniędzy ode sta owiecz, ktorim zimie drzewo rabaiaj zz iemiolly a lieczie na trawiech, ktore tam rostą, paszą”⁵⁰⁸. Wypas leśny był więc istotnym elementem miejscowego krajobrazu kulturowego.

Dogodne warunki paszowe, jakie zapewniała Puszcza Sandomierska, sprawiały, że hodowane zwierzęta przebywały w lasach przez cały rok, powracając do wsi tuż przed ubojem⁵⁰⁹. Wypas leśny prowadzili zarówno mieszkańcy puszczańskich wsi, jak i pasterze przybywający do puszczy z sąsiednich ziem. Ich zewnętrzne pochodzenie określają opisy zawarte w lustracjach z lat 1564-1565. W lasach starostwa zameckiego owce wypasali ludzie z rolniczych wsi z ziemi bełskiej⁵¹⁰, zaś w starostwie lubaczowskim z ziemi przemyskiej i bełskiej⁵¹¹. Również w starostwie leżajskim na wypas swoje owce spędzali ludzie z innych terenów⁵¹². Trudno określić, jak wyglądały proporcje zwierząt hodowanych przez mieszkańców puszczy względem tych, pochodzących z zewnątrz. Wyjątkiem jest starostwo leżajskie, gdzie analiza wniesionych opłat za korzystanie z lasów, świadczy że wypasano tam w większości zwierzęta miejscowych właścicieli⁵¹³.

⁵⁰⁷ *Opisi*, t. 2, s. 202: „Wkupuią sie tez na zimowisko z owczami i z bydlem do liaszow wielkich [...]”.

⁵⁰⁸ *Ibidem*.

⁵⁰⁹ *Roksolania*, s. 41: „Ani w dzień, ani na noc, ni zimą, ni w upały stado nie wraca do pańskiej zagrody. Las jest oborą dla bydła, las bydła kolebką, tam i pasterze z nim stale mieszkają”, „Stada wracają z pastwisk i gospodarza widzą tylko wtedy, gdy iść mają pod nóż”.

⁵¹⁰ *Opisi*, t. 2, s. 221: „sz Bełskieie ziemie s polnych wsy y s ynszych stron”.

⁵¹¹ *Opisi*, t. 3, s. 277: „s postronnych wssy, thak z Bełskieie ziemie iako y s Przemyskiego powiatu”.

⁵¹² *Opisi*, t. 2, s. 202: „Takze y z inszych wszi, starostwu naliezącich, iako y z inszych postronnych z bydlem swoim w przerzecone liassi wkupuią się (...)”.

⁵¹³ *Ibidem*: „niciaki Waszil dal cztery grziwni, Andrei zlothich cztery gr. pulpięta, Trus grziwni cztery y od ynszych dostalo sie zlothich trzi”.

Warunki panujące w lasach nizinnych umożliwiały prowadzenie wypasu w listopadzie i marcu, zaś w miesiącach zimowych, gdy spadł śnieg owce karmiono jemiołą, gałązkami jodły bądź kupowaną paszą⁵¹⁴. Owce wypasano także w lasach należących do wsi Zarzecze w starostwie sandomierskim. Lustracja osady z lat 1564-1565 wspomina o tym, że płacono tam *paszne* od „owiec zarzeczkich”⁵¹⁵.

Wypasane w lasach owce, kozy i bydło były umieszczane w specjalnych zagrodach, zwanych koszarami. S. F. Klonowic tak opisywał sposób gromadzenia zwierząt na Rusi Czerwonej: „A kiedy zachodzi i gasi swe lampy Tytan, wieczór zapada po wsiach pełen kurzu, nie powraca do obejścia dojna jałowica, nie zanosí pełnych wymion do domu. Zapędza trzodę Korydon w wybrane kryjówki, chowa w lasach dniem i nocą swe stada. Ze ściętej dębiny bydłu szałas buduje i chowa tam razem z wołami owce. Stajnie otacza cierniem i kolącymi krzakami, chroniąc stado wysoką zagrodą”⁵¹⁶. Potwierdzają to zapisy źródłowe, dotyczące Puszczy Sandomierskiej. W Lublińcu w 1555 r. odnotowano las o nazwie „Połonina”, w którym znajdowały się „stabularia ovium vlgo dicta Koszari”⁵¹⁷. Koszarnikami określano ludzi wkupujących się do kompleksów leśnych starostwa zamechskiego⁵¹⁸. Pasterze z kolei przemieszkowali w kolibach⁵¹⁹.

Jak już wspomniano, ujęcie hodowli bydła w skali całego obszaru nie jest możliwe. Lepiej sytuacja ma się z chowem świń. Poza wspomnianymi przykładami liczbowego zestawienia wielkości inwentarza w osadach prawa wołoskiego, pewien obraz tej gałęzi hodowli oraz jego miejsca w krajobrazie Puszczy Sandomierskiej ukazują liczne informacje o żerach, czyli wypasach świń w lasach. Mieszkańcy poszczególnych wsi płacili tzw. *żerowe* bądź *żer* od świń „które do liassow na paszą zaganiaią”⁵²⁰. Daninę tą uiszczano zarówno w naturze, jak i w pieniądzu. W starostwie sandomierskim w 1565 r. każdy z wypasających składał korzec żołądzi, co pozwala na uchwycenie ich liczby. Największą skalę tego zjawiska odnotowano w Padwi, gdzie liczba otrzymanych korców wyniosła 109⁵²¹. Równie powszechnym było opłacanie możliwości wypasu w formie

⁵¹⁴ K. Dobrowolski, *Migracje wołoskie na ziemiach dawnego państwa polskiego*, [w:] *Pasterstwo Tatr i Podhala*, red. W. Antoniewicz, t. 4, Wrocław 1962, s. 116.

⁵¹⁵ LWS, s. 122.

⁵¹⁶ *Roksolania*, s. 45.

⁵¹⁷ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 156.

⁵¹⁸ Określenie „koszarnicy” pojawia się w odniesieniu do pasterzy wypasających owce w lasach starostwa zamechskiego w zapisach z lat 1564/1565 (*Opisi*, t. 2, s. 213, 221; LWS, s. 226) i 1569 (AGAD, ASK, ASK LVI, sygn. 321, k. 36).

⁵¹⁹ *Roksolania*, s. 41: „Proste koliby budują, zebrawszy gałęzie, za dom je mają bogaci pasterze”.

⁵²⁰ *Opisi*, t. 2, s. 184.

⁵²¹ LWS, s. 119.

pieniędzy, zazwyczaj w wysokości 1 grosza za każdą świnie. W lustracji wsi Bratkowice odnotowano dochód, którego przeliczenie daje liczbę ponad 300 świń wypasanych w okolicznych lasach⁵²². Z kolei w sąsiedniej Mrowli liczba ta wynosiła ponad 100⁵²³.

Należy zaznaczyć, że hodowla świń oparta o wypas leśny była bardziej niż inne zależna od uwarunkowań środowiska przyrodniczego. Świnie karmiono owocami buka i dębu, czyli bukwia i żołądziami, a ich urodzaj jest bardzo nierównomierny w różnych latach. Zdarzało się więc, że w ciągu kilku lat, jedynie raz panował sezon sprzyjający wypasowi świń. Problem ten przedstawiano w źródłach, często uzależniając dochód, a tym samym wypas od urodzaju w danym roku⁵²⁴. Stąd często żer nie był prowadzony, jak choćby w 1569 r., o czym informowały zapisy lustracji w poszczególnych wsiach: „Dawali sprawę isz dawno nierodził” (Zarzeczce), „terasz iusz ni masz Dembiny” (Pław)⁵²⁵.

Trudna do określenia jest kwestia hodowli koni oraz ogólna rola tego zwierzęcia w gospodarce Puszczy Sandomierskiej w badanym okresie. Dostępny materiał źródłowy nie ujmuje liczby posiadanych przez mieszkańców koni w lustracjach czy inwentarzach, stąd niemożliwe jest bliższe zbadanie tego zagadnienia. Z reguły, znaczenie hodowli koni było zależne od możliwości ich utrzymania, bowiem do ich wyżywienia należało dostarczać owies i rośliny pastewne. Wykorzystanie koni w produkcji roślinnej, podnosiło wydajność pracy przyspieszając prace polowe, głównie poprzez przygotowanie gleby. Posiadanie koni przez mieszkańców uznać można też za przejaw zamożności⁵²⁶. Z pewnością były one obecne w gospodarstwach kmiecych w Puszczy Sandomierskiej. Świadczą o tym stosunkowo duże liczby tych zwierząt w wykazie szkód, jakie wyrządził najazd tatarski w 1624 r.⁵²⁷.

Przyglądając się hodowli zwierząt gospodarskich nie można pominąć drobiu, który stanowił istotną część inwentarza, prawdopodobnie każdego gospodarstwa kmieckiego czy zagrody. W badanym okresie nikt nie przyglądał się liczbie, zapewne

⁵²² LWS, s. 79.

⁵²³ *Ibidem*, s. 81.

⁵²⁴ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 68, k. 264: „Kiedy sie Bukiew zrodzi tedy od swini Żerowego placzą per gr 1 ale dawali sprawę poddani isz od 5 liath nidostalo sie nicz stego zerowego bo buk nierodził”.

⁵²⁵ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 29, k. 28v, 33v.

⁵²⁶ S. Chmielewski, H. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 351.

⁵²⁷ Liczba koni zabranych przez Tatarów z poszczególnych wsi: Różaniec i Wola Różaniecka – 469, Korchów – 152, Kulno – 136, Krzeszów – 130, Obsza i Wola Obszańska – 98, Babice – 60, Łukowa – 38, Potok – 36, Książpol – 27, Zamch – 26, Kamionka – 23, Biszczka – 21, Lipiny i Sieraków – 20, Płusy – 2 (BN, BOZ, sygn. 1815, s. 429-430).

licznych kur, kaczek czy gęsi hodowanych przez mieszkańców puszczańskich osad. Zdarzało się także, że hodowano bardziej egzotyczne gatunki, jak pawie. Ich obecność odnotowano w Księżpolu w inwentarzu z 1591 r., choć miało to zapewne marginalne znaczenie⁵²⁸.

W ostatnich dekadach XVI w. rola hodowli i pasterstwa w gospodarce Puszczy Sandomierskiej znacząco zmalała, czego przyczyną było kilka nakładających się na siebie czynników. Wypas zwierząt powodował duże szkody, co budziło niechęć miejscowych właścicieli do przybywających z zewnątrz pasterzy oraz determinowało ich do wprowadzenia ograniczeń w celu ochrony lasów. Informacje na ten temat zawarte zostały już w lustracjach z lat 1564/1565. W starostwie leżajskim, opłaty za wypas w lasach były pobierane, aby ograniczyć jego skalę⁵²⁹. Z kolei w starostwie zamechskim, jego dzierżawca - Stanisław Ostroróg, nie chciał zezwalać na dalsze korzystanie z lasów przez przybyszy, ponieważ ograniczało to możliwości wypasowe miejscowym pasterzom⁵³⁰. W kolejnej lustracji tego obszaru (1570) zawarto informacje, że starosta zabronił wkupów do lasów, przez co dochody z nich się zmniejszyły⁵³¹. Na przełomie XVI i XVII w. z tego powodu zaprzestano wypaszać zwierzęta w lasach przyległych do wsi Borek i Bratkowice⁵³². Dewastacja leśnego ekosystemu spowodowana wypasami miała miejsce też w lasach przyległych do wsi Zarzecze. W lustracji z 1615 r. zapisano, że „pasnego niebiorą od koz y innego bydła z lasow, bo tego od Pana Starosty bronią dla pustoszenia lasow”⁵³³.

Poza środowiskowymi przyczynami ograniczenia pasterstwa w Puszczy Sandomierskiej na pogorszenie się znaczenia hodowli wpływ miały czynniki instytucjonalne związane z przeobrażeniami gospodarki wiejskiej. Znaczący wzrost cen zboża przyczynił się do spadku dochodowości pasterstwa względem rolnictwa, zaś w rozwijającym się modelu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej nie przewidywano

⁵²⁸ BN, BOZ, sygn. 1815, s. 420.

⁵²⁹ *Opisi*, t. 2, s. 202: „ludziom z szadnich wsi nie dopuszczą dla zachowania zwierzu paszcz ieszcze starego zwiczaiu, a wszakosz iesli tam kto chce paszcz tak liecze abo zimie, thedy się wkupują”.

⁵³⁰ LWR, s. 226: „A wszakże powiedziano od JMP Stanisława Ostroroga, kasztelana międzyrzeckiego, dzierżawcę mieścia tego, że tym koszarnikom nie chce dalej dopuszczać owiec stawiać w lesiech, ponieważ ludziom zameskiej włości dzieje się przezprawie, gdyż dlatego bydła wiele chować nie mogą”.

⁵³¹ *Opisi*, t. 4, s. 285-286: „liassi barzo pszowano y ossussono, thedy thego pan starosta zabronyl”.

⁵³² W lustracji z 1615 r. zapisano: „Kiedy owce z Gur przyganiiano na pasze do lasow, płacono od sta owiec po [złoty] 5. Dano sprawę isz iuz [przez] 12 lat niegnano do lasow y pozytu stąd zadnego nieukazano” (AGAD, ASK, ASK XLVI, sygn. 99B, k. 956).

⁵³³ AGAD, ASK, ASK XLVI, sygn. 99B, k. 424.

działania osad pasterskich, których główne założenia oraz organizacja były sprzeczne z podstawami istnienia folwarku i pańszczyzny.

Znamiennym dla drugiej połowy XVI w. zjawiskiem było zmuszanie mieszkańców pasterskich osad do porzucania hodowli, wykonywania nieznanej ludności osad prawa wołoskiego pańszczyzny na rzecz właściciela wsi oraz przekształcanie dotychczasowych danin i opłat na czynsz pieniężny⁵³⁴. Trudno określić kiedy dobra koniunktura na zajęcia pasterskie uległa regresowi. Pierwsze symptomy widoczne są w materiale źródłowym z końca lat pięćdziesiątych XVI w. Dobitnym przykładem były przemiany, jaki zaszły w położonej na Roztoczu wsi Werechanie (wówczas *Wierzchrachanie*). W 1548 r. wydano dekret królewski, który nakazywał rozmierzyć pola mieszkańcom, zaprzestać pobierania opłat od hodowanego tam bydła i zastąpić je czynszem oraz pracą folwarczną⁵³⁵.

W połowie lat sześćdziesiątych w osadach pasterskich starostwa zwiększyła się obecność obcych dla tego profilu gospodarczego elementów systemu ekonomicznego. Ludność pasterskich wsi była zmuszana do odrabiania pańszczyzny bądź składania opłat za jej niewykonywanie. Mieszkańcy Żukowa odrabiać musieli pańszczyznę w wymiarze 8 dni w roku na folwarku lubaczowskim⁵³⁶. W końcu lat sześćdziesiątych zniesiono tam prawo wołoskie i zastąpiono je prawem ruskim, zaś wymiar pańszczyzny zwiększono do 2 dni tygodniowo⁵³⁷. Istotnym kierunkiem zmian w drugiej połowie XVI w. był wzrost zobowiązań kmiecych. Dobrze widoczne jest to w przypadku Baszni, gdzie w ciągu trzech dekad czynsz z jednego łanu wzrósł z 36 groszy w 1534 r.⁵³⁸ do 4 złotych (120 groszy) w 1565 r.⁵³⁹ To w połączeniu ze wzrostem cen zboża sprawiało, że dochody jakie uzyskiwał właściciel z osad pasterskich były znacznie niższe niż z pozostałych (rolniczych). Wzrost obciążeń, jakie ponoszono we wsiach, które zorganizowane były według obyczaju wołoskiego widać także w uchwałach podatkowych. Uniwersały poborowe z drugiej połowy XVI w. zobowiązywały mieszkańców osad prawa wołoskiego do płacenia znacznie większego poboru z posiadanej ziemi niż kmiecie z wsi

⁵³⁴ G. Jawor, *Ius Valachicum jako narzędzie kolonizacji obszarów peryferyjnych (na przykładzie pogranicza polsko-ruskiego w XIV–XVI wieku)*, [w:] *Materiały Kongresu Mediewistów Polskich*, t. 3: *Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych*, red. A. Janeczek, M. Parczewski, M. Dzik, Rzeszów 2019, s. 182.

⁵³⁵ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 194.

⁵³⁶ *Opisi*, t. 3, s. 265.

⁵³⁷ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 194–195.

⁵³⁸ AGAD, ASK, ASK LVI, sygn. 147, k. 24–24v.

⁵³⁹ *Opisi*, t. 3, s. 255; LWR, s. 209.

rolniczych⁵⁴⁰. Taki stan rzeczy utrzymał się po kolejnym wzroście podatku kmiecego w latach siedemdziesiątych i trwał do końca stulecia⁵⁴¹.

3.4. Bartnictwo

Na terenie Puszczy Sandomierskiej zajmowano się również hodowlą leśnych pszczoł, choć ze względu na specyfikę tego zajęcia oraz jego rangi, należy oddzielić je od hodowli zwierząt gospodarskich. Teren obfitujący w drzewa odpowiednie do drążenia w nich barci oraz bogaty w miododajne rośliny sprzyjał rozwojowi bartnictwa. Zajęcie to było bardziej wydajne niż pasiecznictwo, ponieważ pszczoły chowane w barciach miały większy dostęp do pożywienia z roślin drzewnych, były w mniejszym stopniu narażone na ataki szerszeni i os, las chronił je również przed niesprzyjającymi warunkami pogodowymi⁵⁴².

Słabo rozpoznane pozostają uwarunkowania prawne dotyczące bartnictwa w Puszczy Sandomierskiej w badanym okresie. Problemy badawcze z tym związane zostały już w dużym stopniu przedstawione w literaturze przedmiotu, jednak dotyczyły innych regionów dawnego państwa polskiego⁵⁴³. Na ich podstawie możemy przyjąć jednak ogólne ustalenia, które obowiązywały zapewne i w badanym obszarze. W źródłach dotyczących Puszczy Sandomierskiej nie występuje urząd starosty bartnego i podstarościego, tak, jak miało to miejsce chociażby na Mazowszu⁵⁴⁴. Dostrzec można jednak istotne elementy, potwierdzające istnienie jurysdykcji bartnej. W starostwie

⁵⁴⁰ Jeszcze w początkach lat pięćdziesiątych XVI w. wysokość poboru dla mieszkańców wsi wołoskich była równa podatkowi kmiecemu i wynosiła 2 gr od posiadanej roli bądź dworzyszczu (VL, t. 2, s. 9–10). W latach sześćdziesiątych XVI w. mieszkańcy osad prawa wołoskiego płacili już dwukrotnie wyższy podatek od ról i dworzyszcz (20 gr) niż kmiecie ze wsi rolniczych (10 gr). Różnica ta pojawia się regularnie w uniwersałach poborowych z lat 1564–1577 (*Ibidem*, s. 38, 60, 73, 108, 127, 178).

⁵⁴¹ Uniwersał poborowy z 1578 r. narzucił mieszkańcom wsi wołoskich posiadających role lub dworzyszczu podatek w wysokości 30 gr. Była to dwukrotność podatku kmiecego, który wynosił 15 gr z łanu. Dwukrotnie wzrósł także podatek od posiadanego stada owiec (20 gr) oraz pojawił się podatek od posiadanego bydła (VL, t. 2, s. 191–192). Taka wysokość poboru we wsiach wołoskich utrzymała się do końca XVI w. (*Ibidem*, s. 199, 213, 271, 297, 320, 356, 381). Pojedynczy wyjątek od reguły stanowił uniwersał poborowy z 1591 r., gdy podatek od roli i dworzyszczu wyniósł 15 gr, lecz i wtedy była to dwukrotność podatku kmiecego, gdyż ten wynosił 7,5 gr (*Ibidem*, s. 334).

⁵⁴² *O Bartnictwie, czyli dzikim chowie pszczoł w lasach*, „Sylwan”, 1827, 4, s. 398–399, 402. Autor nieznany.

⁵⁴³ K. Górski, *Systematyka źródeł prawa bartnego przedrozbiorowej Rzeczypospolitej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa”, 2017, 10 (3), s. 419–466; *idem*, *Źródła poznania prawa bartnego przedrozbiorowej Rzeczypospolitej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa”, 2018, 11 (2), s. 229–255.

⁵⁴⁴ A. Kuciński, *Bartnictwo a uprzywilejowanie ludności w puszczach północnego Mazowsza (XIII–XVIII wiek)*, „Studia Podlaskie”, 2017, 25, s. 72–73.

leżajskim w XV i XVI w. istniał bowiem sąd bartniczy, na którego czele stał sędzia. Jego funkcjonowanie potwierdza *Księga sądów bartniczych w starostwie leżajskim z lat 1478-1637*⁵⁴⁵. To najstarsze zachowane tego typu źródło dla ziem polskich⁵⁴⁶. W księdze rejestrowano procesy i transakcje zawierane między bartnikami bądź mieszkańcami starostwa, jakie rozpatrywano podczas sesji sądowych. Ta część pracy będzie koncentrowała się przede wszystkim na próbie określenia miejsca bartnictwa w strukturze aktywności gospodarczej mieszkańców puszczy.

Tabela 9. Wysokość daniny miodowej składanej przez mieszkańców wsi Krowica w 1535 r.

Lp.	Gospodarz	Danina miodowa (kuniki)	Ilość miodu w litrach	Areał uprawny (łany)
1.	Fedko	4,5	72	0,5
2.	Iwasko Sydorow	1,5	24	0,25
3.	Conass	2	32	0,25
4.	Chryn	1	16	-
5.	Mikula	6	96	0,5
6.	Sana	1	16	0,5
7.	Truchan	5	80	0,5
8.	Iwasko	4	64	0,5
9.	Vychyczko	4	64	0,5
10.	Olyexi	6	96	0,5
11.	Vasko	10	160	0,25
12.	Maczko et Misko	2	32	0,75
13.	Chwiri	1	16	0,25
14.	Vaynko	1	16	0,5
15.	Sidor Bilkowycz	3	48	-
Razem		52	832	

Opracowano na podstawie inwentarza starostwa lubaczowskiego z 1535 r. (AGAD, ASK LVI, sygn. 147, k. 229-230v, 257-258). Wysokość daniny miodowej przeliczono na kuniki. Liczbę litrów miodu ustalono poprzez przyjęcie przelicznika: 1 kunik = 16 litrów. Poszczególnych gospodarzy wymieniono zgodnie z kolejnością zastosowaną w inwentarzu.

⁵⁴⁵ ZNO, sygn. 6128/II.

⁵⁴⁶ A. Kwaśnicka-Janowicz, *Staropolska terminologia bartnicza (na tle porównawczym)*, Kraków 2018, s. 17.

Najstarszym materiałem źródłowym pozwalającym na prowadzenie głębszej analizy pozycji bartnictwa w życiu gospodarczym mieszkańców Puszczy Sandomierskiej są inwentarze starostwa lubaczowskiego z lat 1534-1535⁵⁴⁷. Odnotowano w nich mieszkańców składających daninę miodową oraz jej wysokość. Spośród zinwentaryzowanych wsi leżących na terenie Puszczy Sandomierskiej na stosunkowo duży udział bartnictwa w gospodarce regionu wskazują liczby mieszkańców składających daninę miodową: w Radrużu było ich 21, w Kobylnicy Ruskiej - 22, w Opacie - 13, w Hruszowie - 13, w Krowicy - 15, w Lublińcu (Starym) - 23⁵⁴⁸. Wykazy daniny miodowej (*dacio seu tributum mellis*) przedstawiały ilość oddanego miodu przez poszczególne gospodarstwa. Zakładając, że różnice w daninie odpowiadały ilości posiadanych barci, możliwe jest przedstawienie stratyfikacji mieszkańców pod kątem zaangażowania w uprawianie bartnictwa. Miary miodu, jakie były wówczas stosowane w starostwie lubaczowskim to kłoda, korzec, półmiarek i kunik. Należy przyjąć, że kunik odpowiadał 16 litrom⁵⁴⁹. Rozpiętość w wymiarze składanej daniny, a zarazem ilości miodu oddawanego do zamku lubaczowskiego na przykładzie wsi Krowica przedstawia tabela (Tabela 9.).

Kluczowym źródłem do badań nad bartnictwem w dawnej Puszczy Sandomierskiej są lustracje dóbr królewskich z lat 1564/1565. Pozwalają one bowiem na równie wnikliwą analizę, lecz swoim zasięgiem obejmują wszystkie królewszczyny badanego terytorium, co umożliwia zgłębienie zagadnienia w znacznie szerszym kontekście. Na podstawie analizowanego wcześniej inwentarza oraz zapisów lustracji starostwa lubaczowskiego z 1565 r., wynika że bartnictwo było silnie umocowane w tradycjach poszczególnych wsi, ponieważ dominowało w tych samych osadach, co 30 lat wcześniej (Radruż, Opaka, Lubliniec, Krowica, Hruszów, Kobylnica Ruska).

Regionem o szczególnym znaczeniu bartnictwa niewątpliwie było starostwo zamechskie. W samym Zamchu w lustracji z 1564/65 r. zaznaczono duże zaangażowanie mieszkańców w tym kierunku, lustrator wskazywał bowiem, że „kmiecie mało nie wysyci barthniczi”⁵⁵⁰. Spośród 57 kmieci – 42 posiadało barci i oddawało daninę miodową w wielkości zależnej od posiadanej ziemi. Z gospodarstw o powierzchni ćwierci łanu oddawano po trzy kunniki (36), jeden kmieć gospodarujący na ćwierci (*Iwan*

⁵⁴⁷ AGAD, ASK, ASK LVI, sygn. 147.

⁵⁴⁸ *Ibidem*, k. 33v-38v; 249-257v.

⁵⁴⁹ K. Boroda, *Pojemność miar nasypnych w XVI-wiecznej Polsce*, Białystok 2023, s. 161.

⁵⁵⁰ *Opisi*, t. 2, s. 211.

Zaremba) oddawał dwa kunniki, zaś dwóch kmieci (*Choma Iwaskowicz* i *Makar*) posiadających po ćwierci łana, razem oddawali trzy kunniki. Z kolei dwóch kmieci, którzy razem gospodarowali na powierzchni trzech ćwierci łana oddawali sześć kunników miodu. Trzy kunniki składał także tywun (*Vataman Mikytha*), który miał nieoczyszczony ćwierć łanu⁵⁵¹. Ponadto barci posiadali zagrodnicy mieszkający we wsi, spośród 14 z nich, 8 oddawało miód – jeden cztery kunniki, inni po trzy. Daninę miodową składał także młynarz (*mielnik*) w postaci aż ośmiu kunników⁵⁵². Bartnictwem trudnili się również dwaj zamechscy karczmarze – *Stasz Grzesskowicz* i *Theresko*, obaj oddawali daninę w postaci sześciu kunników miodu⁵⁵³.

W Łukowej, największej wsi starostwa (81 kmieci), leśną hodowlą pszczoł zajmowało się 42 mieszkańców rekrutujących się spośród kmieci, zagrodników oraz przedstawicieli rzemiosła (karczmarze). Ponadto kilku mieszkańców osady trzymało barcie w lasach starostwa lubaczowskiego i tam składali daninę miodową⁵⁵⁴. W opisie sąsiedniej Obszy zastosowano znaną już informację - „kmiecie malo nie wsisczi barthnyczi”⁵⁵⁵. Spośród 44 kmieci, 33 zajmowało się bartnictwem. Tam też danina miodowa stanowiła największy udział w dochodach właściciela wsi - 72,8%. Interesująco rysuje się rola bartnictwa w gospodarce wsi Babice. Jak już wspomniano osada funkcjonowała w oparciu o prawo wołoskie, a jej mieszkańcy, choć posiadali areał rolny, zaangażowani byli głównie w hodowlę owiec, bydła i świń. Co ciekawe, osadnicy w zdecydowanej większości zajmowali się także bartnictwem. Spośród 26 kmieci aż 21 posiadało barcie. Był to wyjątek od reguły, ponieważ w innych wsiach Puszczy Sandomierskiej mieszkańcy zajmujący się hodowlą i pasterstwem niechętnie łączyli to zajęcie z bartnictwem. W sąsiednim Różańcu, również działającym w oparciu o prawo wołoskie, jedynie sześciu kmieci posiadało barcie. Tendencję tą potwierdzają lustracje innych osad. W Ożannie odnotowano czterech bartników, których nie zaliczano do kmieci ani zagrodników. Z kolei w Żukowie żaden z osadników nie posiadał barci. Dane wskazujące na ważne znaczenie bartnictwa w gospodarce starostwa został przedstawione w tabeli (Tabela 10.).

⁵⁵¹ *Ibidem*, s. 211-212.

⁵⁵² *Ibidem*, s. 212.

⁵⁵³ *Opisi*, t. 2, s. 213.

⁵⁵⁴ *Opisi*, t. 3, s. 242: Wedle lustracji z 1564/1565 r., bartnicy z Łukowej oddawali do starosty lubaczowskiego sześć kunników miodu. W lasach należących do wsi Lublinieć: „s Lukowei vozni kunnikow czterzi, Prenko z Lukowei kunnik ieden, Syska z Lukowei kunnik ieden” (*Opisi*, t. 3, s. 262-263).

⁵⁵⁵ *Opisi*, t. 2, s. 214.

Tabela 10. Liczba bartników we wsiach starostwa zamechskiego w 1565 r. oraz udział składanych przez nich danin w ogóle dochodów.

Osada	Bartnicy	Bartnicy /Kmiecie	Bartnicy /Zagrodnicy	Inni	Dochód z bartnictwa (grosze)	Udział w dochodach wsi
Babice	22	21/26	0/6	1	1 680,0	47,0%
Łukowa	42	39/81	1/7	2	3 408,0	62,3%
Obsza	37	33/44	4/4	0	2 928,0	72,8%
Różaniec	6	6/46	0/0	0	432,0	26,9%
Zamch	53	42/57	8/14	3	3 864,0	67,6%
Razem	160	141/254	13/31	6	12 312,0	60,4%

Opracowano na podstawie lustracji województwa ruskiego 1564/1565 (*Opisi*, t. 2, s. 211-220).

W rozlokowanym po obu stornach Sanu starostwie leżajskim przytaczane wcześniej wskaźniki nie były już tak imponujące, choć bartnictwo i w tym regionie stanowiło istotną gałąź gospodarki. Zarówno wśród gospodarstw kmiecych, jak i zagrodniczych, udział w bartnictwie był mniejszy niż miało to miejsce w starostwie zamechskim. W sumie w lustracji odnotowano 129 bartników - 114 z nich rekrutowało się spośród ludności kmiecej, sześciu posiadało zagrody, czterech było komornikami, zaś pozostałych pięciu to karczmarze i młynarze⁵⁵⁶. Najwięcej z nich – 31, pochodziło ze Starego Miasta⁵⁵⁷, zaś największy udział w ogóle dochodów daniny od bartników stanowiły w Sarzynie, gdzie wyniosły 62,3%.

Najmniej bartników, zaledwie dwóch - zamieszkiwało w Siedlance. Była to wówczas jedna z mniejszych wsi, składało się na nią 12 gospodarstw kmiecych i 5 zagród, stąd udział danin bartniczych nie wyglądał tam najgorzej (24,4%). Po czterech bartników zanotowano w Ożannie, Rzuchowie i Wierzawicach. Tam też udział danin z prowadzenia barci w stosunku do ogółu dochodów był najniższy i plasował się w przedziale 10,2-13,1%. Niewiele wyższy wskaźnik zanotowano w największej, rolniczej wsi starostwa, czyli w Giedlarowej - 16,5 %.

⁵⁵⁶ *Opisi*, t. 2, s. 175-202.

⁵⁵⁷ *Ibidem*, s. 178-179.

Tabela 11. Liczba bartników we wsiach starostwa leżajskiego w 1565 r. oraz udział składanych przez nich danin w ogóle dochodów.

Osada	Bartnicy	Bartnicy /Kmiecie	Bartnicy /Zagrodnicy	Bartnicy /Komornicy	Inni	Dochód z bartnictwa (grosze)	Udział w dochodach wsi
Dębno	17	17/36	0/4	0/0	0	1 083,0	41,5%
Giedlarowa	18	16/93	0/7	2/10	0	1 071,0	16,5%
Jelna	10	9/22	0/0	0/3	1	518,8	50,9%
Kuryłówka	11	11/22	0/0	0/0	0	621,2	35,6%
Ożanna	4	0/19	0/10	0/0	4	216,3	10,2%
Rzuchów	4	3/8	1/7	0/0	0	246,3	13,1%
Sarzyna	20	16/25	3/8	1/3	0	1 650,2	62,3%
Siedlanka	2	2/12	0/5	0/0	0	130,7	24,4%
Stare Miasto	31	31/56	0/0	0/0	0	1 785,3	45,4%
Wierzawice	4	4/23	0/6	0/0	0	266,8	10,8%
Wywłoka	8	5/14	2/17	1/4	0	501,1	41,6%
Razem	129	114/330	6/64	4/20	5	8090,7	30,4%

Opracowano na podstawie lustracji województwa ruskiego 1564/1565 (*Opisi*, t. 2, s. 176-202).

Znacznie trudniejszym zadaniem jest określenie pozycji bartnictwa w strukturze zajęć gospodarczych podejmowanych przez mieszkańców starostwa sandomierskiego, odpowiadającego swoim zasięgiem za znaczną część badanego obszaru. Lustracja tej części nie zawiera bowiem informacji na temat liczby mieszkańców zajmujących się hodowlą pszczół. Jedynym wskaźnikiem, do którego możemy się odwołać jest wspomniany już wcześniej udział dochodów z danin bartniczych w ogóle dochodów z danej wsi, jakie uzyskiwał jej właściciel.

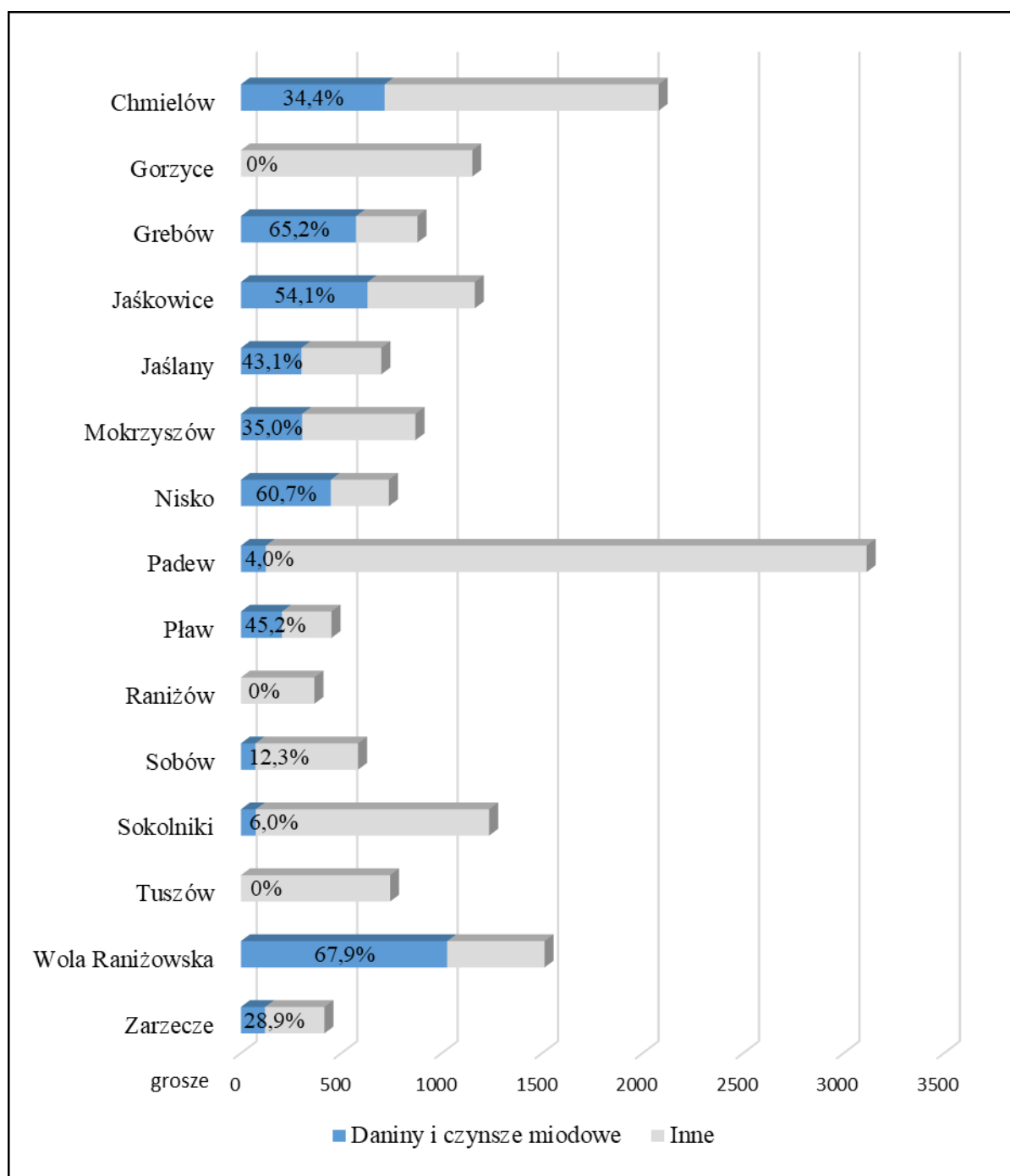
Rycina 14. Bartnik

Źródło: WBL, sygn. T.X/1498.

Warto zaznaczyć, że w przeciwieństwie do tej części Puszczy Sandomierskiej, która administracyjnie należała do województwa ruskiego, mieszkańcy starostwa sandomierskiego daninę z posiadanych barci uiszczali w formie pieniężnej, w źródłach określanej jako czynsz miodowy. Drugim z podatków, jaki składano było *kunne*, również uiszczane w pieniądzu. Analiza wysokości należności we wsiach starostwa sandomierskiego wskazuje, że i w tej części Puszczy Sandomierskiej bartnictwo było istotnym elementem gospodarki. Uwagę zwrócić należy na znikomy udział dochodów z bartnictwa w najbardziej dochodowej i jednej z największych wsi rolniczych, czyli Padwi, gdzie udział w ogóle dochodów wynosił zaledwie 4%. Znacznie lepiej sytuacja wyglądała w największej pod względem powierzchni areału rolnego – Woli Raniżowskiej, gdzie udział dochodów z danin bartniczych wyniósł 67%. Równie istotne, dominujące miejsce pod tym względem, bartnictwo zajmowało w Grębowie, Nisku i Jastkowicach. Pełną analizę przedstawiono na wykresie (Wykres 3.).

Wykres 3. Udział danin bartniczych w ogóle dochodów wsi st. sandomierskiego w 1565 r.

Opracowano na podstawie lustracji województwa sandomierskiego 1564/1565 r. (LWS, s. 107-109, 116-129, 138-140).

U schyłku XVI w. w starostwie sandomierskim doszło do zmiany w systemie składania daniny przez mieszkańców posiadających barcie w lasach królewskich. W miejsce wcześniej funkcjonującego pieniężnego czynszu miodowego oraz danin w formie owsa i kur, pojawiła się danina w postaci miodu, co zauważyć można poprzez analizę lustracji z 1602 r. Zmianę tę dobitnie podkreśla zapis dotyczący daniny miodowej

w Chmielowie, gdzie informowano: „Dawano przedthim owszy miodowe y kury, ale terasz tę dan miodem odprawuią (...)”⁵⁵⁸. Miód oddawano według miary, jaką były ćwierci. Co istotne, na podstawie wysokości tej daniny można wyliczyć ile barci posiadali mieszkańcy poszczególnych wsi, ponieważ jedną ćwierć miodu oddawano od dwunastu pni: „Ktorzy Psczoły mają ode dwunasthu pniow czwierz miodu przychodzi (...)”⁵⁵⁹. Wyliczenia te dają imponującą liczbę barci, jakie posiadali mieszkańcy starostwa, co potwierdza istotną rolę bartnictwa w życiu gospodarczym także tej części Puszczy Sandomierskiej.

Tabela 12. Wysokość daniny miodowej składanej przez mieszkańców starostwa sandomierskiego oraz liczba posiadanych przez nich barci w 1602 r.

Osada	Danina miodowa (ćwierci)	Liczba pni (barci)
Chmielów	40	480
Grębów	40	480
Jastkowice	40	480
Jaślany	18	216
Jeżowe	9	108
Kamień	2	24
Nisko	19	228
Padew	22	264
Pław	13	156
Przyszów	2	24
Raniżów	13	156
Sobów	9	108
Sokolniki	15	180
Wola Raniżowska	60	720
Zarzeczce	18	216
Kurzyna		
Razem	320	3840

Opracowano na podstawie lustracji województwa sandomierskiego z 1602 r. (AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 69v-139).

⁵⁵⁸ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 74.

⁵⁵⁹ *Ibidem*, k. 71v.

Trudno jednoznacznie określić wpływ bartnictwa na środowisko przyrodnicze Puszczy Sandomierskiej. Z jednej strony wydrążanie barci w pniach osłabiało drzewa i powodowało ich psucie się⁵⁶⁰. Z drugiej zaś, bartnicy musieli dbać o swoje barcie, tym samym o drzewa, w których te się znajdowały. Ponadto utrzymywanie barci w drzewach mogło być argumentem przeciwko dalszej wycince lasów. W literaturze przedmiotu podkreślano korelacje między bartnictwem a występowaniem pożarów⁵⁶¹. Analizowane źródła nie pozwalają jednak na poczynienie wniosków w tym aspekcie na terenie dawnej Puszczy Sandomierskiej, ponieważ tego rodzaju zjawiska nie były odnotowywane.

Innym elementem relacji środowiskowych było niszczenie barci w ramach postępującego procesu deforestacji. Interes bartników z czasem stawał po przeciwnej stronie z interesem pasterzy, rudników czy zasadźców, prowadzących kolejne akcje osadnicze. Wraz z kurczącymi się powierzchniami leśnymi, konflikt ten się nasilał. Zdarzało się, że drzewa bartne wycinali rudnicy chcący pozyskać drewno do wytapiania żelaza. Takie zjawisko miało miejsce w lasach nieopodal Lubaczowa, co odnotowano w lustracji wsi Opaka w 1564/1565 r.: „Przychodziło tego miodu ynszych liath wiącezi, alye tich czassow rudniczi popsowały siła liassow, przez ktore spustossily szię kilka barthnikow barczy”⁵⁶². Także w dekrete na rzecz poddanych z Zamchu i Obszy wydanym w 1574 r. podniesiono problem niszczenia barci przez rudników: „skarżili, ze rudniczy psują drzewo w puszczach naszych do barczy godne, w czym oni mają wielką skode”⁵⁶³. Z nieznanego powodu ucierpieli także bartnicy z Woli Raniżowskiej, gdzie w 1569 r. informowano o psuciu barci⁵⁶⁴. Z kolei w Sobowie w starostwie sandomierskim, barcie poddanych były niszczone w wyniku wypasu bydła w okolicznych lasach⁵⁶⁵.

Zniszczenia dokonywano także poprzez akcje kolonizacyjną. Karczunki lasów w celu założenia nowej osady bądź powiększenia areału uprawnego prowadziły do uszkodzenia drzew bartnych. Kiedy w lasach przyległych do Grębowa zaczęto budować nową wieś, nazywaną pierwotnie *Wolia*, poddani z Grębowa skarżyli się, że wojewoda będący inicjatorem tego przedsięwzięcia „bory poniemalei części pustoszy” i „barci na budynki tei wszi Woliei poddanym szcinacz roskazuie”⁵⁶⁶. Równocześnie, mieszkańcy

⁵⁶⁰ *O Bartnictwie...*, *op. cit.*, s. 403.

⁵⁶¹ *Ibidem*.

⁵⁶² *Opisi*, t. 3, s. 254.

⁵⁶³ *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, wyd. W. Sobieski, t. 1, Warszawa 1904, s. 474.

⁵⁶⁴ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 29, k. 27.

⁵⁶⁵ *Ibidem*, k. 17.

⁵⁶⁶ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 78.

wsi Jaślany skarżyli się na lokalnego właściciela dóbr ziemskich, że „Liaszy krolia Jego Mczi rokopywa, przez czo barczy poddanym pustoszeią”⁵⁶⁷. Być może z tego samego powodu szkody działały się bartnikom z Mokrzyszowa, gdzie w tej samej lustracji (1602), informowano, że „terasz iest barczy niemało spustoszałych”⁵⁶⁸. Zniszczeniu uległy nie tylko barcie mieszkańców, lecz także istniejące tam wcześniej barcie dworskie⁵⁶⁹.

3.5. Łowiectwo i rybołówstwo

W gospodarce średniowiecznej i wczesno-nowożytnej Polski ważne miejsce odgrywało łowiectwo, choć jego znaczenie malało wraz z rozwojem rolnictwa⁵⁷⁰. Na wstępie wyjaśnić należy przyjętą terminologię, bowiem różnice między pojęciami „łowiectwo”, „myślistwo” czy „polowanie” są trudne do rozgraniczenia, szczególnie w kontekście zamierzonych czasów⁵⁷¹. Należy zgodzić się, że to „łowiectwo” w najlepszy sposób wyraża aktywność gospodarczą polegającą na polowaniu na zwierzynę leśną w średniowieczu i we wczesnej nowożytności. Za przyjęciem tego pojęcia oręduje również nazewnictwo stosowane w źródłach na temat badanego obszaru, co zostanie przedstawione w tej części pracy.

O łowieckim charakterze Puszczy Sandomierskiej świadczą poszczególne toponimy, zarówno te dotyczące osad o najstarszej metryce - Sokolniki i Turbia, jak i miejscowości powstałe w zaawansowanej już fazie rozwoju struktur osadniczych. Mowa tu o osadach powstałych w drugiej połowie XVI w., jak Sokołów, Turza oraz Łowisko. To właśnie w okolicach tych miejscowości w 1409 r. Władysław Jagiełło miał prowadzić łowy przed wojną z Zakonem Krzyżackim w celu zgromadzenia żywności niezbędnej do kampanii. Puszcza Sandomierska była też cenionym regionem łowieckim, na terenie którego polowali m.in. Kazimierz Wielki, Władysław Jagiełło czy Stefan Batory. Bardzo ważną rolę odgrywał w tym zakresie dwór myśliwski w Przyszowie. Niewykluczone, że w pewnym stopniu taką funkcję posiadał także zamek w Zamchu.

Po kilku informacjach o charakterze ogólnym, ukazujących łowiectwo jako element dziedzictwa kulturowego omawianego obszaru, przejść należy do bardziej bezpośrednich danych, które powinny pomóc w określeniu roli łowiectwa wśród

⁵⁶⁷ *Ibidem*, k. 116.

⁵⁶⁸ *Ibidem*, k. 66.

⁵⁶⁹ *Ibidem*, k. 67.

⁵⁷⁰ T. Mańkowski, *Prawo łowieckie w Polsce w wiekach średnich*, „Przewodnik naukowy i literacki”, 1904, 32, s. 513.

⁵⁷¹ A. Samsonowicz, *op. cit.*, s. 20-40.

aktywności gospodarczych podejmowanych przez mieszkańców dawnej Puszczy Sandomierskiej. W pierwszej kolejności należy zaznaczyć, że możliwość odbywania łowów wymagała zgody monarchy, co potwierdzają liczne przykłady regulacji w tym aspekcie. W wiekach średnich, co do zasady, w całej Europie stosowano podział fauny łownej, najczęściej poprzez wyodrębnienie zwierzyny grubej (*animalia superiora*) i zwierzyny drobnej (*animalia minuta*)⁵⁷². Jeszcze w XII w. w lasach rozciągających się wokół wsi Sokolniki, Turbia i Żabno, kanonicy z kolegiaty sandomierskiej uzyskali zezwolenie na polowania na jelenie, sarny i mniejszą zwierzynę⁵⁷³.

Szczególną rolę w tym aspekcie odgrywały lokacje na prawie niemieckim, bowiem wśród uprawnień jakie otrzymywali sołtysi, z reguły znajdowało się także prawo do polowania⁵⁷⁴. Zazwyczaj dotyczyło ono zwierzyny drobnej, choć liczne przykłady zróżnicowania w tym względzie budują opinię, że prawo do polowania nie było jednorodne i ściśle określone, co ma swoje potwierdzenie w zapisach źródłowych. Wśród pozwoleń, jakie otrzymał sołtys Giedlarowej, w przywileju lokacyjnym (1409) zawarto informację, że ma on prawo do polowania na mniejszą zwierzynę, które obejmowało łowienie zajęcy (*leporum*) i lisów (*vulpium*) oraz prawo do polowania na ptactwo (*aucupationes*)⁵⁷⁵. W południowo-zachodniej części puszczy między rzekami Wielopolką i Tuszynką, sołtys Ostrowa miał prawo do połowu ryb, polowania na zwierzynę większą i mniejszą oraz na ptactwo (1346)⁵⁷⁶.

Przywileje określające reguły, wedle których nadawano prawo do obywatwa łowów wydawano zarówno dla dóbr królewskich, duchownych, jak i szlacheckich. Przy opisie uposażenia kościoła parafialnego w Zaczerniu (1439) wspomniano, że pleban posiada prawo do połowu ryb w rzece zwanej Czarna, wolny wyrąb drewna, możliwość nieodpłatnego korzystania z pastwisk do wypasu bydła i trzody. Otrzymał także wyraźne pozwolenie na polowanie na zwierzynę wszelkiego gatunku⁵⁷⁷. Z kolei w 1456 r. przywilej na wolne łowienie zwierzyny w lasach między rzekami Trześń i Czarna od

⁵⁷² *Ibidem*, s. 50.

⁵⁷³ KDM, t. 1, s. 126: „Item in nemoribus, siluis, fructetis et campis uillarum dicte ecclesie, prelati et canonici ipsius ceruos, damas, capreolos ceterasque minors bestias libere uenabuntur”.

⁵⁷⁴ T. Mańkowski, *op. cit.*, s. 828.

⁵⁷⁵ ZDM, t. 1, s. 360.

⁵⁷⁶ AGZ, t. 7, s. 8: „[...] sculteto habere piscaturas piscium et venaciones ferarum tam parvarum quam magnarum, aucupacionem avium in omnibus nemoribus [...]”.

⁵⁷⁷ ZDM, t. 5, s. 399: „Item cunctarum venationum quorumcumque animalium damus evidentem libertatem”.

Kazimierza Jagiellończyka otrzymał Florian z Pacanowa (*Floriano de Paczanow*), zaś w 1515 r. pozwolenie to przeszło na Stanisława Mieleckiego⁵⁷⁸.

Śledząc ustanawianie prawa w tym zakresie, odnaleźć można przykłady możliwości polowań na rozmaite gatunki, jak choćby w przypadku przywileju lokacyjnego Kurzyny i Jarocina (1571), gdzie zasadzca mógł bez ograniczeń polować na zające, lisy, wilki i ptaki wszelkiego rodzaju⁵⁷⁹. Zdarzało się, że przywilej dotyczył tylko jednego gatunku, jak w przypadku zasadzcy Piskorowic, który otrzymał „wolne łowienie” bobrów w rzekach San i Lubienia⁵⁸⁰. Być może pozwolenie o podobnym zakresie posiadał sołtys Sarzyny, skoro jej dwóch mieszkańców polowało na zające⁵⁸¹.

W źródłach o charakterze skarbowym obszaru puszczy należącego do województwa sandomierskiego łowcy wyszczególniani są pośród mieszkańców i stanowią istotną część społeczności wiejskich. Pierwsze informacje na temat łowców we wsiach starostwa sandomierskiego zawiera rejestr poborowy z 1510 r. Wówczas niesprecyzowani pod względem liczby łowcy zamieszkiwali na 8 łanach w Chmielowie, w Jaślanach posiadali dwa, a w Jastkowicach łan ziemi⁵⁸². Znacznie więcej informacji na temat liczby łowców oraz posiadanej przez nich ziemi zawiera lustracja z 1565 r. Wówczas w Chmielowie na 10 łanach mieszkało ich 25, na gruncie o tej samej wielkości, niewiele mniej, bo 20 zamieszkiwało w pobliskim Mokreszowie, dwa łany posiadało siedmiu łowców w Nisku, po czterech na różnej powierzchni mieszkało w Grębowie (1 i ¼ łanu), Jastkowicach (1 łan), Padwi (2 i ¾ łanu) i Woli Raniżowskiej (2 i ¾ łanu), trzech łowców posiadających po ¼ łanu ziemi było w Sobowie, dwóch w Pławie⁵⁸³. Osadami o szczególnie łowieckim charakterze były Zarzecze i Przyszów, gdzie wszyscy mieszkańcy (gospodarze) zdefiniowani zostali jako łowcy. W Zarzeczu było ich aż 57⁵⁸⁴, zaś w Przyszowie – czterech, którzy stanowili zaplecze znajdującego się tam zamku myśliwskiego⁵⁸⁵. Zdarzało się, że łowcy posiadali większe obszary ziemi, jak w

⁵⁷⁸ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 30, k. 109: „super locum venacionum alias sthan liberamque venacionem omnium ferrarum in borris nostris seu nemoribus silvarum Ramischowskye Wolskye, Idzykowyech et Volne”.

⁵⁷⁹ AGAD, MK, Księgi Wpisów, sygn. MK 110, k. 99-99v.

⁵⁸⁰ BN, BOZ, sygn. 1815, s. 47.

⁵⁸¹ *Opisi*, t. 2, s. 189: „wolne stawianie sieczy dla zaięczy”.

⁵⁸² AGAD, ASK, ASK I, sygn. 10, k. 27v.

⁵⁸³ LWS, s. 116-140.

⁵⁸⁴ *Ibidem*, s. 121: „W tej wsi nie masz kmieci, jedno łowcy”.

⁵⁸⁵ *Ibidem*, s. 136.

Chmielowie, gdzie w przeliczeniu na gospodarstwo, na jednego łowcę przypadało 0,4 łanu, zaś gospodarstwo kmiecie średnio zajmowało 0,3 łanu⁵⁸⁶.

W ciągu kolejnych dekad stan liczebny łowców we wsiach starostwa sandomierskiego zmniejszał się, co zapewne było kolejnym efektem przemian gospodarczych, jakie miały miejsce w drugiej połowie XVI w. Choć jeszcze w końcu lat 80. w poszczególnych wsiach ich liczba wzrosła (Chmielów, Jastkowice, Jaślany, Wola Raniżowska), to już u schyłku wieku ilość łowców rażąco spadła, co potwierdzają opisy wsi zawarte w lustracji z 1602 r. Dane zestawiono w tabeli (Tabela 13.).

Tabela 13. Łowcy we wsiach starostwa sandomierskiego w latach 1565-1602.

Osada	1565		1578		1602	
	Łowcy	Areal (łany)	Łowcy	Areal (łany)	Łowcy	Areal (łany)
Chmielów	25	10	34	10	0	0
Grębów	4	1 ¼	-	1 ¼	3	-
Jastkowice	4	1	8	1	0	0
Jaślany	0	0	4	1	4	1
Mokrzyszów	20	10	5	1 ½	10	5
Nisko	7	2	-	1 ⅝	0	0
Padew	4	2 ¾	4	2	0	0
Pław	2	½	2	½	0	0
Przyszów	4	-	-	-	4	-
Sobów	3	¾	2	½	2	-
Sokolniki	0	0	-	1	0	0
Wola Raniżowska	4	2 ¾	5	2	5	1 ¼
Zarzecze	57	-	20	3 ¾	0	0

[-] - brak danych

Opracowano na podstawie lustracji starostwa sandomierskiego z 1565 r. (LWS, s. 116-140), rejestru poborowego powiatu sandomierskiego z 1578 r. (*Małopolska*, t. 1, s. 197-203) i lustracji starostwa sandomierskiego 1602 r. (AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 66-77, 115v-140).

⁵⁸⁶ *Ibidem*: 74 kmieci posiadało w sumie 22 i ¼ łanu, zaś 25 łowców posiadało 10 łanów.

Zapisy lustratorów dostarczają także istotnych informacji na temat praw i obowiązków łowców. Często określani byli jako „wolni”, nie płacili bowiem czynszu od posiadanej ziemi, byli za to zobowiązani do pełnienia służby zamkowej⁵⁸⁷. W świetle zapisów źródłowych wynika, że łowcy poza polowaniem trudnili się, zapewne w mniejszym stopniu, różnymi pobocznymi zajęciami. Z pewnością istotną część ich aktywności gospodarczej stanowiło bartnictwo, bowiem obligatoryjne było płacenie przez nich czynszów miodowych⁵⁸⁸. W Sobowie łowcy płacili za żer, co wskazuje, że zajmowali się również hodowlą⁵⁸⁹. Ponadto jeden z nich posiadał młyn⁵⁹⁰. Z kolei w Przyszowie poza polowaniami i doglądaniem barci, łowcy zajmowali się transportem żelaza z miejscowej kuźnicy oraz pracowali w tartaku przy obróbce drewna⁵⁹¹. Służebny charakter ich działalności, zapewne przestał być wystarczający wobec zachodzących przemian w systemie gospodarczym, skoro źródła z początku XVII w. coraz częściej ukazywały zjawisko narzucania łowcom obowiązku płacenia czynszu od ziemi. W lustracji z 1602 r. informowano, że łowcy w Sobowie „przedthim beli wolni teraz rowno z drugimi powinnoocy oddawaią”⁵⁹².

W pozostałych częściach Puszczy Sandomierskiej łowcy nie występowali jako odrębna część społeczności, co wiązało się zapewne z innymi obyczajami. Aktywność łowiecka nie była jednak obca ich mieszkańcom, choć przybierała inne formy. W lasach starostwa zamechskiego znajdowały się liczne łowiska oraz siedziby, w których mieszkali łowcy zarówno w lecie, jak i w zimie⁵⁹³. Wspomniani łowcy zapewne byli zwolnieni z danin, ponieważ ich działalność polegała na pełnieniu służby w postaci dostarczania złowionej zwierzyny do zamku zamechskiego. Także w starostwie leżajskim w puszczy znajdowały się liczne siedziby przeznaczone dla łowców⁵⁹⁴. Jak zapisano w lustracji, w lasach starostwa były „domy pobudowane, których słudzy strzegą i pan starosta czasem albo jego łowcy tam z sieciami zajadą, tam przemieszkiwują, kiedy zajadą w łowy”⁵⁹⁵. Jednym ze znanych łowisk w tym regionie było *na Luchowej*, której

⁵⁸⁷ LWS, s. 118: „żadnych czynszów ani podatków nie dawają, robót także nie czynią, jedno do zamku, także w łowy służbę powinni”.

⁵⁸⁸ *Ibidem*, s. 138: „czynszów rolnych nie dawają, telko miodowy czynsz”.

⁵⁸⁹ *Ibidem*, s. 128.

⁵⁹⁰ *Ibidem*.

⁵⁹¹ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 126v: „Czisz Łowczy powinny Rudnikowi Pryszowskiemu Rudę odwozycz s listy kendy potrzeba chodziec u Piły tramy trzec, a Zimie do Sieczy”.

⁵⁹² *Ibidem*, k. 69v.

⁵⁹³ *Opisi*, t. 2, s. 221-222.

⁵⁹⁴ *Ibidem*, s. 203.

⁵⁹⁵ *Ibidem*, s. 203.

strzegli mieszkańcy pobliskiej Ożanny⁵⁹⁶. Udział w łowach zajmował też istotne miejsce wśród roboczn, do jakich zobowiązani byli mieszkańcy poszczególnych wsi, zwłaszcza we wschodniej części badanego obszaru. Mieszkańcy Baszni mieli obowiązek brać udział w łowieniu zwierzyny w wymiarze 12 dni w roku dla jednego gospodarstwa⁵⁹⁷. Z kolei dla mieszkańców Radruża wynosił on 7 dni⁵⁹⁸. Do podobnego świadczenia zobowiązani byli mieszkańcy Lublińca i Żukowa, jednak nie określono jego wymiaru, mieli oni stawić się „na rozkaz”⁵⁹⁹.

Pokrewnym zajęciem, nastawionym na pozyskiwanie zasobów naturalnych było rybołówstwo. Prawo połowu ryb często wymieniane było obok zezwolenia do odbywania polowań, choć zdarzało się, że występowało ono w odosobnieniu. Przykładem takiego stanu rzeczy były uprawnienia sołtysa z Łukowej, który posiadał wolność połowu ryb w Dębnie, gdzie również zostało mu nadane sołectwo w 1397 r.⁶⁰⁰. O obecności rybaków w strukturze zajęć gospodarczych na terenie Puszczy Sandomierskiej świadczą liczne przykłady ich wzmiankowania w źródłach o charakterze skarbowym, tj. rejestrach poborowych i lustracjach.

Lustracja dóbr królewskich z 1565 r. wymienia licznych rybaków, określanych wówczas rybitwami w starostwie leżajskim. W Starym Mieście aż ośmiu kmieci zajmowało się połowem ryb. Dwóch określono jako „rybitwi reczni”, którzy łowili ryby zarówno w rzece San, jak i na „pewnich jeziorach”. Z kolei pozostałych sześciu rybaków określono jako „ribitwi jesierni”, co oznacza, że najpewniej zajmowali się połowem ryb w miejscowych jeziorach i stawach⁶⁰¹. Wśród mieszkańców Leżajska było dwóch rybaków, którzy „łowią na jeziorach Sanowich”, choć lustrator zaznaczył, że ich liczba była zmienna⁶⁰². W Sarzynie było trzech rybaków, dwóch z nich płaciło za „wolne łowienie” w jeziorach, zaś trzeci łowił w rzece San⁶⁰³. W Wierzawicach był tylko jeden rybak, który miał „wolne łowienie w iezierze Szanowim”⁶⁰⁴. Z kolei w Wywłoce „rybitów jeziornych” było dwóch⁶⁰⁵. Na terenie starostwa lubaczowskiego odnotowano

⁵⁹⁶ *Ibidem*, s. 202.

⁵⁹⁷ *Opisi*, t. 3, s. 257.

⁵⁹⁸ *Ibidem*, s. 269.

⁵⁹⁹ *Ibidem*, s. 261, 265.

⁶⁰⁰ ZDM, t. 6, s. 151.

⁶⁰¹ *Opisi*, t. 2, s. 179.

⁶⁰² *Ibidem*, s. 174-175.

⁶⁰³ *Ibidem*, s. 189.

⁶⁰⁴ *Ibidem*, s. 191.

⁶⁰⁵ *Ibidem*, s. 186.

tylko jednego rybaka, a był nim zagrodnik z Woli Dworzeckiej - posiadał on łąkę z której nie płacił podatków, ponieważ pełnił posługę do zamku lubaczowskiego⁶⁰⁶.

Niewielu rybaków wspominają źródła opisujące zachodnią część dawnej Puszczy Sandomierskiej. W 1567 r. odnotowano jedynie, że w jeziorach przy Sanie ryby łowili kmiecie z Gorzyc⁶⁰⁷. W rejestrze 1578 r. wśród płacących pobór wspomniano dwóch rybaków w tej wsi⁶⁰⁸. Sytuacja znacznie lepiej wyglądała w ziemi przemyskiej, choć biorąc pod uwagę liczbę rybaków ujętych w lustracji z 1565 r., należy stwierdzić, że znaczenie rybołówstwa znacznie zmalało. W rejestrze poborowym z 1579 r. po jednym rybaku (*piscator*) odnotowano w Wierzawicach, Księżpolu i Szówsku, zaś po dwóch zamieszkiwało w Sarzynie i Wietlinie⁶⁰⁹. Taki stan podtrzymuje także rejestr z 1589 r., ponadto wzmiankując jednego rybaka w Tryńczy⁶¹⁰. Trudno określić miejsce rybołówstwa w życiu gospodarczym wschodniej części Puszczy Sandomierskiej, ponieważ źródła rzadko podawały rybaków w opisach poszczególnych wsi. Wyjątkiem był Lubaczów, w którym w źródłach z końca lat 70. odnotowywano kilkunastu rybaków, najwięcej – 17, w 1578 r.⁶¹¹.

Podział wśród wymienionych w lustracjach mieszkańców Puszczy Sandomierskiej, którzy zajmowali się połowem ryb, wskazuje na widoczne rozgraniczenie między tymi, którzy łowili ryby w rzekach i tymi, którzy odławiali je z miejscowych jezior, stawów czy starorzeczy. Warto zaznaczyć, że wymienieni w rejestrach rybacy zamieszkiwali wsie zlokalizowane wzdłuż głównego ciek wodny - rzeki San.

3.6. Wycinka lasu, przemysł drzewny i rudnictwo

Co do zasady w średniowiecznej Polsce mieszkańcy poszczególnych wsi i miast mieli wolny dostęp do okolicznych lasów. Kiedy towary leśne zaczęły zyskiwać na znaczeniu, dostęp ten stopniowo ograniczano. Restrykcje nasilały się wraz z rozwojem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Pozyskiwanie drewna w formie czy to tzw. suszu czy też na potrzeby budulca było na tyle powszechne wśród mieszkańców Puszczy

⁶⁰⁶ *Opisi*, t. 3, s. 252.

⁶⁰⁷ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 68, k. 20.

⁶⁰⁸ *Małopolska*, t. 1, s. 196.

⁶⁰⁹ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 410-411v, 417-417v.

⁶¹⁰ *Ruś Czerwona*, t. 1, s. 3-24.

⁶¹¹ *Ibidem*, s. 208.

Sandomierskiej, że nie było ujmowane w źródłach. Odnotowywano natomiast wycinanie drzew przez ludzi przybywających do puszczy z ziem sąsiednich.

O dużych możliwościach czerpania z zasobu leśnego świadczą wkupywania się do puszczy, tzw. „wrębów” przez ludzi z zewnątrz, najczęściej mieszkańców sąsiednich wsi. W sposób szczególny eksploatowane były dwa regiony. Pierwszym z nich były kompleksy leśne w północno-zachodniej części badanego obszaru. Jeszcze w XIV w. prawo do wrębu posiadali kmiecie z Chmielowa i Sobowa⁶¹². Na początku XVI w. Zygmunt Stary zezwolił poddanym Spytką z Tarnowa ze wsi Wielowieś, Trześń, Dzików, Borów i Zakrzew na używanie lasów (wkupy, wręby i korzystanie z żołądzi) przynależnych do wsi Mokrzyszów i Sokolniki⁶¹³. Działalność ta powodowała duże szkody. W lustracji z 1565 r. zawarto informację o skargach osadników z Mokrzyszowa, którzy informowali, że przybysze z wymienionych wsi „lasy i puszcze królewskie pustoszą, nie telko na potrzeby swe rąbają, ale też i przedawają”⁶¹⁴. Z czasem obszar wycinki poszerzono. W lustracji z 1602 r. odnotowano, że w Chmielowie „Wrembu czo szie s inszych wszi do Boru wkupuią” zapłacono 20 złotych, zaś przy Grębowie zapisano, że z „Naimu wolnego wrembu w Borrach z okolicznych wssy” otrzymano aż 60 złotych⁶¹⁵.

Drugim obszarem, który był silnie eksploatowany w ramach „wrębów” były lasy okalające Mrowlę i Bratkowice. Generowały one duże przychody, w 1565 r. przekraczały one 50% dochodów, jakie trafiały do właściciela Mrowli⁶¹⁶. W inwentarzu z 1569 r. odnotowano, że „Do laszow Bratkowskich wkupuia sie na wramb niektore wszi ziemiańskie bywa tego czasem wieczei czasem mniei”, wówczas opłata ta wyniosła 264 korców owsa, co przekładało się dochód sięgający 50 złotych⁶¹⁷. Drewno z puszczy pozyskiwano także w innych jej częściach. W latach 80. z kompleksów leśnych należących do Zamchu, wycinano i obrabiano tramy do budowy miasta Zamościa⁶¹⁸. W roku 1583 na budowę tamtejszego folwarku wywieziono z Zamchu 16 kop żerdzi (36 wozów)⁶¹⁹.

⁶¹² KDM, t. 1, s. 386.

⁶¹³ AGAD, MK, Księgi Wpisów, MK 65, k. 374-374v.

⁶¹⁴ LWS, s. 116-117.

⁶¹⁵ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 74, 77.

⁶¹⁶ LWS, s. 81: „Wkupują się do lasów i borów cudzech”. Za wkup do lasów dawano owies, którego wartość przekraczała połowę dochodów właściciela wsi.

⁶¹⁷ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 29, k. 266v.

⁶¹⁸ BN, BOZ, sygn. 1815, s. 427-428.

⁶¹⁹ *Ibidem*, s. 428.

Najważniejszym elementem przemysłu leśnego były tartaki⁶²⁰. Wiązały się one z funkcjonowaniem młynów, ponieważ działały w ich obrębie. Możliwości ich zakładania oraz efektywność produkcji była więc zależna od warunków środowiskowych tj. stosunków wodnych, ponieważ siła strumienia wody napędzającej koło młyńskie musiała być na tyle wystarczająca, aby odpowiednio wpędzić w ruch piłę. Informacje źródłowe na temat obecności tartaków w Puszczy Sandomierskiej pochodzą z XVI w.

Szereg zapisów źródłowych potwierdza, że piłę posiadał młyn w Przyszowie⁶²¹. Wyposażenie to istniało też w co najmniej dwóch młynach położonych na rzece Tanwi. Pierwszy z nich, nazywany „Borowy” leżał na gruntach Zamchu i był zaopatrzony w piłę jeszcze w pierwszej połowie XVI w.⁶²², zaś drugi, w którym odnotowana była jej obecność (*serra*) po raz pierwszy w 1578 r. - w Księżpolu⁶²³. Tarcice wyrabiano także na terenie starostwa leżajskiego, w młynach w Ożannie i Sarzynie⁶²⁴. Regionem, gdzie przemysł tartaczny miał duże znaczenie były tereny Puszczy Sandomierskiej w sąsiedztwie Rzeszowa. W piłę tartaczną wyposażone były bowiem młyny znajdujące się na gruntach wsi Bratkowice i Przewrotne⁶²⁵. W 1591 r. odnotowano drugi młyn na gruncie Zamchu, który posiadał piłę⁶²⁶. U schyłku XVI w. tartak powstał w młynie w Grębowie. W lustracji z 1602 r. informowano, że jest tam „Pyła nowo zbudowana w ktorei iusz tarczicze trą”⁶²⁷. Warto zwrócić uwagę, że młyny z pilami znajdowały się w najbardziej zalesionych partiach puszczy.

Obróbką drewna z reguły zajmowali się tracze, tak też określano ich w lustracjach poszczególnych młynów. Były jednak wyjątki od tej reguły. W Zamchu, prawdopodobnie zajmowali się tym ci sami ludzie, którzy mielili zboże na mąkę, jak wynika z lustracji z

⁶²⁰ H. Samsonowicz, *op. cit.*, s. 165.

⁶²¹ LWS, s. 136; AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 68, k. 23; AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 29, k. 24; AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 126v-127.

⁶²² BN, BOZ, sygn. 1815, s. 116. Obróbkę drewna w młynie w kolejnych dekadach potwierdzają zapisy z 1565 (*Opisi*, t. 2, s. 223) i 1591 r. (BN, BOZ, sygn. 1815, s. 428).

⁶²³ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 411v. Piłę w tamtejszym młynie odnotowano także w 1591 i 1612 r. (BN, BOZ, sygn. 1815, s. 420).

⁶²⁴ *Opisi*, t. 2, s. 206. Piła w Ożannie wzmiankowana była również w rejestrze z 1578 r. – „*serra unis rottis*” (AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 409.).

⁶²⁵ LWS, s. 80; AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 29, k. 268; AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 68, k. 264; AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 425-425v.

⁶²⁶ BN, BOZ, sygn. 1815, s. 428.

⁶²⁷ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 77v.

1570 r.: „tharczicz nie rzeżą, chiba kiedy mlin sthoy”⁶²⁸. Z kolei w lustracji młyna w Przyszowie z 1602 r. zapisano, że obróbką drewna zajmowali się tamtejsi łowcy⁶²⁹.

W kontekście badań nad tym zajęciem w Puszczy Sandomierskiej istotne jest pytanie o wielkość produkcji prowadzonej przez traczy. Wedle zapisów lustracji z 1564/1565 r. w Przyszowie wyprodukowano 444 tarcic (siedem kop i 24 sztuki), podobną wielkość odnotowano w 1567 - 480 (osiem kop) i 1569 r. - 450 (siedem i pół kopy)⁶³⁰. Znacznie mniejszą ilość desek wytwarzał tartak w Bratkowicach. W 1565 r. zanotowano, że rocznie wyrabiano tam 60 tarcic⁶³¹. W Sarzynie w 1565 r. przerabiano 40 tramów, co przekładało się na 160 tarcic. Z kolei w Ożannie w tym samym roku z 30 tramów uzyskano 120 tarcic⁶³². Już na bazie tych skromnych informacji zauważyć można dużą rozpiętość w wielkości produkcji, co ma związek z lokalnymi potrzebami i zapewne z mocą przerobową poszczególnych tartaków.

Opierając się na informacjach zawartych w lustracji młynów w Sarzynie i Ożannie można oszacować, jaką ilość drzew wycinano w celu uzyskania materiału budowlanego. Skoro z jednego wyciętego drzewa (tram) uzyskiwano cztery tarcice, oznacza to, że tylko w lasach starostwa leżajskiego rocznie wycinano 70 doborowych drzew. Stosując ten przelicznik dla ilości desek produkowanych w młynie przyszowskim, wynika że w okolicznych lasach wycinano co roku ponad 100 drzew. Brak jest źródeł, aby określić jakie gatunki drzewa i w jakich proporcjach przerabiali miejscowi traczy. Można jedynie za dotychczasowymi ustaleniami w literaturze przedmiotu przyjąć, że dominującą pozycję zajmowała sosna, choć obróbce poddawano także grab, dąb, świerk, jodłę, jesion oraz lipę⁶³³.

Rodzi się pytanie, kto stał za budową tartaków. H. Samsonowicz przekonywał, że zdecydowana większość tartaków istniejących w XVI-wiecznej Polsce należała do dworu⁶³⁴. Tak też wynika z zapisów źródłowych dotyczących Puszczy Sandomierskiej. Produkowany materiał trafiał do dworu, co potwierdzają zapisy źródłowe. Tarcicę z

⁶²⁸ *Opisi*, t. 4, s. 288.

⁶²⁹ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 126v-127.

⁶³⁰ LWS, s. 136; AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 68, k. 23; AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 29, k. 24.

⁶³¹ LWS, s. 80. Ta sama ilość odnotowana w lustracji z 1569 r.: „Jest Tracz przy tym młynie ktorego dostaie sie tarczicz do roku 60”.

⁶³² *Opisi*, t. 2, s. 206. Tartak w Ożannie powstał niedługo wcześniej: „Piła tamże nowo zbudowana (...)” (LWR, s. 237).

⁶³³ H. Samsonowicz, *op. cit.*, s. 168.

⁶³⁴ *Ibidem*, s. 166.

młyna w Bratkowicach „obracają na potrzebę za dworską”, z Zamchu: „the tharczicze thedi thylko obraczają na potrzebę zamkową”, zaś z Przyszowa „na poprawę folwarku obracają”⁶³⁵. Przedstawiona produkcja była nastawiona na zaspokojenie lokalnych potrzeb. Przy jednym z największych wytwórców tarcicy, jeszcze w 1565 r. zaznaczano, że traczą „Inszych lat nie trze więcej, bo ich nie masz gdzie przedawać”⁶³⁶. Być może w ostatnich dekadach XVI w. możliwości handlu wzrosły, skoro część z tarcicy przygotowanej w Przyszowie była przeznaczona na sprzedaż⁶³⁷. Słusznie zauważył M. Skowroński, że zbyt drewna z Puszczy Sandomierskiej na większą skalę był niemożliwy, ponieważ obszar ten nie posiadał dogodnej sieci komunikacyjnej, co znacząco utrudniało jego transport⁶³⁸.

Trudno określić jakie rozmiary przybierał przemysł związany z suchą destylacją drewna, w wyniku której uzyskiwano smołę i dziegieć. Źródła potwierdzają jedynie pojedyncze przypadki takiej działalności. Z pewnością smołę wyrabiali mieszkańcy wsi Bratkowice. W 1565 r. odnotowano tam pięciu osadników zajmujących się jej produkcją, zaś w 1569 r. było ich już 13⁶³⁹. Zapisy te informują także o ilości pieców, jakie wypalili smolarze w danym roku. Warto odnotować, że w świetle źródeł, w 1565 r. pięciu smolarzy wypaliło ich więcej (42), niż 13 w 1569 r. (30)⁶⁴⁰. Okazjonalnie wymieniano ich w rejestrach poborowych, jak choćby przy wsi Radawa w ziemi przemyskiej, kiedy wśród płacących pobór w 1589 r. ujęto rzemieślnika zajmującego się wyrabianiem dziegiu: „Artifex pinguetudine Silvestrem conficiens alias Dziegiecz”⁶⁴¹. Wydaje się zasadne, aby sądzić, że smolarstwem trudnili się głównie zagrodnicy. Do tej warstwy ludności wiejskiej należeli smolarze z Zamchu, których było dwóch⁶⁴². Wśród zagrodników w Kobylnicy Ruskiej był *Iwan dziekczarz*⁶⁴³. Z kolei w lustracji z 1602 r.

⁶³⁵ LWS, s. 80; *Opisi*, t. 4, s. 288; AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 126v-127.

⁶³⁶ *Ibidem*, s. 136.

⁶³⁷ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 126v-127.

⁶³⁸ M. Skowroński, *Hutnictwo żelaza w Puszczy Sandomierskiej (na tle warunków naturalnych)*, [w:] *Tradycje hutnicze w Puszczy Sandomierskiej*, red. W. Bobek, Stalowa Wola 1970, s. 52.

⁶³⁹ LWS, s. 80; AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 29, k. 264.

⁶⁴⁰ 1565: „Wypalono tego roku pieców 42” (LWS, s. 80); 1569: „w tym roku iest ich 13 wypalili pieczow 30” (AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 29, k. 264).

⁶⁴¹ AGAD, ASK I, sygn. 20, k. 843v. Co istotne, rejestr ten został wydany przez A. Jabłonowskiego, lecz informację tę pominięto (*Ruś Czerwona*, t. 1, s. 4).

⁶⁴² BN, BOZ, sygn. 1815, s. 433. Lustracja z 1568 r. przepisana przez Stworzyńskiego wspomina, że zagrodnicy z Zamchu „smołę w lasach wyrabiają, dwóch jedną beczkę smoły do zamku dają”.

⁶⁴³ *Opisi*, t. 3, s. 284.

informowano o opłatach „od smoły palenia”, jakie składali mieszkańcy Chmielowa i Kurzyny⁶⁴⁴.

Jan Rutkowski poza smolarzami, diegciarzami, budnikami i węglarzami, do zawodów funkcjonujących w obrębie przemysłu drzewnego zaliczał bednarzy, gonciarzy, kołodziejów oraz ludzi wyrabiających statki⁶⁴⁵. Przedstawiciele tych zawodów mieszkający na wsi z reguły rzadko występowali w źródłach do badanego okresu. Trudno jednoznacznie stwierdzić czy wynikało to z ich znikomej liczby, czy też było zależne od reguł sporządzania rejestrów i lustracji. Zbadanie ich udziału w gospodarce Puszczy Sandomierskiej jest zatem zadaniem trudnym, ograniczonym do przedstawienia jedynie jednostkowych przykładów. Pomimo tego, każdy z wymienionych zawodów był obecny na badanym obszarze.

W Mokrzeszowie jeden z zagrodników był bednarzem, we wsi zamieszkał na niedługo przed 1565 r., gdyż przebywał wtedy jeszcze na wolniźnie⁶⁴⁶. Tego samego roku w Żukowie pięciu mieszkańców zajmowało się wyrabianiem gontów⁶⁴⁷. Także w starostwie leżajskim „Gonthi tesz w liesziech, wkupuiacz się, niktorzi ludzie rabiaią”⁶⁴⁸. Kołodzieje z kolei w dużej liczbie zamieszkiwali w Padwi. Trudno dokładnie określić jaką skalę przyjmowała ich działalność, zapewne została wzmożona u schyłku XVI w., skoro w 1602 r. było ich 15⁶⁴⁹. Trudno ustalić, jakie miejsce w życiu gospodarczym regionu zajmowali budowniczy statków. Wiadomo jednak, że statki budowano w Leżajsku. W lustracji starostwa z 1565 r. wspomina o tym, że mieszkańcy starostwa „komiegi tez takze ku potrzebie do spustu buduią, y skuthi”⁶⁵⁰. Okazjonalnie źródła wspominają o cieślach. O zaangażowaniu mieszkańców w obróbkę drewna świadczą antroponimy zawarte w lustracjach z 1565 r. W Łukowej wśród kmieci wymieniony został *Lenarth Czeslia*⁶⁵¹. Wśród zagrodników mieszkających w Kobylnicy Ruskiej był *Mysko cziesłya*, zaś w Radrużu *Lawrik cziesła*⁶⁵². Przedstawiciele zawodów związanych z przemysłem drzewnym odnaleźć można także w miastach. W Tarnogrodzie wśród

⁶⁴⁴ „Od Smoły palenia placzono przedthim (...)” (AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 74v.); „Płaczy Gromada od Smoły palenia” (*Ibidem*, k. 141).

⁶⁴⁵ J. Rutkowski, *Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej połowie XVI w.*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Serya II”, 1918, 36, s. 293.

⁶⁴⁶ LWS, s. 116.

⁶⁴⁷ *Opisi*, t. 3, s. 265: każdy z nich oddawał dwanaście kop gontów do zamku.

⁶⁴⁸ *Opisi*, t. 2, s. 203.

⁶⁴⁹ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 81.

⁶⁵⁰ *Opisi*, t. 2, s. 203.

⁶⁵¹ *Ibidem*, s. 215.

⁶⁵² *Opisi*, t. 3, s. 267-268, 284.

wielu rzemieślników mieszkali bednarze, kołodzieje i stolarze⁶⁵³. Warto zaznaczyć, że każdy z mieszkańców w jakimś stopniu wykonywał prace związane z obróbką drewna. Prawdziwie wymagającymi czynnościami z zakresu wiedzy ciesielskiej było chociażby budowania młyna⁶⁵⁴. Zapewne tego rodzaju działalność podejmowali już wyspecjalizowani ludzie. Bardzo możliwe, że to właśnie oni kryją się pod ujętymi w źródłach cieślami.

Obok przemysłu leśnego, w strukturze zajęć gospodarczych umieścić należy rudnictwo, jako nieodłączny element dawnej gospodarki leśnej. Rudnicy stanowili nieliczną grupę zawodową. Tzw. „rudy” były miejscami wydobywania rudy darniowej, w przypadku Puszczy Sandomierskiej były zlokalizowane w miejscach odległych od skupisk ludności, stąd udział rudników w życiu lokalnych społeczności był w oczywisty sposób ograniczony. Samo jednak ich występowanie było wynikiem uwarunkowań środowiska przyrodniczego, ponieważ ruda darniowa występowała w miejscach charakteryzujących się zabagnieniem i odmiennymi glebami. Co istotne, do wytopu żelaza konieczne było dostarczenie węgla drzewnego, co miało wpływ na deforestację. Stosunkowo dobrze rozpoznane w literaturze przedmiotu jest rudnictwo we wschodniej części badanego obszaru⁶⁵⁵.

Długie tradycje wydobywania rudy darniowej i wytopu żelaza posiadała zapewne wieś Radawa, o czym świadczyć może nazwa miejscowości. W opracowaniach językoznawczych nazwa wsi była uznawana za niejasną, jednak zważając na zapisy źródłowe z XVI w. potwierdzające istnienie przy tej wsi kuźnicy żelaza, zasadnym jest sądzić, że nazwa wsi nawiązuje do zalegających tam złóż tego surowca i pierwotnie mogła brzmieć *Rudawa*⁶⁵⁶. XVI-wieczne rejestry poborowe poczynając od 1532 r. wspominają o znajdującej się tam kuźnicy (*Minera ferri*) napędzanej czterema kołami⁶⁵⁷. W 1563 i 1577 r. pracowało w niej pięciu robotników (*Artifices seu socii, Socii*), zaś w 1589 r. było ich już sześciu⁶⁵⁸.

⁶⁵³ BN, BOZ, sygn. 1815, s. 65-66.

⁶⁵⁴ P. Plisiecki, *op. cit.*, s. 88.

⁶⁵⁵ B. Zientara, *op. cit.*, s. 272, 279; M. Skowroński, *op. cit.*, s. 65-76.

⁶⁵⁶ Autorzy opracowań językoznawczych nie znali przytoczonych materiałów źródłowych, stąd uważali nazwę na niejasną (W. Makarski, *Nazwy miejscowości...*, *op. cit.*, s. 217-218; *Nazwy miejscowe Polski: historia, pochodzenie, zmiany*, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak, t. 10, Kraków 2015 s. 26).

⁶⁵⁷ AGAD, ASK I, sygn. 17, k. 53v. Jest ona wymieniana również m.in. w rejestrze z 1563 r. - *Mineraria officine* (AGAD, ASK I, sygn. 18, k. 404), 1576 r. - *Officina Mineraria* (AGAD, ASK I, sygn. 20, k. 775) i 1589 r. - *Mineraria Ferri* (AGAD, ASK I, sygn. 20, k. 843v). Informacje tą pominięto w wydanej wersji rejestru z 1589 r. (*Ruś Czerwona*, t. 1, s. 4).

⁶⁵⁸ AGAD, ASK I, sygn. 18, k. 404; AGAD, ASK I, sygn. 20, k. 775, 843v.

Jeszcze w XV w. rudę darniową wydobywano w lasach powiatu lubaczowskiego. W 1469 r. do dóbr oleszyckich należała *Minera dicta Borchow*⁶⁵⁹, która znajdowała się w miejscu powstałej w XVII w. wsi Borchów⁶⁶⁰. Przedsięwzięcie z nieznanych powodów, być może przez wyczerpanie tamtejszych złóż zanikło, prawdopodobnie jeszcze w tym samym stuleciu. Już w latach 80. XV w. rudę wydobywano w pustce zwanej Wroców. Świadczy o tym przywilej wydany przez Kazimierza Jagiellończyka w 1487 r., którego adresatem był Ambroży Brożyna⁶⁶¹. Król nadał mu lasy, bory i dąbrowy w miejscu, w którym wydobywano już rudę⁶⁶². Na początku XVI w. tamtejszą kuźnicą zarządzał Jan Brożyna, wspominany w źródłach z 1503 (*Iohannem Brosznya, mineratore Brozyna de Wroców*)⁶⁶³ i 1507 r. (*brozina minerator*)⁶⁶⁴.

Nieznane są początki wydobywania rudy darniowej w okolicach Szczutkowa. Potwierdzenie tego rodzaju działalności pojawia się po raz pierwszy w rejestrze z 1507 r., kiedy rudnicy z rudy szczutkowskiej - Albert i Bartłomiej, zapłacili pobór w wysokości 3 złotych⁶⁶⁵. Przez pewien czas rudę darniową wydobywano w Opace. W 1535 r. odnotowano początek tej działalności. Nie trwała ona jednak długo, bowiem w miejscu kuźnicy postawiono młyn, o czym informowano w lustracji z 1565 r.⁶⁶⁶. Być może w podobnym czasie powstała kuźnica w Baszni, wspomniana w tym samym źródle, warto odnotować, że zbudowano ją w miejscu, w którym wcześniej funkcjonował tartak⁶⁶⁷.

Kolejne zakłady przemysłu żelaznego na terenie Puszczy Sandomierskiej powstawały pod koniec XVI w. Źródła potwierdzają istnienie kuźnicy w Krzeszowie w 1594 r., znajdującej się na rzece Trzębošnica (wówczas Trzębošnia)⁶⁶⁸. U schyłku XVI w. rudę darniową zaczęto wydobywać w Przyszowie, o czym informuje zapis zawarty w lustracji z 1602 r.⁶⁶⁹. Wówczas powstała też kolejna kuźnica na gruntach wsi Jastkowice, położona głęboko w puszczy nad rzeką Studzieniec⁶⁷⁰. Ponadto rejestr poborowy z 1591 r. informuje, że na gruntach świeżo lokowanej wsi Niwiska (*noviter locata*) powstała huta

⁶⁵⁹ AGZ, t. 19, s. 336.

⁶⁶⁰ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, s. 171.

⁶⁶¹ *Ibidem*, s. 151.

⁶⁶² *Ibidem*.

⁶⁶³ AGZ, t. 19, s. 482.

⁶⁶⁴ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 36, k. 14.

⁶⁶⁵ *Ibidem*, k. 14.

⁶⁶⁶ LWR, s. 216: „Młyn w Opace, na tym miešcu postawiony, kędy pierwej była ruda”.

⁶⁶⁷ *Ibidem*: „Tamże ruda, na tym miešcu, gdzie pierwej piła postawiona”.

⁶⁶⁸ BN, BOZ, sygn. 1815, s. 247.

⁶⁶⁹ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 126v.

⁶⁷⁰ *Ibidem*, k. 139v-140.

szkła (*Officina Vitrearia*)⁶⁷¹. Był to jedyny tego rodzaju zakład na terenie Puszczy Sandomierskiej, którego istnienie ma swoje potwierdzenie w źródłach.

Pod kątem rozważań nad przemianami środowiska przyrodniczego Puszczy Sandomierskiej, aktywność rudników była istotnym elementem. Proces uzyskiwania żelaza z wydobytych rud darniowych odbywał się bowiem przez wytapianie ich w piecach nazywanych dymarkami. Do wytopienia żelaza potrzebne były duże ilości drewna i węgla drzewnego, co powodowało istotne zniszczenia w drzewostanie lasów znajdujących się w pobliżu rud.

3.7. Zajęcia przemysłowo-rzemieślnicze

Podstawowym elementem przemysłu wiejskiego w późnym średniowieczu i nowożytności był młyn. Jego funkcjonowanie było nastawione przede wszystkim na przetwórstwo zbożowe. Rozwój młynarstwa był zatem w dużej mierze połączony z intensyfikacją rolnictwa. W mniejszym stopniu młyny stanowiły element przemysłu leśnego i tkackiego. Część z nich była bowiem wyposażona w piły i folusze.

Jeszcze do końca XV w. na terenie Puszczy Sandomierskiej, która administracyjnie należała do Małopolski sieć młynów była najslabiej rozwinięta w całej dzielnicy. Zofia Podwińska, badająca ten problem zlokalizowała jedynie dwa młyny na tym obszarze – w Ranizowie i Zbydniowie⁶⁷². Ich sieć była szczególnie silnie zagęszczona wokół najważniejszych ośrodków miejskich - Krakowa i Sandomierza⁶⁷³. Warto jednak mieć na uwadze, że już znacznie wcześniej młyn mógł powstać w Grębowie, co poświadcza przywilej z 1329⁶⁷⁴. Ponadto źródła potwierdzają istnienie młyna w Przyszowie w 1394 r.⁶⁷⁵. Niewiele wiadomo na temat średniowiecznej sieci młynów w pozostałych częściach Puszczy Sandomierskiej. Na znacznie głębszą analizę w kontekście całego badanego obszaru pozwalają dopiero źródła późniejsze.

Prześledzenie liczby młynów, a zarazem intensyfikacji rozwoju młynarstwa na obszarze Puszczy Sandomierskiej jest możliwe poprzez analizę źródeł o charakterze skarbowym, głównie rejestrów poborowych. Lepiej sytuacja wyglądała w Puszczy Sandomierskiej rozciągającej się w granicach powiatu przemyskiego i lubaczowskiego.

⁶⁷¹ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 7, k. 851-851v.

⁶⁷² Z. Podwińska, *Rozmieszczenie wodnych młynów zbożowych w Małopolsce w XV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1970, 18 (3), s. 393-402.

⁶⁷³ *Ibidem*, s. 378-381.

⁶⁷⁴ ZDM, t. 4, s. 55.

⁶⁷⁵ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 29, k. 23.

Odpowiadały one za znaczącą część badanego obszaru. Materiał źródłowy w postaci rejestrów poborowych z 1507 i 1579 r. pozwala na zestawienie liczby młynów w osadach na tym terytorium. Zauważyć można wyraźny wzrost ich ilości, a przyrost ten był proporcjonalnie większy niż rozwój sieci osadniczej. W puszczańskiej części powiatu przemyskiego liczba młynów podwoiła się (z 21 do 42), zaś w powiecie lubaczowskim wzrosła o ponad dwa razy (z 10 do 32). Należy zaznaczyć, że jeszcze w XVI w. w dużej części wsi nie było młynów, choć sytuacja ta poprawiała się z biegiem czasu. Warto zatem podkreślić, że choć młynarstwo było ważną częścią gospodarki, to jego udział w strukturze zajęć gospodarczych, podejmowanych przez mieszkańców nie był aż tak istotny, ponieważ nie angażował dużej części populacji. Pełne zestawienie danych przedstawiono w tabeli (Tabela 14.).

Tabela 14. Młyny w Puszczy Sandomierskiej na obszarze powiatu przemyskiego i lubaczowskiego w 1507 i 1579 r.

Region (na terenie Puszczy Sandomierskiej)	Rok	Wsie	Młyny	Liczba młynów we wsi						Piła	Folusz
				0	1	2	3	4	5		
Powiat przemyski	1507	34	21	15	18	0	1	0	0	0	0
	1579	61	42	33	18	8	1	0	1	3	1
Powiat lubaczowski	1507	29	10	20	8	1	0	0	0	0	0
	1579	36	32	11	18	7	0	0	0	0	0

Opracowano na podstawie rejestrów poborowych z 1507 r. (AGAD, ASK, ASK I, sygn. 20, k. 13v, 20v-30v; AGAD, ASK, ASK I, sygn. 36, k. 12-14) i 1579 r. (AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 408-425v; AGAD, ASK, ASK I, sygn. 36, k. 662-667v). W ramach uzupełnienia odwołano się do rejestru poborowego powiatu lubaczowskiego z 1578 r. (AGAD, ASK, ASK I, sygn. 36, k. 552v-558v).

Efektywność młynów wodnych w dużym stopniu była uzależniona od warunków przyrodniczych, głównie od siły i stabilności napływu wody. Zależała także od pogody, ich działanie było bowiem ograniczone bądź niemożliwe w czasie suszy i mroźnych zim. W lustracji województwa sandomierskiego z 1564/1565 r. utrudnienia spowodowane czynnikami pogodowymi odnotowano m.in. w Mokrzyszowie, gdzie młyn zlokalizowany nad potokiem Siedlisko „gdy lato suche albo wielkie mrozy, tedy nie miele”⁶⁷⁶. Podobnie sytuacja wyglądała w Chmielowie, gdzie tamtejszy młyn „gdy sucho albo wielki mróz,

⁶⁷⁶ LWS, s. 116.

tedy przesycha”⁶⁷⁷ i Padwi – „gdy rok suchy bywa, nie mila”⁶⁷⁸. Z kolei nadmiar wody mógł powodować zniszczenie młyna, tak jak miało to miejsce w Gorzycach, o czym informowano w tejże lustracji⁶⁷⁹. Innym czynnikiem, jaki wpływał na ich funkcjonowanie było znaczenie uprawy roli w okolicy. Jak wynika z powyższej analizy, znaczenie młynarstwa rosło wraz z postępującą agraryzacją Puszczy Sandomierskiej. Jednakże w przypadku leśnych osad oddalonych od terenów rolniczych zasadność działania młyna była ograniczona. Przykładem takiego stanu rzeczy był młyn w Przyszowie. Pomimo, że panowały tam odpowiednie warunki wodne do prowadzenia takiej działalności, jego produkcja była ograniczona przez odległe położenie od innych osad⁶⁸⁰.

Kolejnym zajęciem o charakterze usługowo-rzemieślniczym było karczmarstwo. Karczma stanowiła nieodłączny element krajobrazu średniowiecznej i nowożytnej wsi polskiej. Pełniła kilka istotnych funkcji. W życiu wewnętrznym wsi stanowiła ośrodek życia społeczno-gospodarczego, była bowiem miejscem spotkań towarzyskich oraz ważnych uroczystości, w niej też obradować mógł sąd wiejski⁶⁸¹. Karczma była także miejscem odpoczynku dla podróżnych, stąd miejsce nastawione na ten kierunek działalności nazywano „gościńcami” bądź „zajazdami”⁶⁸². Wreszcie, prowadzono w niej produkcję napojów alkoholowych, głównie piwa i miodu⁶⁸³.

Niniejsza praca skupia się na aktywności gospodarczej mieszkańców, stąd próba przedstawienia roli karczmarstwa w strukturze zajęć podejmowanych przez mieszkańców dawnej Puszczy Sandomierskiej skupiać się będzie przede wszystkim na funkcji rzemieślniczej (produkcyjnej). Nie sposób jednak zupełnie pominąć aspekt usługowy związany z obsługą podróżnych, bowiem wydaje się, że stał on u podstaw rozwoju tego zajęcia. Wyraźnie pokazuje to rozmieszczenie karczem w przestrzeni terytorialnej. Ich występowanie było silnie powiązane ze szlakami komunikacyjnymi. Szczególnie wyróżniają się dwa trakty handlowe. Pierwszy z nich to droga przebiegająca wzdłuż lewego brzegu Sanu, prowadząca z Jarosławia do Sandomierza. Drugi zaś to trakt z Lwowa do Sandomierza, który przebiegał przez Jaworów, Lubaczów, Zamch i Krzeszów.

⁶⁷⁷ *Ibidem*, s. 118.

⁶⁷⁸ *Ibidem*, s. 120.

⁶⁷⁹ *Ibidem*, s. 125: „Młyn spustoszał dawno – Młyna (...) żadnego nie masz; który ab annis kilkadziesiąt prze wielką wodę, która de fluvio San wylewa, spustoszał”.

⁶⁸⁰ *Ibidem*, s. 136: „wody ma dostatek, naprawa dobra, jedno nie we mliwie, bo wsi barzo odległe”.

⁶⁸¹ J. Burszta, *Wieś i karczma...*, *op. cit.*, s. 30-32.

⁶⁸² B. Baranowski, *Polska karczma. Restauracja. Kawiarnia*, Wrocław 1979, s. 18.

⁶⁸³ *Ibidem*, s. 9.

W 1579 r. w Zamchu działało 6 karczem, w Łukowej 4, w Obszy 4⁶⁸⁴. Prawo do zbudowania karczmy najczęściej było uregulowane w odpowiednim przywileju. Przykładem takiego zezwolenia, a zarazem jedną z najstarszych informacji poświadczających tego rodzaju inicjatywę jest przywilej zbudowania mostu na rzece Trześni oraz postawienia przy nim karczmy, jaki otrzymał proboszcz parafii Gorzyce w 1333 r.⁶⁸⁵. Głównym zajęciem produkcyjnym, jakim trudnili się karczmarze był wyszynk napojów alkoholowych. Należy jednak zaznaczyć, że w świetle materiału źródłowego nie każda karczma miała możliwość produkcji alkoholu. Było to bowiem sankcjonowane prawnie. O produkcji alkoholu w poszczególnych karczmach informują źródła o charakterze skarbowym.

Analiza zachowanych rejestrów poborowych z lat 70. XVI w. pozwala na rekonstrukcję i zmapowanie sieci karczem dla całości badanego terytorium. Za jej sprawą można wyciągnąć kilka wniosków. Największa liczba karczem odnotowana została w Zamchu (6), Nahaczowie (6), Woli Raniżowskiej (5), Księżpolu (5) i Sokolnikach (5). Wiązało się to z pewnością z ich położeniem na szlakach komunikacyjnych. Tu szczególnie wyróżniają się dwie trasy. Pierwsza z nich to gościniec prowadzący z Jarosławia do Sandomierza wzdłuż lewego brzegu Sanu. Na jego odcinku przebiegającym przez Puszcę Sandomierską w latach 70. XVI w. znajdowało się 22 karczmy, najwięcej – po 3, w Gorzycach, Zaleszanach, Turbii, Charzewicach i Sarzynie. Jeszcze silniej w karczmy zaopatrzony był gościniec ze Lwowa, który na terenie Puszczy Sandomierskiej ciągnął się od Jaworowa, przez Lubaczów do Krzeszowa. Na tym odcinku odnotowano 34 karczmy.

Na terenie Puszczy Sandomierskiej funkcjonowały także przedsiębiorstwa, które zajmowały się samą produkcją napojów alkoholowych. Przykładem była choćby gorzelnia w Leżajsku, w której pracowało sześciu mieszczan⁶⁸⁶. Jeszcze w XVI w. istniał browar w Krzeszowie, o czym świadczy jego wzmiankowanie w 1600 r., choć nie ma pewności czy była to działalność w zakresie funkcjonującej tam karczmy, czy też wyodrębnione przedsiębiorstwo nastawione jedynie na produkcję⁶⁸⁷. J. Burszta przekonywał, że wpływało to na większe zaangażowanie ludności wiejskiej w produkcję alkoholu we własnym zakresie⁶⁸⁸.

⁶⁸⁴ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 408-408v.

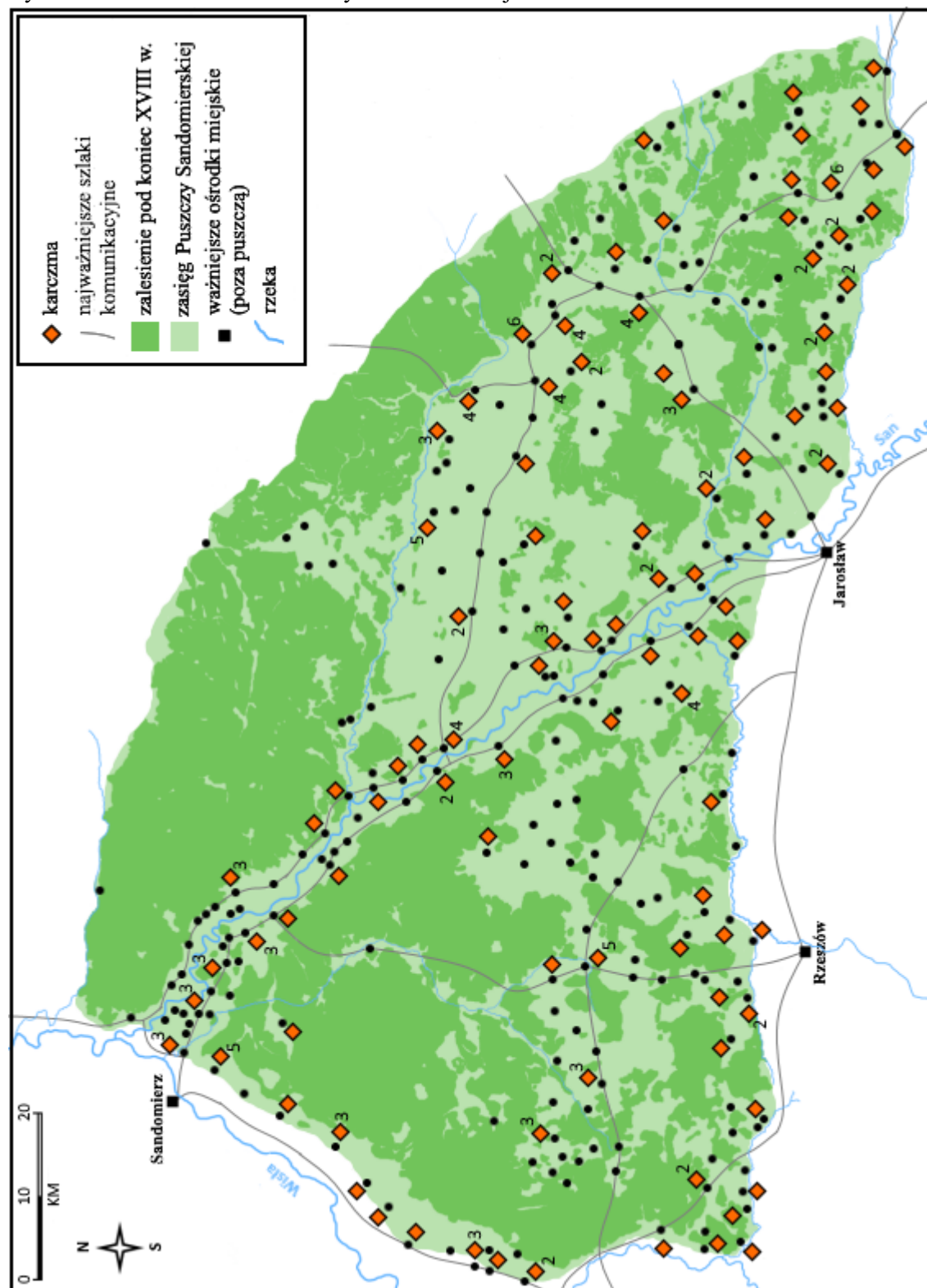
⁶⁸⁵ KDM, t. 2, s. 279-280.

⁶⁸⁶ *Opisi*, t. 2, s. 174.

⁶⁸⁷ BN, BOZ, sygn. 1815, s. 248.

⁶⁸⁸ J. Burszta, *Wieś i karczma...*, *op. cit.*, s. 27-28.

Rycina 15. Sieć karczem w Puszczy Sandomierskiej około 1580 r.

Opracowano na podstawie rejestrów: powiatu lwowskiego 1576 r. (AGAD, ASK, ASK I, sygn. 19, k. 453v-455), przemyskiego 1579 (AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 408-425v), lubaczowskiego 1579 r. (AGAD, ASK, ASK I, sygn. 36, k. 662-667v), pilzneńskiego z 1577 (AGAD, ASK, ASK I, sygn. 9, k. 303-309v), sandomierskie 1577 (AGAD, ASK, ASK I, sygn. 7, k. 591v-599v) w uzupełnieniu rejestr z 1574 (AGAD, ASK, ASK I, sygn. 7, k. 224-225).

Karczmy generowały także dość pokaźne dochody. Jako przykład można tu przytoczyć wpływy, jakie otrzymywał starosta sandomierski. „Od szynkowania Gorzałki” bądź „od pałenia Gorzałki”, jak to określano w lustracji z 1602 r. produkcję napojów alkoholowych, karczmarze z wsi Tuszów, Jeżowe i Kamień zapłacili po 10 złotych, karczmarz z Padwi – 8, z Lipnicy – 6, zaś z Woli Raniżowskiej aż 16 złotych⁶⁸⁹. Na dochody te wpływ wywierał zarówno popyt, jak i podaż. Wielkość produkcji piwa była bowiem uzależniona od zbiorów i ich urodzaju, w pewnym stopniu wpływać na nią mogły możliwości przemiału słodów w młynach oraz ceny zbóż⁶⁹⁰. Prawdopodobnie to właśnie słaby urodzaj był przyczyną zmniejszenia produkcji prowadzonej przez karczmarzy. Sytuację taką odnotowano w przypadku karczmi w Jastkowicach, gdzie w 1602 r. informowano, że w generujących dotychczas duże dochody „prowenth dla zubożenia karczmarzów zaginął”⁶⁹¹.

Karczma nierzadko odpowiadała za szerszą działalność o charakterze rzemieślniczo-usługowym. We wsiach, w których zaplecze rzemieślnicze było słabiej rozwinięte, to właśnie przy karczmie powstawały jatki piekarskie i rzeźnicze⁶⁹². Przykładem takiego stanu rzeczy była karczma w Baszni, która poza łąnem roli była zaopatrzona w jatkę rzeźniczą⁶⁹³. Zapewne pracował w niej jeden z komorników zamieszkujący we wsi - *Grzesko rzeźnyk*⁶⁹⁴. Przy nich swoje usługi oferować mogli też kowale podkuwający konie podróżnych oraz cieśle naprawiający wozy⁶⁹⁵.

Omawiając miejsce rzemiosła w gospodarce dawnej Puszczy Sandomierskiej nie sposób pominąć szeregu zajęć gospodarczych, nastawionych na wytwarzanie różnego rodzaju dóbr. Centrami produkcji rzemieślniczej były przede wszystkim miasta. W badanym okresie ten sektor gospodarki miał stosunkowo niewielkie znaczenie, co wynikało ze słabo rozwiniętej sieci miejskiej. Jak już ustalono, do połowy XVI w. na terenie Puszczy Sandomierskiej funkcjonowały jedynie dwa ośrodki miejskie – Lubaczów i Leżajsk. Warto zaznaczyć, że w gospodarce obu tych miast istotne miejsce zajmowało rolnictwo, o czym świadczy stosunkowo duży areał rolny, jaki posiadali ich mieszkańcy. Jak zapisano w lustracji z 1565 r., mieszczanie w Lubaczowie nie rozliczali

⁶⁸⁹ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 78v, 81v, 120v, 124, 128, 134v.

⁶⁹⁰ P. Szafran, *Produkcja piwa i gorzałki na Krajnie w drugiej połowie XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1966, 14 (3), s. 453.

⁶⁹¹ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 139-139v.

⁶⁹² S. Chmielewski, H. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 383.

⁶⁹³ *Opisi*, t. 3, s. 256.

⁶⁹⁴ *Ibidem*, s. 257.

⁶⁹⁵ S. Chmielewski, H. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 383.

się na podstawie domów, a zajmowanych placów, dworzyszcz, łąnów i ogrodów⁶⁹⁶. Lustrator nie grupuje mieszkańców wedle zawodów, jak to często ma miejsce w przypadku opisów miast. Wskazówką w kontekście próby ujęcia rzemieślników są podane antroponimy, wśród mieszczan wspomniani są bowiem m.in.: *Stanisław thkacz*, *Grzegorz bednarz*, *Symek bednarz*, *Hawrilo krawiecz*, *Waszilko swiecz*, *Iwasko kowal*, *Stanisław kowal*⁶⁹⁷. Wymienieni zostali także przedstawiciele innych zawodów o charakterze usługowym: *Luka maliarz*, *Stanisław malisz*, *Woicziech postrzigacz*, *Iacob kucharz*⁶⁹⁸. Rozkład zajęć rzemieślniczych wśród mieszczan lubaczowskich przedstawiają rejestry poborowe. W 1578 r. w mieście zamieszkiwało 9 krawców, 6 kucharzy, 5 kowali, 5 kramarzy, 4 tkaczy, 4 krawców, 3 kuśnierzy, 2 rzeźników, 2 piwowarów, 2 gorzelników, 1 bednarz i 1 rymarz⁶⁹⁹. W Leżajsku w 1565 r. odnotowano 26 piekarzy, 10 szewców, 5 rzeźników i 6 gorzelników⁷⁰⁰. Niewiele wiemy o stanie rzemiosła w miastach powstałych w drugiej połowie XVI w. Silnym ośrodkiem rzemieślniczym z pewnością stał się Tarnogród. Wśród jego mieszkańców w 1590 r. odnotowano w sumie 148 rzemieślników: 36 piekarzy, 24 szewców, 13 sitarzy, 12 rzeźników, 12 tkaczy, 10 kowali, 10 kramarzy, 9 kołodziejów, 6 kuśnierzy, 5 krawców, 5 bednarzy, 5 garncarzy i 1 rymarza⁷⁰¹.

Do oceny znaczenia rzemiosła na terenie Puszczy Sandomierskiej posłużyć może analiza rejestrów poborowych z końca lat 70. XVI w. W zachodniej części puszczy, tej która administracyjnie należała do powiatu sandomierskiego w 53 wsiach ujętych w rejestrze z 1578 r. zamieszkiwało w sumie 89 rzemieślników. Należy zaznaczyć, że na tym obszarze jeszcze do połowy XVI w. nie funkcjonował ani jeden ośrodek miejski, co z pewnością miało przełożenie na znaczenie rzemiosła wiejskiego. Wyłom w statystyce dotyczącej liczby rzemieślników (najczęściej od 1 do 2), zamieszkujących wsie tej części badanego obszaru stanowi Padew, w której odnotowano 34 przedstawicieli tej gałęzi gospodarczej. Podobnie jak wyżej, z reguły nie wymieniano przedstawicieli poszczególnych zawodów. Osobno, w kilku miejscach odnotowano obecność rzeźnika (*lanius*) – 4 w Padwi, 1 w Woli Raniżowskiej, 1 w Lipnicy.

⁶⁹⁶ *Opisi*, t. 3, s. 238-241.

⁶⁹⁷ *Ibidem*, s. 238-239.

⁶⁹⁸ *Ibidem*.

⁶⁹⁹ *Ruś Czerwona*, t. 1, s. 208.

⁷⁰⁰ *Opisi*, t. 2, s. 173-174.

⁷⁰¹ BN, BOZ, sygn. 1815, s. 361.

Na podstawie analizy kierunku przemian w życiu gospodarczo-społecznym w Puszczy Sandomierskiej, można pokusić się o tezę, iż rzemiosło wiejskie w drugiej połowie XVI w. musiało zmierzyć się z dwoma istotnymi czynnikami, które zagrażały jego dotychczasowej pozycji. Pierwszym z nich był postępujący proces rozwoju systemu folwarczno-pańszczyźnianego, wobec którego w sprzeczności stało wykonywanie odrębnych zawodów. Drugim zaś być może jeszcze istotniejszym czynnikiem, był wzmożony ruch powstawania miast, które stawały się centrami wszelkiego rodzaju rzemiosła, będąc konkurencją dla rzemieślników zamieszkałych we wsiach. Tendencję spadkową w roli rzemiosła wiejskiego wyraźnie widać w części Puszczy Sandomierskiej usytuowanej w ziemi przemyskiej, gdzie na przestrzeni 10 lat (w świetle rejestrów poborowych z 1579 i 1589 r.) liczba rzemieślników zamieszkujących tamtejsze wsie zmalała z 73 do 51.

3.8. Podsumowanie

Uwarunkowania świata przyrody definiowały dany teren jako bardziej bądź mniej urodzajny, lepszy bądź gorszy do czerpania zysków. Bez wątpienia Puszcza Sandomierska i jej środowisko przyrodnicze stanowiły istotne wyzwanie jako miejsce działalności gospodarczej. Silne zalesienie, zabagnienie i słaba jakość gleb, jak już ustalono w poprzedniej części pracy, odcisnęły piętno na słabo rozwiniętej sieci osadniczej. Poza czynnikami politycznymi, to właśnie aspekty związane z warunkami środowiska przyrodniczego leżały u podstaw tego problemu, definiując Puszcę Sandomierską jako teren peryferyjny. Odmiennosc ta rzuciła wyzwanie kolonistom oraz jej mieszkańcom, którzy swoją aktywność gospodarczą musieli dostosować do panujących warunków. Wynikiem tego były stosunkowo ograniczone możliwości czerpania zysku z uprawy roli. Stąd też struktura zajęć gospodarczych, podejmowanych przez mieszkańców Puszczy Sandomierskiej była mozaikowata, znacznie bardziej rozwarstwiona niż to miało miejsce w bardziej zasiedlonych regionach państwa polskiego. Przeprowadzona analiza materiału źródłowego wskazuje, że wśród aktywności gospodarczej mieszkańców badanego obszaru duże znaczenie miały hodowla, bartnictwo i łowiectwo. Leśny charakter środowiska przyrodniczego wpływał też na znaczenie przemysłu drzewnego. W Puszczy Sandomierskiej istniały także rozłożone w przestrzeni geograficznej huty żelaza, które pochłaniały duże ilości węgla drzewnego. W krajobrazie Puszczy Sandomierskiej ważną rolę zajmowały znane

elementy ówczesnej gospodarki, jak młyny i karczmy. Stosunkowo niewielką rolę odgrywało rzemiosło, co zapewne było rezultatem słabo rozwiniętej urbanizacji.

W kontekście podejmowanego problemu, szczególnie wyartykułować należy liczne przykłady zniszczeń wynikających z prowadzonej eksploatacji zasobów leśnych. Ukierunkowanie aktywności gospodarczej mieszkańców na czerpanie zysków z zasobów leśnych, co stało u podstaw bartnictwa, łowiectwa, hodowli, przemysłu leśnego czy też hutnictwa, w znaczący sposób przyczyniło się do postępowania procesu deforestacji badanego obszaru i stanowi cenne uzupełnienie do poczynionych wcześniej ustaleń w kontekście przemian środowiska przyrodniczego, będących wynikiem rozbudowy struktur osadniczych.

Pozyskiwanie nowych gruntów uprawnych, czyli postępująca kolonizacja wewnętrzna wsi na terenie Puszczy Sandomierskiej w dużej mierze wiązała się z karczunkiem kolejnych połaci lasów, poszerzając powierzchnie pól uprawnych kosztem zasobów leśnych. Znamiennym elementem życia gospodarczego mieszkańców dawnej Puszczy Sandomierskiej, ściśle związanym z eksploatacją kompleksów leśnych oraz wielkością ich zasobów były licznie występujące, częściowo potwierdzone w źródłach konflikty interesów. Działania poszczególnych grup zawodowych często stały w sprzeczności. Problemy te objawiają się w zapisach źródłowych, które potwierdzają niszczenie barci przez rudników, drwali i kolonizatorów. Poszczególne tereny były uszczuplane w zwierzynę łowną. Cierpieli także właściciele poszczególnych lasów, na terenie których lokowano nowe osady. Wzmoczone działania grup pasterskich, zarówno tworzonych przez lokalnych mieszkańców, jak i przybyszy z zewnątrz również przyczyniały się do niszczenia lasów.

Zachodzące przemiany w przyrodzie Puszczy Sandomierskiej, zwłaszcza w szacie leśnej, stały u podstaw pierwszych elementów ochrony środowiska, jakie można zauważyć w działaniach zarządców poszczególnych terenów. Wraz z postępującą deforestacją, wprowadzano restrykcje mające na celu zahamowanie tego procesu. Stąd też pojawiły się zakazy wypasania stad przez przybyszy, ścinania drzew bartnych czy zakaz polowań na określone gatunki zwierząt. Wątpliwą, aczkolwiek przyświecającą formą ochrony lasów, być może bardziej polegającą na utrzymaniu praw do niego niż ochronie środowiska przyrodniczego było zakładanie nowych osad w miejscach, które były „nielegalnie” eksploatowane przez człowieka.

Rozdział 4. Czynniki konstytuujące społeczności lokalne

4.1. Uwagi wstępne

Jak wynika z ustaleń zawartych w poprzednich partiach pracy, uwarunkowania środowiska przyrodniczego miały kluczowy wpływ na ukształtowanie statusu Puszczy Sandomierskiej, kierunek rozwoju struktur osadniczych oraz aktywność gospodarczą mieszkańców. Z dużą dozą pewności można więc założyć, że miało to też swoje odbicie w charakterze zamieszkujących ją społeczności lokalnych. Ta część pracy ma za zadanie przedstawić główne czynniki konstytuujące społeczności zamieszkujące w Puszczy Sandomierskiej.

Możliwości badawcze elementów życia społecznego mieszkańców badanego obszaru, takich jak relacje międzyludzkie czy więzi rodzinne są bardzo ograniczone, a wręcz niemożliwe z powodu niedostatku materiału źródłowego. Nie zachowały się bowiem szersze zapisy sesji sądów wiejskich, kluczowych dla próby przybliżenia wspomnianych zagadnień. Do dyspozycji badacza pozostają jedynie skromnej ilości zapisy zawarte w opublikowanych księgach gromadzkich Tryńczy oraz archiwalna księga sądowa Woli Zarczyckiej⁷⁰². W przypadku obu źródeł, do badanego okresu odnoszą się jedynie zapisy pojedynczych sesji sądowych z końca XVI w. Taki stan rzeczy uniemożliwia prowadzenie badań w tym kierunku, stąd ta część pracy będzie koncentrowała się na przedstawieniu innych, wybranych czynników wpływających na charakter społeczności lokalnych.

Skoncentrowano się na zbadaniu zarówno czynników kulturowych (skład etniczny, sieć parafialna), gospodarczych (uwarstwienie ludności wiejskiej, formy i wymiar renty feudalnej), jak i administracyjnych (przedstawiciele władzy lokalnej). Nadrzędnym problemem badawczym, z jakim postanowiono się zmierzyć jest kwestia wpływu uwarunkowań środowiska przyrodniczego i wynikającego z nich peryferyjnego statusu gospodarczego Puszczy Sandomierskiej na kształt społeczności lokalnych.

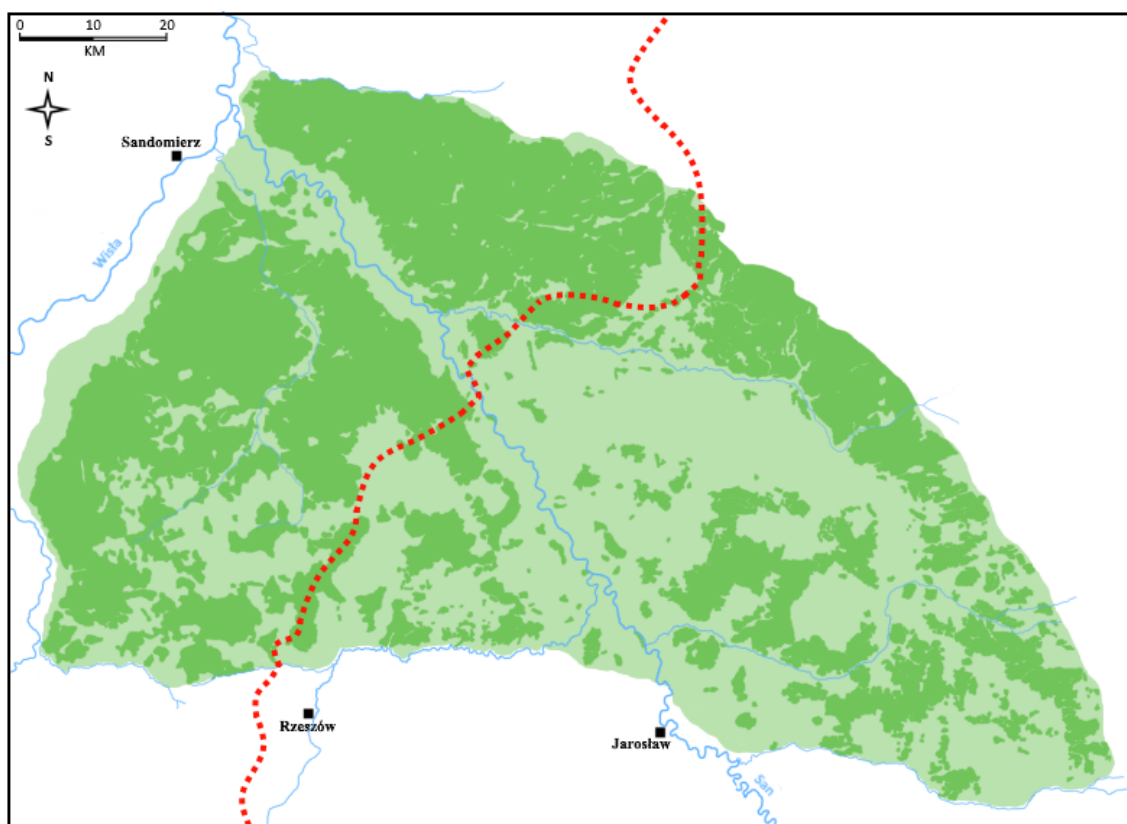
⁷⁰² *Księgi gromadzkie wsi „Tryńcza” 1577-1746*, [w:] *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 12: *Księgi sądowe wiejskie*, wyd. B. Ulanowski, t.2, Kraków 1921, s. 105-138; J. Półciwiatek, *Nieznana księga sądowa wiejska Woli Zarczyckiej (1578-1722)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. Nauki Humanistyczne”, 1969, 4, s. 233–253. Inne księgi sądowe wiejskie przypadające na badane terytorium i okres historyczny zaginęły bądź nie są dostępne z powodu złego stanu zachowania (*Katalog małopolskich ksiąg sądowych wiejskich XV-XVIII w.*, oprac. T. Wiślicz, Warszawa 2007, s. 49-50).

Zbadanie wyznaczonych elementów powinno przyczynić się do bliższego rozpoznania tego zagadnienia.

4.2. Skład etniczny

Podjętą próbę zbadania składu etnicznego ludności zamieszkującej dawną Puszczę Sandomierską już na wstępie zaznaczyć trzeba, że jest to zadanie niełatwe. Szczegółowe zgłębienie tego zagadnienia jest wręcz niemożliwe, stąd w tej części pracy ograniczono się jedynie do podstawowych stwierdzeń z tym związanych. Na skład etniczny badanego obszaru oraz jego rozmieszczenie niebagatelny wpływ miało pełnienie przez stulecia funkcji naturalnej granicy między Polską a Rusią. Wraz z postępem akcji osadniczej, Puszcza Sandomierska stała się miejscem interferencji kilku etnosów. Wśród nich dominującą rolę ogrywały dwa żywioły – polski i ruski, które zasiedlały ją z przeciwnych kierunków. Wytycznymi do zakreszenia pola oddziaływania przez ludność polską i ruską, poza wspomnianą już bliskością terytorialną z ziemiami przez nie zajmowanymi, są przede wszystkim dane toponimiczne i antroponimiczne.

Rycina 16. Granica pomiędzy Polską i księstwami ruskimi w pierwszej połowie XIV w.

Linie graniczną wyznaczono na podstawie: *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej: Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-ty: „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa-Wiedeń 1899-1904. Opracowanie własne.

Bez wątpienia, zachodnia część Puszczy Sandomierskiej, znajdująca się w granicach dawnego województwa sandomierskiego została objęta kolonizacją przede wszystkim przez ludność polską, co było naturalne z powodu bliskości etnicznych ziem. Głównym elementem napływowym byli zapewne osadnicy z pozostałych części Małopolski, głównie z województwa sandomierskiego i krakowskiego⁷⁰³. Udział w kolonizacji tej części Puszczy Sandomierskiej mieli także osadnicy z Mazowsza, czego dowodem są cechy językowe obecne w toponimii i gwarach regionu⁷⁰⁴.

Z kolei wschodnia część badanego obszaru była strefą, w której dominował żywioł ruski. Jak ustalił A. Janeczek, w XVI w. we wsiach rozlokowanych wokół Lubaczowa zdecydowanie przeważały antroponimy ruskie, zaś polskie stanowiły zaledwie kilka procent⁷⁰⁵. To ludności ruskiej przypisuje się dominującą rolę w kolonizacji całego pasa pogranicza⁷⁰⁶. Warto jednak zaznaczyć, że z racji na słabo rozwiniętą sieć osadniczą w Puszczy Sandomierskiej, zwłaszcza w okresie przed połową XIV w. wpływy te nie były tak znaczące, jak na innych odcinkach. W dobie staroruskiej wyróżnić można dwa ośrodki osadnicze znajdujące się na pograniczu polsko-ruskim – Leżajsk i Lubaczów⁷⁰⁷. Strefa mieszana ciągnąca się mniej więcej wzdłuż dawnej granicy polsko-ruskiej była przedłużeniem pasa pogranicznego przebiegającego przez ziemię przemyską i sanocką, na obszarze którego, żywioł polski przenikał się z ruskim, co miało swoje odzwierciedlenie w imiennictwie⁷⁰⁸. Dobitym przykładem interferencji językowych polsko-ruskich w pierwszej fazie swojego funkcjonowania był Leżajsk⁷⁰⁹.

Podział polsko-ruskich wpływów etnicznych zachował się przez kolejne stulecia. Ukazuje to choćby mapa etniczna opracowana przez Richarda Andree w 1881 r.⁷¹⁰. Widać na niej pewne przesunięcie linii pogranicznej na korzyść wpływów polskich, jednak nadal był to obszar pogranicza kulturowego. Opracowanie przedstawia również kilka ośrodków zdominowanych przez ludność niemiecką, lecz był to wynik kolonizacji

⁷⁰³ P. Miodunka, *Przemiany środowiska...*, *op. cit.*, s. 41-42.

⁷⁰⁴ S. Pastuszeńko, *Mazowieckie (i ruskie) cechy dialektyczne między dolną Wisłoką a dolnym Sanem*, „Lud Słowiański”, 1929-1930, 1, s. 139-168; W. Makarski, *O nazwie miejscowej „Leżajsk”*, „Roczniki Humanistyczne”, 1981, 29 (6), s. 48.

⁷⁰⁵ A. Janeczek, *Osadnictwo...*, *op. cit.*, mapa 17.

⁷⁰⁶ W. Makarski, *Pogranicze polsko-ruskie...*, *op. cit.*, s. 136-137.

⁷⁰⁷ *Ibidem*, s. 220.

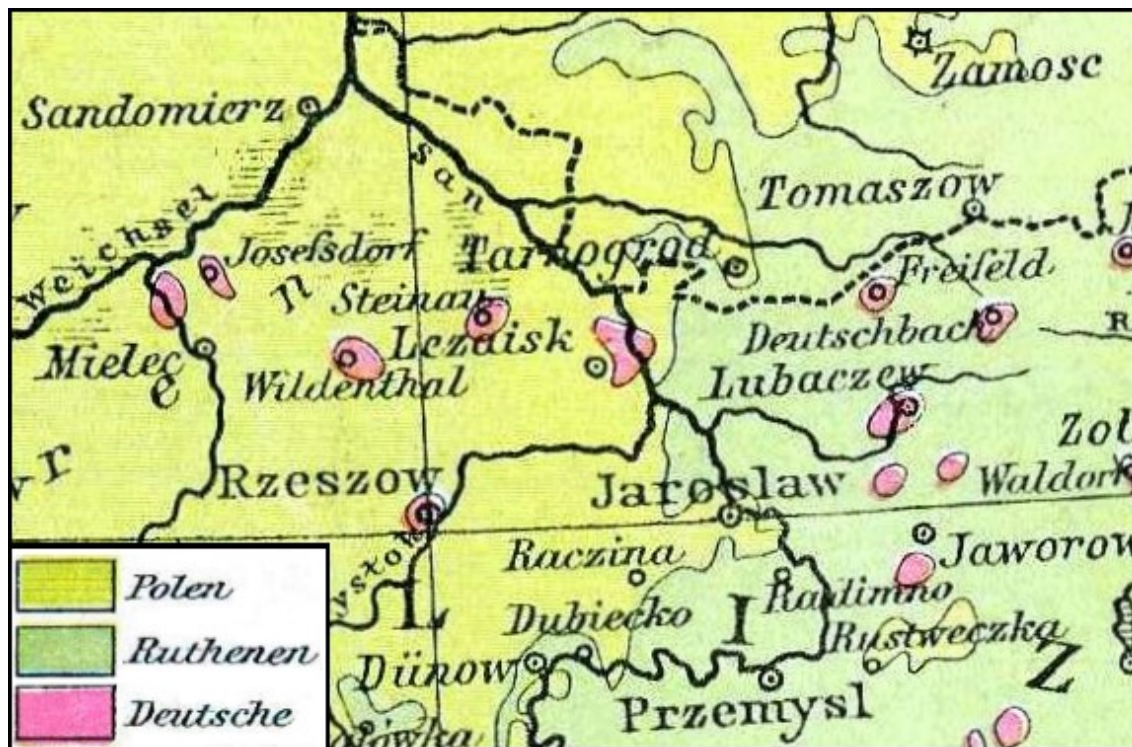
⁷⁰⁸ J. Rieger, *op. cit.*, s. 26-27, mapy: 1-18.

⁷⁰⁹ W. Makarski, *O nazwie miejscowej...*, *op. cit.*, s. 48-55.

⁷¹⁰ R. Andree, *Richard Andree's allgemeiner Handatlas*, Bielefeld-Leipzig 1881, s. 45.

józefińskiej z końca XVIII w., zatem nie należy łączyć tego stanu rzeczy z sytuacją jaka panowała w badanym okresie⁷¹¹.

Rycina 17. Fragment mapy etnicznej Austro-Węgier sporządzonej na podstawie spisu ludności w 1880 r. przedstawiający obszar dawnej Puszczy Sandomierskiej.

Źródło: R. Andree, *Richard Andree's allgemeiner Handatlas*, Bielefeld-Leipzig 1881, s. 45.

Kłopotliwa pozostaje kwestia udziału Niemców w kolonizacji dawnej Puszczy Sandomierskiej. Mając na uwadze, że badany obszar został objęty kolonizacją na prawie niemieckim dosyć późno, wątpliwe jest, aby to osadnicy o niemieckim pochodzeniu stanowili jej trzon etniczny. Za ten odpowiadał już zapewne żywioł polski, być może ruski. Z reguły Niemcy chętniej zasiedlali miasta i to w tych ośrodkach należy upatrywać największych skupisk tego etnosu. Niewątpliwie, etniczni Niemcy w pewnym stopniu angażowali się w kolonizację wiejską. Przykładem jest choćby zasadzca Giedlarowej (1409) – Mikołaj Giedlar, który swoją drogą był mieszczaninem leżajskim⁷¹². Skąpy materiał antroponimiczny oraz wspólny szczepek imion kultury zachodniej, do której należeli zarówno Polacy, jak i Niemcy utrudnia wnikliwą analizę tego problemu. Istotny zapis w tej kwestii znajduje się w lustracji starostwa leżajskiego z 1564/1565 r., gdzie

⁷¹¹ M. Cepil, *Kolonizacja józefińska na obszarze dawnej Galicji w świetle uwarunkowań prawno-osadniczych*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”, 2020, 21 (1), s. 33-36.

⁷¹² ZDM, t. 1, s. 359.

informowano, iż „iusz Poliakow y Niemczow na polli z Ruszią myeszka”⁷¹³. Nie wynika z niego, jaki udział w strukturze etnicznej mieszkańców starostwa stanowili Niemcy, natomiast samo już ujęcie ich obok polskiego etnosu w kontekście porównania z Rusinami sugeruje, że byli oni zauważalną częścią lokalnej społeczności.

Obecności Niemców spodziewać należałoby się raczej w miastach, rzadziej na wsi. W wyniku kolonizacji niemieckiej potrafili oni, jak choćby w przypadku miast położonych w sąsiednich ziemiach - Krośnie, Łańcucie czy Przeworsku, stanowić istotny odsetek ludności⁷¹⁴. Warto zaznaczyć, że mogli oni też stosunkowo szybko ulec polonizacji, jak miało to miejsce w Krośnie⁷¹⁵. Opóźniona względem innych ziem akcja osadnicza na prawie niemieckim była zapewne pozbawiona silnego elementu etnicznego w postaci ludności niemieckiej. Miała raczej charakter implementowania rozwiązań prawno-gospodarczych.

Zastanawiająca jest kwestia, w jakim stopniu udział w kolonizacji wołoskiej – mającej miejsce w Puszczy Sandomierskiej, mieli etniczni Wołosi. Jest to w zasadzie pytanie o charakter intensyfikacji tego modelu osadniczego. Wdrożenie prawa wołoskiego w nowo utworzonych osadach bądź też jego zastosowanie w istniejących już jednostkach osadniczych, nie musiało przecież mieć charakteru etnicznego, tzn. być wynikiem przybycia etnicznych Wołochów. Niejasne jest więc, czy wspomniani w 1507 r. *Valachi* to rzeczywiście Wołosi czy też określono w ten sposób pasterzy osiadłych w Puszczy Sandomierskiej, funkcjonujących w oparciu o obyczaj wołoski. Wydaje się jednak, że potwierdzone w źródłach migracje sezonowe tego żywiołu do Puszczy Sandomierskiej stały u podstaw ich osiedlania się, co sugeruje, że wskazani w rejestrze *Valachi* byli przedstawicielami etnosu wołoskiego⁷¹⁶.

Obecność ludności wołoskiej w Puszczy Sandomierskiej potwierdzają antroponimy występujące wśród mieszkańców. W księdze sądów bartniczych starostwa leżajskiego w 1518 r. w Jelnej odnotowano komornika, którego najpierw określono jako *Wlaschyn*⁷¹⁷, a następnie *Wolaszin*⁷¹⁸. W tej samej księdze w latach trzydziestych XVI w. obecny był Wołosz, mieszkaniec Kuryłówki, zapisany w 1532 r. jako *Woloss*⁷¹⁹ i w 1536

⁷¹³ *Opisi*, t. 2, s. 203.

⁷¹⁴ M. Horn, *Ruch budowlany w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550-1650 na tle przesłanek urbanizacyjnych*, Opole 1968, s. 63.

⁷¹⁵ A. Fastnacht, *op. cit.*, s. 205.

⁷¹⁶ J. Buniowski, *Wallachian Law...*, *op. cit.*, s. 5.

⁷¹⁷ ZNO, sygn. 6128/II, k. 47

⁷¹⁸ *Ibidem*, k. 49v.

⁷¹⁹ *Ibidem*, k. 80v.

r. jako *Volosz*⁷²⁰. Był on wspomniany (*Wolosz*) wśród mieszkańców Kuryłówki w lustracji z 1564/1565 r.⁷²¹. Z kolei w inwentarzu z 1535 r. wśród mieszkańców Cewkowa wymieniony został *Voloss*⁷²². Pojedyncze wołoskie antroponimy w lustracji z 1564/1565 r. były także obecne w Baszni (*Vollos Kierdasz*) oraz w Gorajcu (*Wolosz*)⁷²³.

Krajobraz etniczny dawnej Puszczy Sandomierskiej uzupełniali, zapewne w niewielkiej liczbie, przybysze z państw sąsiednich. O ich obecności świadczą pojedyncze antroponimy. W inwentarzu z 1535 r. wśród zagrodników mieszkających w Radrużu wspomniany został *Lithwynecz*⁷²⁴. Z kolei w lustracji z 1564/1565 r. wśród kmieci zamieszkałych w Starym Mieście występował *Iarosz Lithwin*⁷²⁵. W starostwie lubaczowskim podobne antroponimy występowały wśród zagrodników mieszkających w Baszni (*Senko Lithwin*) i Radrużu (*Sawka Lithwin*)⁷²⁶. W źródłach pojawiają się także nazwy osobowe sugerujące obecność węgierskiego etnosu. W księdze sądów bartniczych starostwa leżajskiego na przełomie lat 40. i 50. występował *Wasko Wegrzyn*⁷²⁷. Z kolei wśród mieszkańców wsi Jelna w lustracji z 1564/1565 r. pojawił się *Matwiei Wegrzin*⁷²⁸. Co istotne, jego obecność potwierdzają zapisy księgi sądów bartniczych, bowiem w sesjach z początku lat 70. XVI w. pojawił się *Matfiei Wegrzynek de Jedlna*⁷²⁹. Bez odpowiedzi pozostaje pytanie, czy byli to przedstawiciele etnosu litewskiego i węgierskiego, czy też legitymizujący się innym pochodzeniem migranci kolejno z Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Węgierskiego. Niezależnie od tego, ich obecność na terenie Puszczy Sandomierskiej pogłębiała różnorodność składu etnicznego oraz wywierała wpływ na zróżnicowanie kulturowe.

Kolejną grupą etniczną zamieszkującą głównie w miastach byli Żydzi. Ich udział w strukturze narodowościowej był stosunkowo niewielki. W nielicznych zapisach źródłowych ujawniających pochodzenie mieszkańców występują oni w niewielkich liczbach. Warto zaznaczyć, że Żydzi zarówno w lustracjach, jak i rejestrach poborowych w badanym okresie jako jedyni byli wymieniani z osobna jako grupa etniczna, co miało związek z ich odmiennością kulturową oraz specyfiką aktywności gospodarczej. W

⁷²⁰ *Ibidem*, k. 103v-104.

⁷²¹ *Opisi*, t. 2, s. 182.

⁷²² AGAD, ASK, ASK LVI, sygn. 147, k. 261v.

⁷²³ *Opisi*, t. 3, s. 255, 266.

⁷²⁴ AGAD, ASK, ASK LVI, sygn. 147, k. 223.

⁷²⁵ *Opisi*, t. 2, s. 177.

⁷²⁶ *Opisi*, t. 3, s. 268.

⁷²⁷ ZNO, sygn. 6128/II, k. 327v-328, 334v, 338, 344v: Sesje sądowe z lat: 1549, 1550, 1551, 1552.

⁷²⁸ *Opisi*, t. 2, s. 182.

⁷²⁹ ZNO, sygn. 6128/II, k. 446v.

lustracji z 1564/1565 r. w Leżajsku odnotowano pięciu Żydów, co w zasadzie oznacza pięć rodzin oraz dwóch komorników, którzy prawdopodobnie też posiadali rodziny⁷³⁰. Z kolei w tym samym czasie w Lubaczowie zamieszkiwały dwie rodziny żydowskie oraz jeden komornik⁷³¹. Ich liczba w obu miastach wahała się zatem od kilkunastu do kilkudziesięciu osób.

Najstarsze informacje na temat obecności Żydów w Puszczy Sandomierskiej dotyczą ich zamieszkania w Lubaczowie i sięgają schyłku XV w.⁷³². Niedługo później Żydzi dotarli do Leżajska, ich obecność potwierdzają źródła z lat 20. i 30. XVI w.⁷³³. Już w 1538 r. pobór zapłaciło tam 7 rodzin żydowskich⁷³⁴. Liczba gospodarstw utrzymała się przez kolejne dekady. Lustracja z 1564/1565 r. ukazuje ich strukturę – 5 rodzin zamieszkałych we własnych domostwach i 2 komorników, zapewne też posiadających rodziny. Rejestr z 1538 r. po raz pierwszy wymienia także Żydów w Jaworowie⁷³⁵.

Wraz z rozwojem urbanizacji na obszarze Puszczy Sandomierskiej, jaka miała miejsce w drugiej połowie XVI w., powstawały nowe osiedla żydowskie. W ostatnim ćwierćwieczu źródła potwierdzają ich pojawienie się w Tarnogrodzie, Oleszycach, Niemirowie i Krzeszowie⁷³⁶. Silnym ośrodkiem funkcjonowania społeczności żydowskiej stał się Jaworów, w którym w 1629 r. zamieszkiwali oni aż 34 domy⁷³⁷.

4.3. Sieć parafialna Kościoła łacińskiego i Cerkwi prawosławnej

Pierwsze informacje na temat sieci parafialnej w Puszczy Sandomierskiej pojawiają się w Aktach Izby Apostolskiej (*Acta Camerae Apostolicae*). Dotyczą one zachodniej części badanego obszaru należącego do archidiakonatu sandomierskiego i krakowskiego. W zapisach z lat 1325-1327 wymienione zostały parafie: Gorzyce, Bieliny, Zaleszany, Charzewice i Chorzeliów⁷³⁸. Rozwój organizacji kościelnej podążał za rozrastającą się siecią osadniczą. Jeszcze w XIV w., prawdopodobnie na przełomie lat 60. i 70. erygowana została parafia w Mrowli, zaś w roku 1388 wspomniano ją po raz pierwszy w Lubaczowie⁷³⁹. Z pewnością w drugiej połowie XIV w. parafia istniała w

⁷³⁰ *Opisi*, t. 2, s. 174

⁷³¹ *Opisi*, t. 3, s. 241.

⁷³² M. Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, Warszawa 1975, s. 16.

⁷³³ *Ibidem*, s. 21, 34.

⁷³⁴ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 35, k. 370.

⁷³⁵ *Ibidem*, k. 370v.

⁷³⁶ M. Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej...*, *op. cit.*, s. 291-292.

⁷³⁷ *Ibidem*, s. 71.

⁷³⁸ MPV, t. 1, s. 158, 163-164, 166.

⁷³⁹ AGZ, t. 8, s. 26-27.

Leżajsku, jeszcze przed przyznaniem mu praw miejskich (1397) oraz w Krzeszowie⁷⁴⁰. Niedługo później zapewne taka jednostka działała w Raniżowie, wzmiankowana w źródłach w 1409 r.⁷⁴¹.

Kolejne parafie w Puszczy Sandomierskiej pojawiły się dopiero po kilku dekadach. W 1439 r. Jan ze Staromieścia ufundował i uposażył kościół parafialny w Zaczerniu⁷⁴². Jeszcze przed połową XV w. samodzielną parafią została wieś Padew⁷⁴³. W podobnym czasie jednostkę taką zorganizowano w Gniewczynie, bowiem tamtejszy kościół parafialny po raz pierwszy wzmiankowany był w 1458 r.⁷⁴⁴. Z kolei, tego roku Ramszowie ufundowali parafię w głównym ośrodku swoich dóbr – Oleszycach⁷⁴⁵. Zanim to nastąpiło uposażono kościół w Jaworowie w 1454 r.⁷⁴⁶. Następne dokumenty potwierdzające powstanie nowych ośrodków organizacji kościelnej pochodzą z 1464 i 1469 r., kiedy kolejno w Pniowie i Laszkach erygowano nowe parafie⁷⁴⁷.

Niełatwe do zbadania są początki organizacji kościelnej w najdalej na północ wysuniętej części diecezji przemyskiej. Poza wspomnianym Krzeszowem, pierwszą z parafii, jaka powstała na tym obszarze była Łukowa (1466 r.)⁷⁴⁸. W XV w. ośrodkiem parafialnym stała się także wieś Giedlarowa. Jej uposażenie zawarto już w akcie lokacyjnym (1409), lecz do poświęcenia tamtejszego kościoła doszło na przełomie lat 70. i 80. XV w.⁷⁴⁹. Jeszcze przed 1485 r. parafia powstała w Grodzisku, zapewne z inicjatywy właścicieli Przeworska, od którego wieś była zależna⁷⁵⁰. W drugiej połowie XV w. w ślad za rozwojem osadnictwa w puszczy porastającej Płaskowyż Kolbuszowski nastąpiły początki tamtejszej organizacji. Pierwszą z inicjatyw w tym zakresie było ufundowanie parafii w Cmolasie w 1462 r.⁷⁵¹. Przez kolejne dekady, pomimo formalnej samodzielności organizacyjnej, opierającej się na własnej świątyni i kapłanie, wieś pozostawała w zależności od parafii w Mielcu⁷⁵². Kwestię tę rozwiązało erygowanie jej w 1489 r.

⁷⁴⁰ G. Klebowicz, *op. cit.*, s. 265-268.

⁷⁴¹ K. Szkaradek, S. Zych, *op. cit.*, s. 29.

⁷⁴² ZDM, t. 5, s. 398-400.

⁷⁴³ SGKP, t. 7, s. 815.

⁷⁴⁴ G. Klebowicz, *op. cit.*, s. 285-286.

⁷⁴⁵ *Ibidem*, s. 295.

⁷⁴⁶ E. Webersfeld, *op. cit.*, s. 2.

⁷⁴⁷ G. Klebowicz, *op. cit.*, s. 286-287.

⁷⁴⁸ *Ibidem*, s. 269-270.

⁷⁴⁹ *Ibidem*, s. 268-269.

⁷⁵⁰ *Ibidem*, s. 288.

⁷⁵¹ ZDM, t. 5, s. 256-257.

⁷⁵² K. Szkaradek, S. Zych, *Zarys dziejów parafii*, *op. cit.*, s. 28.

Niedługo później parafia powstała w położonej nieopodal Kolbuszowej. Pierwsza informacja o jej istnieniu pochodzi z 1516 r.⁷⁵³.

Kolejne inicjatywy mające na celu założenie nowych parafii miały miejsce dopiero w drugiej połowie XVI w. Jedną z nich była ta zlokalizowana w Sokołowie, której początki przypadają na pierwsze lata funkcjonowania miasta⁷⁵⁴. W 1574 r. erygowana została parafia w Ostrowach Tuszowskich, choć uposażono ją już wcześniej wraz z lokacją osady (1566)⁷⁵⁵. Zaledwie kilka lat później, w 1569 r. Zygmunt August ustanowił parafię w Pysznicy i zezwolił na zbudowanie tam kościoła⁷⁵⁶. Na przełomie lat 70. i 80. XVI w. powołano do życia kolejne jednostki w północnej części diecezji przemyskiej – w Potoku, Woli Zarczyckiej i Dybkowie⁷⁵⁷. Wówczas na dobre funkcjonować zaczęła też parafia w Tarnogrodzie, uposażona wraz z lokacją miasta (1567)⁷⁵⁸. Budowę XVI-wiecznej organizacji Kościoła obrządku łacińskiego w Puszczy Sandomierskiej zamyka erygowanie parafii w Sarzynie (1598) i Górnicy (1599) i Niemirowie (przed 1600 r.)⁷⁵⁹.

Wymienione jednostki stały na czele okręgów parafialnych. Ich strukturę w archidiecezji sandomierskiej w końcu przyjętej chronologii, czyli ok. 1600 r. można przedstawić za pomocą wizytacji kościelnych z przełomu XVI i XVII w.⁷⁶⁰. Trudniejsze do odwzorowania są okręgi w diecezji przemyskiej. Część osad należała do tych, których siedziba mieściła się poza badanym obszarem. Przykładem jest kilka osad położonych nieopodal Krakowca, stanowiących część tamtejszej parafii⁷⁶¹. Z kolei szereg wsi leżących w sąsiedztwie Jarosławia, było częścią jego organizacji⁷⁶². Do parafii znajdujących się poza obszarem dawnej Puszczy Sandomierskiej należało wiele wsi położonych w skrajnych jej częściach. Całość zagadnienia w kontekście przestrzennym prezentuje mapa (Rycina 18.).

⁷⁵³ *Ibidem*, s. 29.

⁷⁵⁴ G. Klebowicz, *op. cit.*, s. 258-259.

⁷⁵⁵ S. Zych, *op. cit.*, s. 11-12.

⁷⁵⁶ SGKP, t. 9, s. 330-331.

⁷⁵⁷ G. Klebowicz, *op. cit.*, s. 270-271, 273, 288-289.

⁷⁵⁸ *Ibidem*, s. 271-272.

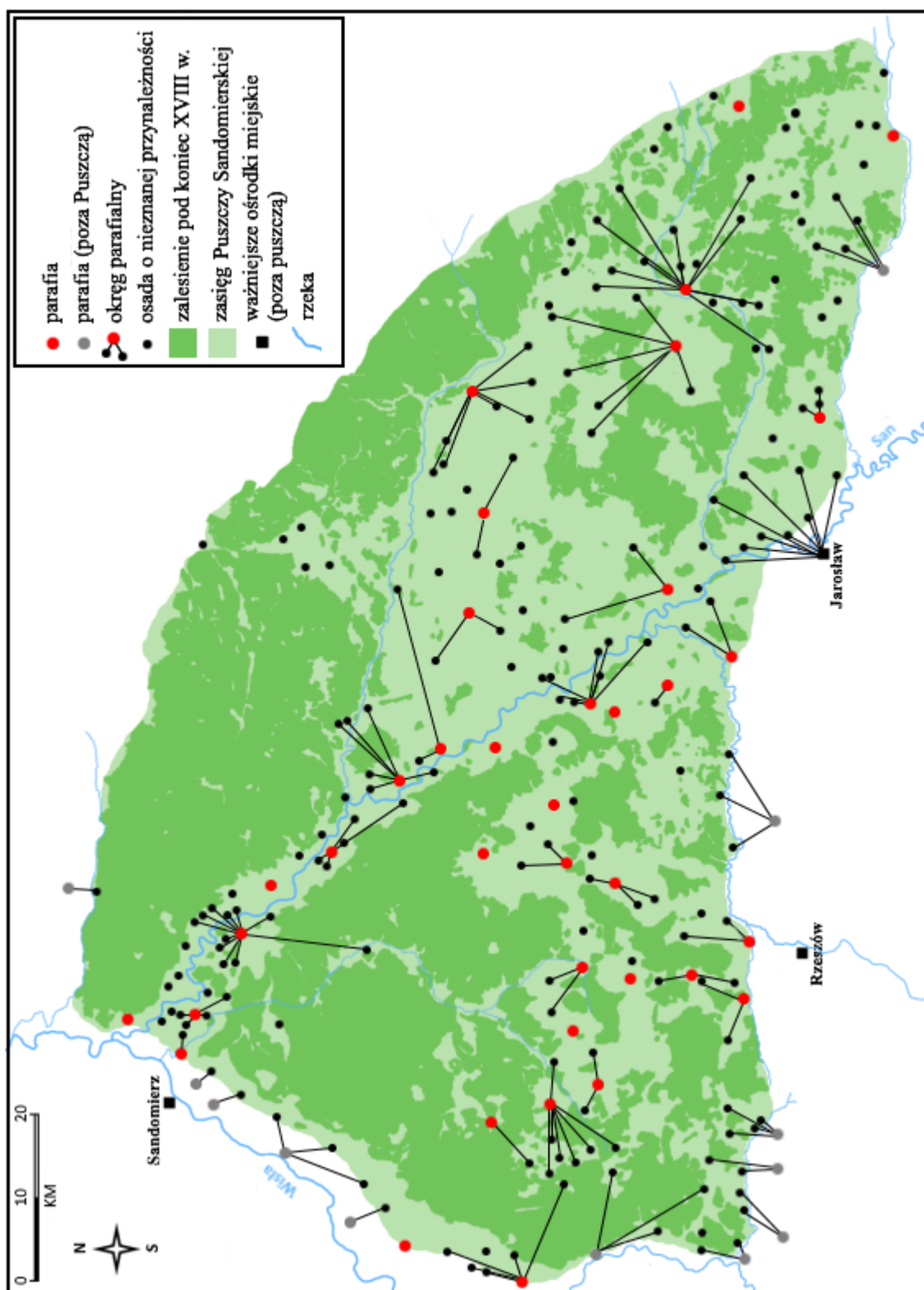
⁷⁵⁹ J. Krętosz, *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku*, Lublin 1986, s. 202; K. Ożóg, *op. cit.*, s. 24-26; J. Półwiartek, *Z dziejów wsi Sarzyna i parafii sarzyńskiej*, [w:] *400 lat parafii w Sarzynie (1598-1998)*, red. J. Półwiartek, Nowa Sarzyna 2000, s. 41-43.

⁷⁶⁰ AKMK, Akta wizytacji kapitulnych, sygn. AV Cap 2, 4.

⁷⁶¹ G. Klebowicz, *op. cit.*, s. 332.

⁷⁶² *Ibidem*, s. 282.

Rycina 18. Sieć parafialna Kościoła łacińskiego w Puszczy Sandomierskiej u schyłku XVI w.

Opracowano na podstawie: AKMK, Akta Wizytacji Kapitułnych, sygn. AV Cap 4, k. 71v-82; AKMK, Akta Wizytacji Kapitułnych, sygn. AV Cap 23, k. 8-41; G. Klebowicz, *op. cit.*, s. 600-603.

W przeciwieństwie do Kościoła łacińskiego, w którym dominowały parafie wielowioskowe, w Kościele wschodnim utrwalił się model jednowioskowy, czasem obejmujący też sąsiednią miejscowość⁷⁶³. Pozwala to na lepsze ujęcie zasięgu Cerkwi prawosławnej na danym obszarze. Puszcza Sandomierska w dużej części należała do diecezji przemyskiej Kościoła prawosławnego. Była to jego wschodnia część, zawierająca w sobie puszczański obszar ziemi przemyskiej i powiatu lubaczowskiego. Sieć parafialna tego wyznania we wspomnianej eparchii została już dokładnie zbadana przez J. Krochmala⁷⁶⁴. Na potrzeby niniejszej pracy warto ujednolicić dotychczasowe ustalenia w kontekście wyznaczonego obszaru, co powinno pozwolić na lepsze przedstawienie zasięgu terytorialnego Kościoła wschodniego i jego znaczenia w życiu społeczności zamieszkujących dawną Puszcę Sandomierską. XVI-wieczną sieć cerkiewną w oparciu o ustalenia wspomnianej pracy przedstawia mapa (Rycina 19.).

Eparchia przemyska była najdalej na zachód wysuniętą jednostką terytorialną Kościoła prawosławnego. Jej powierzchnia u schyłku średniowiecza i w czasach nowożytnych w dużej części pokrywała się z zasięgiem terytorialnym diecezji przemyskiej Kościoła katolickiego⁷⁶⁵. W związku z tym, że była to peryferyjna część metropolii kijowskiej, zachodnia część dawnej Puszczy Sandomierskiej nie posiadała organizacji Kościoła cerkiewnego. Eparchia przemyska obejmowała swoim zasięgiem niemal całą organizację Kościoła prawosławnego na terenie Puszczy Sandomierskiej. Wyjątkiem był obszar kompleksów leśnych rozciągających się na północ od Tanwi, który do czasów lokacji wsi Sól (pierwotnie Olendrów) i miasta Biłgoraj pozostawał zupełnie niezasiedlony. Teren ten należał do eparchii chełmskiej, zaś wspomniane osady stanowiły najpewniej jej południową rubież⁷⁶⁶.

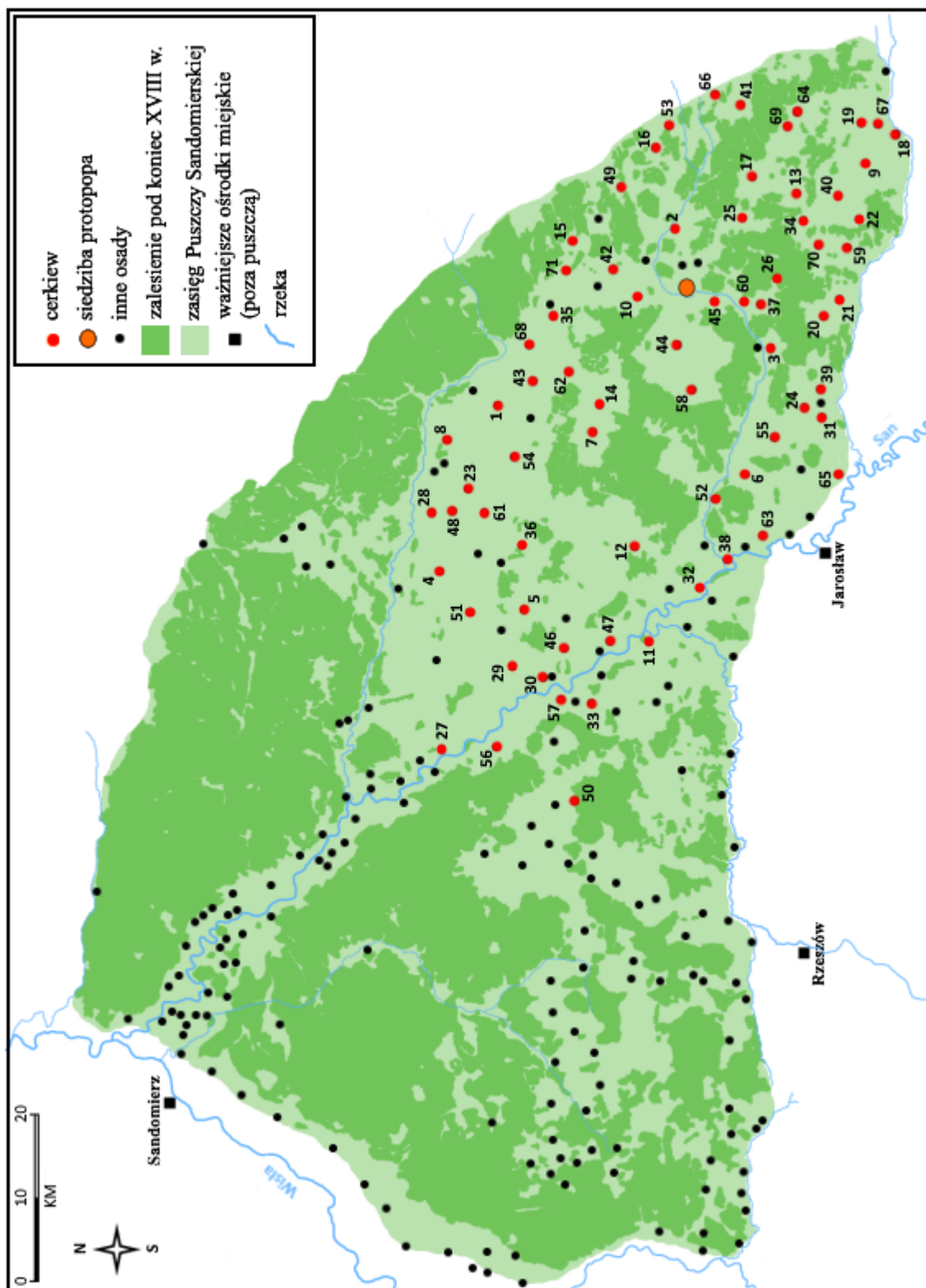
⁷⁶³ Z. Budzyński, *Sieć parafialna prawosławnej diecezji przemyskiej na przełomie XV i XVI wieku. Próba rekonstrukcji na przykładzie rejestrów podatkowych ziemi przemyskiej i sanockiej*, [w:] *Polska - Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stępień, t. 1, Przemyśl 1990, s. 136.

⁷⁶⁴ J. Krochmal, *op.cit.*

⁷⁶⁵ *Ibidem*, s. 150-151.

⁷⁶⁶ A. Gil, *op. cit.*, s. 122, 174.

Rycina 19. Sieć parafialna Cerkwi prawosławnej w Puszczy Sandomierskiej u schyłku XVI w.

Opracowano na podstawie ustaleń zawartych w pracy: J. Krochmal, *op. cit.*, s. 964-1119.

Cerkwie (parafie) wskazane na mapie (Rycina 19.): 1 – Babice, 2 – Basznia, 3 – Bihale, 4 – Biszczka, 5 – Brzyska Wola, 6 – Cetula, 7 – Cewków, 8 – Chmielek, 9 – Czernilawa, 10 – Dachnow, 11 – Dębno, 12 – Dobra, 13 – Drohomysł, 14 – Dzików, 15 – Gorajec, 16 – Horyniec, 17 – Hruszów, 18 – Jaworów, 19 – Jażów, 20 – Kobylnica Ruska, 21 – Kobylnica Wołoska, 22 – Kochanówka, 23 – Korchów, 24 – Korzenica, 25 Krowica, 26 – Królówstaw, 27 – Krzeszów, 28 – Księżpol, 29 – Kulno, 30 – Kuryłówka, 31 – Laszki, 32 – Leżachów, 33 – Leżajsk, 34 – Lipowiec, 35 – Lubliniec, 36 – Luchów, 37 – Łukawiec, 38 – Manasterz, 39 – Miękiś, 40 – Nahaczów, 41 – Niemirów, 42 – Nowe Sióło, 43 – Obsza, 44 – Oleszyce, 45 – Opaka, 46 – Ożanna, 47 – Piskorowice, 48 – Płusy, 49 – Podemszczyzna, 50 – Połoin, 51 – Potok, 52 – Radawa, 53 – Raduż, 54 – Różaniec, 55 – Ryszkowa Wola, 56 – Sarzyna, 57 – Stare Miasto, 58 – Stare Sióło, 59 – Świdnica, 60 – Szczutków, 61 – Tarnogród, 62 – Ułazów, 63 – Wiązownica, 64 – Wierzbiany, 65 – Wietlin, 66 – Wróblaczyn, 67 – Załuże, 68 – Zamch, 69 – Zawadów, 70 – Żmijowiska, 71 – Żuków.

Strukturami pośrednimi między biskupstwem a parafiami w Kościele prawosławnym były namiestnictwa, zwane też protopopiami⁷⁶⁷. Na terenie Puszczy Sandomierskiej w ciągu XVI w. zwierzchnictwo nad cerkwiami sprawowała protopopia w Lubaczowie, wzmiankowana po raz pierwszy w źródłach w 1538 r.⁷⁶⁸. Być może jeszcze u schyłku XVI w. część zarządzania nad lokalnymi cerkwiami przejęło namiestnictwo zorganizowane w Jaworowie, wspomniane w źródłach w 1614 r.⁷⁶⁹.

4.4. Uwarstwienie ludności wiejskiej

W literaturze przedmiotu istnieją prace, które przedstawiając uwarstwienie ludności wiejskiej, skupiały się na podziale pod względem zawodowym⁷⁷⁰. Obraz ten zarysowują w pewien sposób ustalenia zawarte w poprzednim rozdziale pracy. W tym miejscu warto skupić się jednak na innym istotnym problemie, jakim jest uwarstwienie ludności wiejskiej pod względem statusu majątkowego. Analiza dotycząca tego problemu skupiać się będzie na zbadaniu uwarstwienia ludności wiejskiej w podziale na kmieci, zagrodników, komorników oraz ludzi luźnych.

Podstawową i najliczniejszą warstwę ludności zamieszkującą dawną wieś stanowili kmiecie. Przyjmuje się, że do tej warstwy kwalifikowali się osadnicy,

⁷⁶⁷ J. Krochmal, *op. cit.*, s. 186.

⁷⁶⁸ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 36, k. 235.

⁷⁶⁹ J. Krochmal, *op. cit.*, s. 197.

⁷⁷⁰ J. Rutkowski, *op. cit.*; W. Jakóbczyk, *Uwarstwienie ludności wiejskiej w królewskich zachodnich województw Korony w drugiej połowie XVI w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 1936, 5, s. 45-68.

posiadający co najmniej $\frac{1}{4}$ łanu ziemi uprawnej. Jak wynika z analizy zapisów źródłowych, na obszarze Puszczy Sandomierskiej dominowały gospodarstwa liczące $\frac{1}{2}$ i $\frac{1}{4}$ łanu. Zdarzało się jednak, że jako kmieci definiowano mieszkańców, którzy posiadali areał mniejszy niż $\frac{1}{4}$ łanu. Należy zaznaczyć, że specyfika dostępnego materiału źródłowego pozwala na analizę w tym zakresie jedynie w poszczególnych dobrach, głównie królewszczynach. Informacje na temat powierzchni areału przypadającego na poszczególnych mieszkańców zawierają m.in. inwentarze starostwa lubaczowskiego z 1534 i 1535 r., lustracje województwa ruskiego i bełskiego z 1564/1565 r. oraz inwentarz starostwa sandomierskiego z 1588 r. Dane w nich zawarte, ukazują także istotne rozwarstwienie w strukturze posiadanej ziemi przez mieszkańców opisywanych wsi.

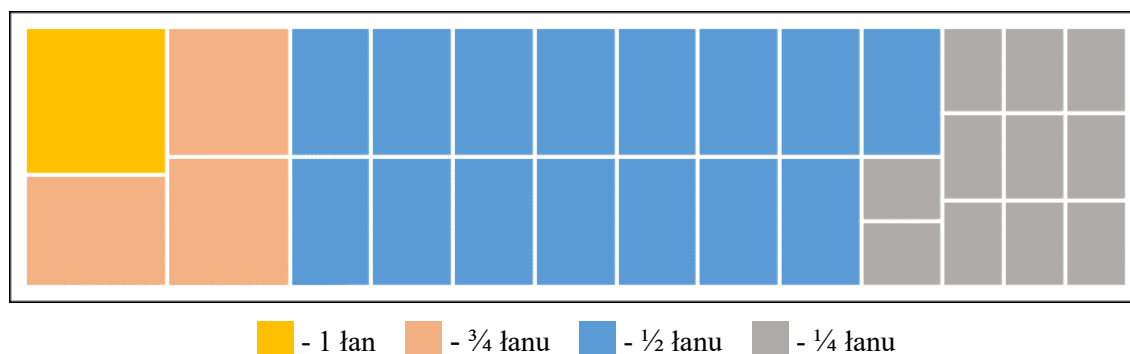
Zapewne jeszcze w XV w. pojedyncze gospodarstwa mogły mieć większą powierzchnię, aby później w wyniku ich podziału zostać zmniejszone. Za przykład może posłużyć obszar powiatu lubelskiego, gdzie w XV w. zdecydowana większość gospodarstw ujętych w księgach ziemskich miała powierzchnię odpowiadającą 1 łanowi⁷⁷¹. Trzeba zaznaczyć, że udział gospodarstw o tej wielkości spadał w ciągu XV w., będąc wypierany przez gospodarstwa liczące $\frac{1}{2}$ łanu. Według danych dla lat 1480-1489, które posiadają największą ilość danych, udział gospodarstw 1-łanowych wyniósł ponad 62,4%⁷⁷². Podobną tendencję przyjmować mogły przemiany w wielkości areałów na terenie Puszczy Sandomierskiej, choć niewykluczone, że z racji na trudności w pozyskiwaniu nowych gruntów uprawnych, od początku mogły one mieć mniejsze powierzchnie.

Warto zwrócić uwagę, że choć kmiecie stanowili jedną kategorię ludności wiejskiej, to ich status w społeczności lokalnej był zróżnicowany. Bez wątpienia wśród najważniejszych czynników określających ich pozycję społeczną było uposażenie w ziemię. Choć znaleźć możemy przykłady wsi, w których mieszkańcy posiadali podobne areały, to najczęściej struktura powierzchni, jaką dysponowali mieszkańcy charakteryzowała się dużym zróżnicowaniem. W pewien sposób odzwierciedlało to podział mieszkańców pod względem majątkowym. Dobrze okazują to struktury we wsiach Basznia, Dębno i Jeżowe, które prezentują wykresy (Wykres 4-6.).

⁷⁷¹ G. Jawor, *Ludność chłopska...*, op. cit., s. 20.

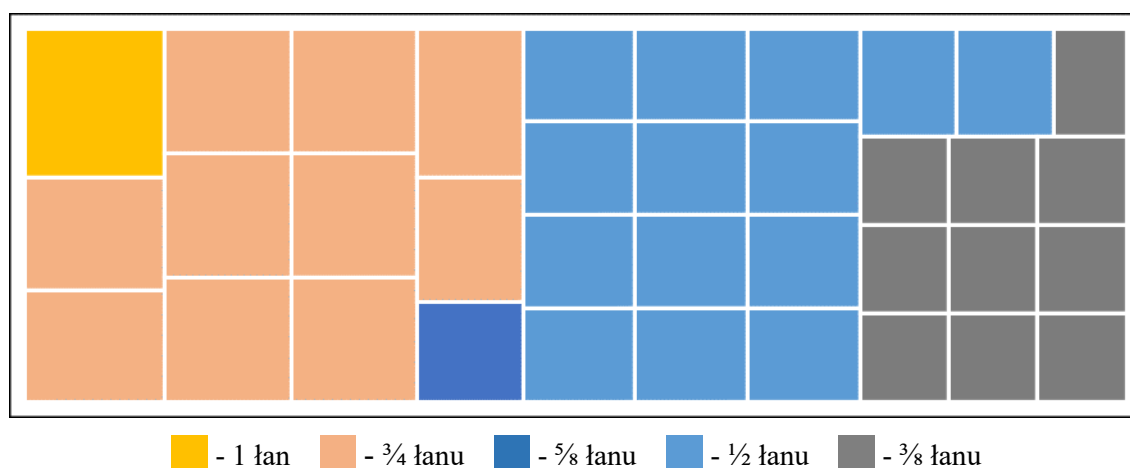
⁷⁷² *Ibidem*.

Wykres 4. Struktura powierzchni posiadanego areału przez mieszkańców wsi Basznia w 1535 r.

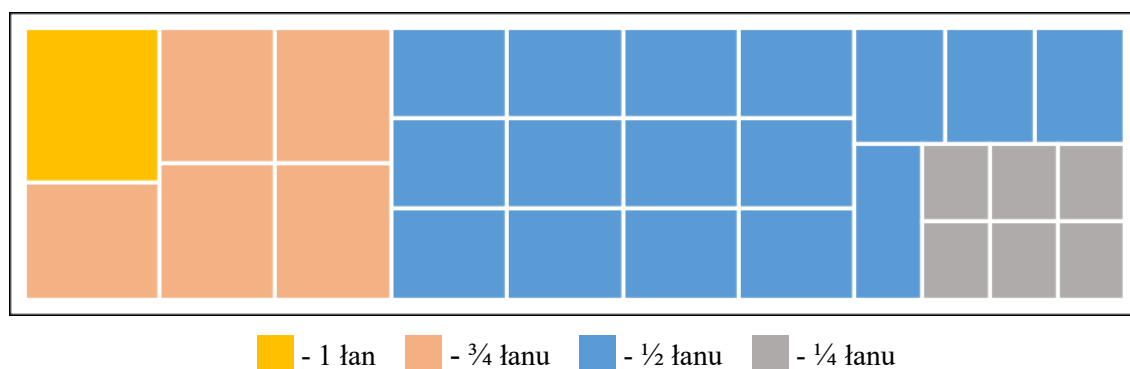
Opracowano na podstawie inwentarza starostwa lubaczowskiego 1535 r. (AGAD, ASK, ASK LVI, sygn. 147, k. 107-108).

Wykres 5. Struktura powierzchni posiadanego areału przez mieszkańców wsi Dębno w 1565 r.

Opracowano na podstawie lustracji dóbr królewskich województwa ruskiego z 1564-1565 (*Opisi*, t. 2, s. 196-198).

Wykres 6. Struktura powierzchni posiadanego areału przez mieszkańców wsi Jeżowe w 1588 r.

Opracowano na podstawie inwentarza zamku sandomierskiego z 1588 r. (AGAD, ASK, ASK LVI, sygn. 259, k. 240v).

Opisując kwestię powierzchni gospodarstw kmiecych, warto zaznaczyć obecność dworzyszcz, jako jednostek powierzchni ziemi, występujących na obszarze dawnej Puszczy Sandomierskiej. Dworzyszcz były odpowiednikami gospodarstwa kmiecego we wsiach prawa ruskiego i wołoskiego. Ich wielkość była zależna m.in. od warunków glebowych i możliwości pozyskiwania gruntów uprawnych⁷⁷³. W skład jednego dworzyszcz wchodziło często kilka gospodarstw kmiecych, które najczęściej łączyły więzi rodzinne⁷⁷⁴. Wśród wsi znajdujących się w badanym obszarze, dworzyszczową strukturę posiadały osady znajdujące się w starostwie lubaczowskim, m.in. Radruż, w lustracji którego informowano, iż tamtejsi kmiecie „maią rol niepomiarnich y lak barzo wielie, a wsakosz wedluk zwiczaia starego zowacz tho dworziszczamy”⁷⁷⁵.

Drugą kategorią ludności wiejskiej byli zagrodnicy. Zajmowali oni także drugie miejsce pod względem liczebności. Zagrodnikami określano grupę ludności małorolnej, dysponującej arealem o zbyt małej powierzchni, aby móc utrzymać się jedynie z jej uprawy⁷⁷⁶. Według ustaleń A. Wyczańskiego w głównych prowincjach państwa polskiego (Małopolska, Wielkopolska, Mazowsze) zagrodnicy stanowili około 20% ogółu ludności wiejskiej⁷⁷⁷. Płacili oni znacznie niższy czynsz niż pełnorolni kmiecie, często będąc pociągani do pełnienia posług do dworu bądź okolicznego zamku.

Jak wynika z analizy źródłowej, gospodarstwa zagrodnicze szybciej pojawiły się we wschodniej części Puszczy Sandomierskiej. Później pojawiły się w zachodniej części, być może początkiem rozwoju ludności zagrodniczej w tej partii obszaru były lata 60. XVI w. W Zarzeczu „zagrodnik nowo osadzony 1, nic jeszcze nie płaci teraz (...)”⁷⁷⁸, z kolei w Pławie było pięciu zagrodników, z czego dwóch nie płaciło nic, bo byli „na woli”⁷⁷⁹. W Mokrzyszowie w 1565 r. informowano, że jeden zagrodnik „który nowo osiadł”, jeszcze nie płacił czynszu, bo był na wolniźnie⁷⁸⁰.

Gospodarstwa zagrodnicze zyskiwały na popularności w ostatnich dekadach XVI w. Szczególną rolę odgrywały w nowo lokowanych osadach, gdzie być może stanowiły

⁷⁷³ G. Jawor, *Osadnictwo historyczne od XIV do początków XVII w.*, [w:] *Bojkowszczyzna Zachodnia - wczoraj, dziś i jutro*, red. J. Wolski, t. 1, Warszawa 2016, s. 380.

⁷⁷⁴ Czasami dworzyszcz zamieszkiwały osoby niespokrewnione, tzw. *połownicy i potużnicy* (M. Kołacz-Chmiel, *op. cit.*, s. 61).

⁷⁷⁵ *Opisi*, t. 3, s. 266.

⁷⁷⁶ G. Jawor, *Ludność chłopska...*, *op. cit.*, s. 24.

⁷⁷⁷ A. Wyczański, *Wieś polskiego Odrodzenia...*, *op. cit.*, s. 157.

⁷⁷⁸ LWS, s. 121.

⁷⁷⁹ *Ibidem*, s. 120.

⁷⁸⁰ *Ibidem*, s. 116. Przebywał na niej też w 1567 r. (AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 68, k. 9).

formę przejściową przed wykarczowaniem odpowiedniej ilości ziemi. Jak wynika z rejestru z 1578 r., w Kamionce w starostwie krzeszowskim mieszkali tylko zagrodnicy (aż 35) oraz komornicy (2)⁷⁸¹. Osadę Smolarzyny w pierwszej fazie istnienia również tworzyły same zagrody, w 1589 r. było ich 23⁷⁸². W Woli Dworzeckiej pod Lubaczowem, w 1578 r. byli jedynie zagrodnicy (12) i 1 komornik⁷⁸³. Podobną strukturę źródła podają we wsiach Gorzyce (*Wola Podsańska*) i Turze⁷⁸⁴.

W dotychczasowych ustaleniach na temat kategorii ludności wiejskiej w dawnej Polsce chałupnik był stawiany obok zagrodnika, niekiedy utożsamiany z nim. W źródłach dotyczących Puszczy Sandomierskiej określenie to pojawia się bardzo rzadko. Jednorazowo chałupnicy wspomniani zostali wśród mieszkańców wsi Gorzyce w starostwie sandomierskim w lustracji z 1569 r.: „Są chałupniczi z ktorzy nicz nieplaczą iedno na posłudze są”⁷⁸⁵. Jeśli przyjmujemy chałupników za osobną kategorię, to z całą pewnością wyodrębniła się ona najpóźniej. Nowe spojrzenie na tę kwestię rzucają inwentarze wsi Piskorowice z przełomu XVI i XVII w. W inwentarzach z 1596 i 1604 r. zanotowano, że w Piskorowicach mieszkało 10 chałupników, których odróżniano od zagrodników i komorników⁷⁸⁶. Co istotne, chałupnicy byli zobowiązani do jednego dnia pańszczyzny, zaś zagrodnicy do dwóch⁷⁸⁷.

Za najniższą wyodrębnioną kategorię ludności wiejskiej uważać należy komorników⁷⁸⁸. Choć przyjmuje się, że komornikami były osoby nie posiadające ziemi, w źródłach dotyczących dawnej Puszczy Sandomierskiej nie brakuje przykładów obalających tę tezę. W Sarzynie, trzech mieszkających w niej komorników w 1565 r. posiadało „po trosze roliei, alias lazi”⁷⁸⁹. Z kolei w Lublińcu komornicy mieli „potrosse ogrodow”, stąd też czynsz, który uiszczali przyjmował różną wysokość⁷⁹⁰.

Komornikami, a w zasadzie komornicami stawać mogły się także kobiety pozbawione męskiej opieki⁷⁹¹. Wśród zamieszkujących wieś Żuków wymienione zostały

⁷⁸¹ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 412.

⁷⁸² *Ibidem*, k. 424.

⁷⁸³ *Ruś Czerwona*, t. 1, s. 209.

⁷⁸⁴ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 420v.

⁷⁸⁵ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 29, k. 19v.

⁷⁸⁶ APL, Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca, Dział I – inwentarze, sygn. 21, k. 1; APL, Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca, Dział I – inwentarze, sygn. 22, k. 3.

⁷⁸⁷ APL, Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca, Dział I – inwentarze, sygn. 22, k. 2-3.

⁷⁸⁸ A. Wyczański, *Wieś polskiego Odrodzenia...*, *op. cit.*, s. 166.

⁷⁸⁹ *Opisi*, t. 2, s. 188.

⁷⁹⁰ *Opisi*, t. 3, s. 261-262.

⁷⁹¹ A. Wyczański, *Wieś polskiego Odrodzenia...*, *op. cit.*, s. 166.

dwie – *Ponka wdowa* i *Hanka wdowa*⁷⁹². Choć komorników z reguły zalicza się do społeczności lokalnej zasiedlającej daną wieś, należy mieć na uwadze, że ich obecność w osadzie mogła mieć charakter tymczasowy. Dobitnie świadczy o tym informacja zawarta przy opisie komorników w Lublińcu: „alje ich nie zawdi iednakowo biwa, bo ych czassem ubiwa, a czassem przibiwa”⁷⁹³. Warto zwrócić także uwagę na kwestię przyporządkowania danego mieszkańca do kategorii ludności wiejskiej. Wśród zagrodników w Siedlance został wymieniony *Siemko Komornik*⁷⁹⁴, co może świadczyć o tym, jak niewielka różnica jest między tymi dwoma rodzajami ludności (zagrodnik - komornik) i często w oczach lustratora bądź obserwatora ta różnica i przynależność do danego „stanu” mogła być kwestią umowną, subiektywną.

W jeszcze gorszym położeniu od komorników znajdowali się tzw. ludzie luźni⁷⁹⁵. Wyłamywali się oni z systemu poddańczego, często przemieszczając się od wsi do wsi w poszukiwaniu pracy. Byli elementem trudno uchwytnym zarówno dla państwa, jak i właścicieli osad⁷⁹⁶. Niełatwo także odnaleźć wzmianki o nich w dostępnych źródłach. W rejestrze z 1578 r. w ziemi przemyskiej w kilku osadach (Dybków, Luchów, Wiązownica) wśród płacących pobór odnotowano osobę zdefiniowaną jako *vagus duda*⁷⁹⁷. Nie ulega wątpliwości, że był to włóczęga (*vagus*), który jak wskazuje jego określenie (*duda*) był grajkiem-dudziarzem.

4.5. Formy i wymiar renty feudalnej

Położenie zamieszkujących Puszczę Sandomierską społeczności względem właściciela ziemi i wynikające z nich zobowiązania były unormowane zasadami prawno-ustrojowymi, wedle których funkcjonowało ówczesne państwo polskie. Podstawowym świadczeniem, do którego zobowiązani byli poddani na rzecz właściciela, była renta feudalna. Przyjmowała ona trzy główne postacie: naturalną, pieniężną i odrobkową. W badanym okresie (XIV-XVI w.) następowały zmiany w systemie zobowiązań w ramach renty feudalnej, stąd rodzaj tego zobowiązania oraz jej wielkość w Puszczy Sandomierskiej rysuje się jako istotne zagadnienie, którego zbadanie jest konieczne do lepszego poznania położenia ludności zamieszkującej to terytorium.

⁷⁹² *Opisi*, t. 3, s. 264.

⁷⁹³ *Ibidem*, s. 261-262.

⁷⁹⁴ *Opisi*, t. 2, s. 180.

⁷⁹⁵ A. Wyczański, *Wieś polskiego Odrodzenia...*, *op. cit.*, s. 166.

⁷⁹⁶ *Ibidem*.

⁷⁹⁷ AGAD, ASK, ASK I, sygn. 17, k. 410.

Część świadczeń jakie ciążyły na mieszkańcach Puszczy Sandomierskiej została już wspomniana przy analizie aktywności gospodarczej, były one bowiem istotnym elementem systemu ekonomicznego. Warto jednak uporządkować wiedzę na ten temat i podjąć próbę zarysowania położenia społeczności lokalnych pod względem obciążeń względem właścicieli oraz zarządców miast i wsi.

Pierwotnie najważniejszą rolę w obciążeniach odgrywała renta naturalna, czyli daniny w formie części uzyskanego plonu, produkcji czy hodowli. Jedną z najbardziej popularnych danin był osep – roczna danina w zbożu, jaką mieszkańcy składali z uzyskanego plonu⁷⁹⁸. Powszechnym dla całości terytorium było składanie określonej liczby jajek, czasem kogutów. Świadczenia w naturze pełniły istotny element wołoskiego i ruskiego modelu osadniczego. W osadach prawa wołoskiego na terenie Puszczy Sandomierskiej ten wymiar obciążeń zdecydowanie dominował. Przypomnieć można tu raz jeszcze znaczenie owczej dwudziestoczyny, daniny w postaci co dziesiątego wieprza, serów i popręgów. Popularnymi świadczeniami we wsiach starostwa sandomierskiego były z kolei *krowne*, *mięsne* i *serowe*. Pierwsze z nich było w postaci krowy, jaką wspólnie oddawali mieszkańcy wsi na rzecz dworu⁷⁹⁹. Z czasem zobowiązanie to zastąpił ekwiwalent w postaci pieniędzy⁸⁰⁰.

Wraz z upowszechnieniem prawa niemieckiego, świadczenia w naturze i odrobku były zastępowane zobowiązaniem pieniężnym, jakim był czynsz od użytkowanej ziemi⁸⁰¹. Regulacje w tym aspekcie zawarte były już w przywilejach lokacyjnych oraz nadaniach prawa niemieckiego dla istniejących wsi. Co do zasady, rozliczanie się w formie czynszu było korzystne zarówno dla poddanych, ponieważ ułatwiało swobodne dysponowanie nadwyżkami produkcji, jak i właściciela dóbr, gdyż bezpośrednio otrzymywał korzyść w postaci pieniędzy. Z reguły jednostką wymiaru czynszu był jeden łan⁸⁰². Z analizy lustracji dóbr królewskich z drugiej połowy XVI w. wynika, że na obszarze Puszczy Sandomierskiej występowało duże zróżnicowanie pod względem wysokości czynszu. W osadach większych, których gospodarka nastawiona była w pierwszej kolejności na uprawę roli zazwyczaj był on wyższy. We wsi Basznia, gdzie w 1565 r. znajdowało się 107 gospodarstw kmiecych wynosił aż 4 złote z łanu⁸⁰³. Na tle

⁷⁹⁸ A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności...*, *op. cit.*, s. 143.

⁷⁹⁹ *Ibidem*, s. 117-118.

⁸⁰⁰ *Ibidem* s. 118.

⁸⁰¹ S. Chmielewski, H. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 401.

⁸⁰² *Ibidem*, s. 401.

⁸⁰³ *Opisi*, t. 3, s. 255-256.

pozostałych osad starostwa lubaczowskiego była to bardzo wysoka stawka. W Radrużu czynsz płacono nie od łanu ziemi, lecz od dworzyszcz – wynosił on jednakowo 12 groszy⁸⁰⁴. Dworzyszcz były także jednostką wymiaru podatku w Lublińcu, tam jednak wysokość świadczenia była zróżnicowana, wynosiła od 7,5 do 33 groszy⁸⁰⁵. Z kolei w Żukowie, funkcjonującym na prawie wołoskim, świadczenie to nie istniało⁸⁰⁶.

W starostwie sandomierskim w 1565 r. wysokość czynszu z łanu w poszczególnych wsiach była zróżnicowana. Najwięcej – po 48 groszy z łanu płacili kmiecie z Padwi, Chmielowa, Sokolnik, Sobowa i Niska. W Tuszowie czynsz z łanu wynosił 32 grosze, w Jaślanach – 24, w Woli Raniżowskiej – 18, w Mokrzeszowie – 16. Po 12 groszy płacili kmiecie z Gorzyc i Grębowa. Najmniej – po 8 groszy z łanu oddawali mieszkańcy Jastkowic i Pława.

Powyższe dane ukazują zróżnicowanie pod względem wysokości czynszów w podziale na osady, nawet tych, znajdujących się w stosunkowo niedalekiej odległości od siebie. Warto jednak dostrzec przykłady zróżnicowania w płaconym świadczeniu w obrębie mieszkańców jednej wsi. Najbardziej zróżnicowana sytuacja pod tym względem miała miejsce w Giedlarowej. Osada była typową wsią rolniczą, jedną z największych w Puszczy Sandomierskiej. Poza różnicą w wysokości czynszu jaka wynikała z różnych wielkości posiadanego areалу, w Giedlarowej występowało wysokie zróżnicowanie pod względem jego wysokości, co ukazują zapisy lustracji z 1564/1565 r.⁸⁰⁷. Zróżnicowanie w wysokości czynszu płaconego przez mieszkańców wsi zestawiono w tabeli (Tabela 15.).

Poza czynszem płacono również podymne. Podatek ten uiszczano w pieniądzu, najczęściej w wysokości 3 groszy i miał on charakter podatku gruntowego, ponieważ podstawą do jego pobierania był dom mieszkalny, niezależnie czy był on częścią gospodarstwa kmiecego czy zagrody. Stosowano go we wschodniej części Puszczy Sandomierskiej. W lustracji starostwa lubaczowskiego z 1564/1565 r. informowano, że „Podimne ze wszi ziemianskich, ktore szdawna na Liubaczowski zamek przichodzi”⁸⁰⁸.

⁸⁰⁴ *Ibidem*, s. 266.

⁸⁰⁵ *Ibidem*, s. 258-260.

⁸⁰⁶ *Ibidem*, s. 263.

⁸⁰⁷ *Opisi*, t. 2, s. 192-193.

⁸⁰⁸ *Opisi*, t. 3, s. 242.

Tabela 15. Wysokość czynszu płaconego przez kmieci we wsi Giedlarowa w 1564/1565 r.

Gospodarz	Czynsz (gr)	Areał (łany)
Drozdowi sinowie	72	1 ½
Kuncowi sinowie	58,5	1
Simon Zak	50	1
Iakub Tunik	48	1
Gawłowa	47	¾
Mikolai Sawała	47	¾
Macziek Niewrzalo	44	¾
Macziek Komorowicz	43	¾
W. Podstawek	42,5	¾
Stanisław Rikala	42,5	¾
Piszulina wdowa	42	¾
Macziek Drozd	42	¾
Bedlczina	41,5	¾
Woicziech Zolthoch	41	¾
Woicziech Bogdas	41	¾
Mathis Makosziei	41	¾
Tomek Gliwa	41	¾
Woicziech Zarich	40,5	¾
Andrzej Thetlia	38,5	¾
Tomek Iarżmo	36	¾
Ian Palik	36	¾
Woicziech Siiak	36	¾
Iakob Drozd	36	¾
Ian Bereczka	33	½
Andrzej Niezgoda	32,5	½
Valanti	32,5	⅜
Woicziech Seliga	30,7	½
Marczin Suchinia	30,7	½
Stanisław Cieżzak	30	⅝
Bartek Slimak	30	⅝
Ioseph Dudek	30	⅝
Vrban Iarżmo	30	⅝
Sobek Zaiega	30	½
Grzegorz Greba	30	½
Kozina wdowa	30	½
Woicziech Kowal	30	½
Olesko Piotruska	30	½
Wanal Ian	30	½
Stanisław Kuncza	28,8	½
Marczin Kalwai	28	½
Ian Kochan	28	½
Simon Dunias	28	½
Błazek Kolianko	28	½
Vrban Mihalkowicz	28	½
Grzegors Iesz	28	½
Witek Hapnar	28	½
Stanisław Podoliecz	28	½
Mikolai Nowothni	27,7	½
Wawrzyniech Dazio	27,5	½
Ian Vanal	27,3	½
Iakob Dembos	24	½
Woitek Dunias	24	½
Woiczech Boida	24	½
Marczin Brodzicz	24	½
Benedict	24	½
Bartek Kudlicz	24	½
Pawlikowa	24	½
Withek	24	½
Mikolai Fula	24	½
Bzdzikon	24	½
Stanisław Sesz	24	½
Ian Kliuska	24	½
Ian Cholisth	24	½
Vrban Hira	24	½
Ian Dudek	24	½
Pawel Palis	24	½
Famulina	24	½
Błazek Vsko	12	¼

Opracowano na podstawie lustracji dóbr królewskich z 1565 r. (*Opisi*, t. 2, s. 192-193).

Ważną rolę wśród świadczeń pełniły wspomniane już poprzedniej części pracy daniny składane przez mieszkańców posiadających barcie w lasach. Te, choć we wschodniej części dawnej Puszczy Sandomierskiej zapewne do końca XVI w. były zdominowane przez oddawanie części uzyskanego miodu, przybierały też formę świadczenia w pieniądzu. Najbardziej znanym z nich był czynsz miodowy płacony przez bartników od posiadanych barci w lesie⁸⁰⁹. Dodatkowo zobowiązani byli oni często do uiszczania tzw. *kunnego* oraz *sokołowego*. *Kunne* było rodzajem czynszu, składanego przez bartników jako pieniężny ekwiwalent powinności oddawania daniny w postaci skórek kunich⁸¹⁰. Podobnie wyglądała sprawa z *sokołowym* – pieniężnym ekwiwalentem strzeżenia sokołów i przysposobienia ich do polowania⁸¹¹. Trudno wytłumaczyć, dlaczego powinność ta była często płacona przez nich razem z *kunnym*. Prawdopodobnie wiąże się to z tradycjami łączenia zawodu łowcy i bartnika, co może sugerować choćby wspomniane uiszczanie czynszu miodowego przez łowców.

Bez wątpienia, ważną rolę w życiu społeczności lokalnych odgrywały też obowiązkowe prace świadczone na rzecz dworu lub zamku, czyli formy renty odrobkowej. Zobowiązanie to najczęściej nazywano szarwarkiem bądź robotą, rzadziej posługą lub zaciągiem⁸¹². W dostępnych źródłach dotyczących badanego obszaru zwykle określano je robotą. Prace te przybierały różne formy, były zróżnicowane terytorialnie, zapewne odpowiadając na uwarunkowania środowiska przyrodniczego.

W Padwi wedle przywileju z 1525 r. poddani powinni robić 26 dni w roku, trzy razy w roku wozić kamienie do budowania do zamku sandomierskiego i spuszczać drewno Wisłą do Zamku⁸¹³. W Ożannie w lustracji z 1565 r. wskazano, że do powinności kmieci należało strzeżenie łowisk *na Luchowej*, jeżdżenie z listami (sprawowanie poczty), naprawianie grobli, jazów i upustów w stawach czterech naprawiać, a w lecie pomoc przy żniwach „według zwyczaju”⁸¹⁴. W Sarzynie funkcjonowała jeszcze robocizna w wymiarze rocznym i wynosiła 14 dni w roku⁸¹⁵. Mieli oni „na ostup iscz s sziecziami kędi roskazą, na ktore kolwiek lowisko, drzewo wozicz do budowania dwora wedlie potrzebi i moznosci, grobel i iazow v pięczy stawow poprawowacz, to iest na

⁸⁰⁹ A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności...*, op. cit., s. 128.

⁸¹⁰ *Ibidem*, s. 120.

⁸¹¹ *Ibidem*, s. 182.

⁸¹² *Ibidem*, 189-190.

⁸¹³ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 29, k. 42v.

⁸¹⁴ *Opisi*, t. 2, s. 202.

⁸¹⁵ *Ibidem*, s. 187.

rzecze Trzebosneiv dwu stawow, a na Ilnej u trzech; luciwa do folwarku Liezeiskiego i do dworu co potrzeba przywiescz”⁸¹⁶.

Do podobnych świadczeń zobowiązani byli kmiecie z Babic, co wskazuje inwentarz z 1568 r.: „Koniem służyć, z listy jechać, lasy objeżdżać, na gwałt jechać, po złoczynie po Mistrza, z sieciami na zwierz do lasów”⁸¹⁷. Mieszkańcy Korchowa zobligowani byli do dostarczania drewna „fur osm” a dwóch kmieci kłodę łuczywa⁸¹⁸. Takie same zobowiązania były powszechne w całym kluczu księżpolskim, gdzie wszyscy kmiecie musieli dostarczyć 8 fur drewna a dwóch kmieci kłodę łuczywa „na gody”⁸¹⁹. Dostarczanie drewna było też wymagane od kmieci z Radruża. Musieli oni dostarczyć na zamek „po troye, drzewa”. Poza tym mieli obowiązek uczestnictwa w łowach na wezwanie starosty w wymiarze jednego tygodnia w roku, naprawiania grobli w stawie szczutkowskim i innych wsiach „kiedy potrzeba”⁸²⁰.

Renta odrobkowa zajmowała szczególne miejsce wśród świadczeń do jakich zobowiązani byli zagrodnicy. Źródła często wspominają o zwolnieniu zagrodników z czynszów, co miało swoje odbicie w ich większym zaangażowaniu w prace na rzecz dworu. I w tym przypadku występuje zauważalne zróżnicowanie, które przedstawić można na kilku przykładach. W Tuszowie w 1565 r. wśród mieszkańców wspomniani zostali czterej zagrodnicy, którzy „trzymają po trosze ról i zagrody, czynszu żadnego nie dają, a do dwora robić powinni”⁸²¹.

W ciągu XVI w. znaczenie renty odrobkowej zdecydowanie wzrosło w systemie obciążeń, do których zobligowani byli mieszkańcy Puszczy Sandomierskiej. Działo się tak za sprawą powstawania folwarków, a co za tym idzie pojawienia się pańszczyzny, która w XVI-wiecznej Polsce stała się najpoważniejszym obciążeniem dla ludności wiejskiej⁸²². Przedstawienie początków gospodarki folwarcznej w Puszczy Sandomierskiej nie jest możliwe z powodu braków źródłowych. Pierwsze ustalenia dotyczące sieci folwarków oraz wymiaru pańszczyzny zawierają lustracje dóbr królewskich z lat 1564/1565. Świadczenie to było wówczas silnie zróżnicowane.

⁸¹⁶ *Ibidem*.

⁸¹⁷ BN, BOZ, sygn. 1815, s. 102.

⁸¹⁸ *Ibidem*, s. 204.

⁸¹⁹ *Ibidem*, s. 419.

⁸²⁰ *Opisi*, t. 3, s. 269.

⁸²¹ LWS, s. 107.

⁸²² A. Wyczański, *Wieś polskiego Odrodzenia...*, *op. cit.*, s. 145.

Przyjmuje się, że wymiar pańszczyzny wynosił 1, a rzadziej 2 dni w tygodniu z łanu w pierwszej połowie XVI w., zaś w drugiej połowie dominowała już pańszczyzna trzydniowa, choć powszechny był też wymiar w postaci 2 oraz 4 dni pracy w tygodniu z łanu⁸²³. W ustalenia te wpisuje się pańszczyzna wspomniana w źródłach dotyczących Puszczy Sandomierskiej. W starostwie leżajskim, gdzie w 1565 r. funkcjonowały trzy folwarki (Giedlarowa, Stare Miasto i Wierzawice), powszechna była już pańszczyzna tygodniowa. Mieszkańcy wsi Kuryłówka i Wywłoka byli zobowiązani do pracy w folwarku przez dwa dni w tygodniu⁸²⁴. Trzy dni w tygodniu pracowali osadnicy z Jelnej⁸²⁵. Z kolei kmiecie z Giedlarowej zobowiązani byli do pańszczyzny w wymiarze czterech dni w tygodniu z każdego łanu ziemi⁸²⁶. W starostwie lubaczowskim, gdzie na ogół była ona jeszcze słabo rozwinięta, dosyć duży wymiar przyjmowała w Opace, której mieszkańcy pracowali w pobliskim folwarku lubaczowskim w „kazdi dzien do południa”⁸²⁷.

Słabo rozwinięta sieć folwarków sprawiała, że egzekwowanie renty odrobkowej w formie pańszczyzny w wielu miejscowościach nie mogło być realizowane. W związku z tym na terenie Puszczy Sandomierskiej, tam gdzie świadczenie to było bezzasadne z powodu braku folwarku, zaczęto pobierać opłatę pieniężną. W Radrużu zamieszkujących ją kmiecie określono jako „kmiēczi poczieznich”⁸²⁸. Oznaczało to, że byli zobowiązani do pracy odrobkowej. W najbliższej okolicy nie było jednak folwarku, stąd odrabianie pańszczyzny nie było możliwe. Dlatego kmiecie ci poza czynszem od ziemi w wysokości 12 groszy oraz danin w postaci kłody owsa, dziesięciu jaj i daniny miodowej, płacili „czinszu nowego za odkupną robothe” w wysokości dwóch złotych⁸²⁹. Opłatę uiszczali też tamtejsi zagrodnicy, choć w ich przypadku była ona niższa, wynosiła 24 grosze (być może razem z czynszem)⁸³⁰. Niezrozumiałe jest więc, że wśród ich powinności uwzględniono pracę w folwarku, byli bowiem zobowiązani do pomocy przy żniwach i koszeniu łąk w wymiarze sześciu dni w roku⁸³¹.

⁸²³ *Ibidem*, s. 147.

⁸²⁴ *Opisi*, t. 2, s. 183-185: „powinni robicz dwa dni w thidzien z łanu do folwarku co im roskazą”.

⁸²⁵ *Ibidem*, s. 181: „robicz powinni trzi dni cale w tidzien”.

⁸²⁶ *Ibidem*, s. 196: „robia kmiēczie s pullanu dwa dni w tidzien, a iesli nie rano winidą, tedi trzi, zwlaszcza pieszo, a gdy s plugi abo z wozi – tedy s kazdego łanu pluk i wosz, a robią co im kiedy roskazą”.

⁸²⁷ *Opisi*, t. 3, s. 253: „robią na kazdi dzien do południa czo ym roskazą”.

⁸²⁸ *Ibidem*, s. 266.

⁸²⁹ *Ibidem*, s. 266-267.

⁸³⁰ *Ibidem*, s. 267.

⁸³¹ *Ibidem*, s. 269: „K temu w folwarku, w ktorim roskazą, powinni pomocz robothi okolo zniwa y lak sescz dny w rok tilkosz”.

Z czasem opłatę tę wprowadzono w innych regionach Puszczy Sandomierskiej. Stała się ona powszechna w zachodniej części badanego obszaru. Zapłata, która w istocie była wykupem od konieczności wykonywania pańszczyzny w lustracji z 1602 r. nazywana była *robocizną*. Dochody z tego tytułu odnotowano w dużej części lustrowanych osadach (Dzikowiec, Grębów, Jastkowice, Jaślany, Jeżowe, Kamień, Kurzyna, Lipnica, Nisko, Pław, Pysznica, Raniżów, Sobów, Tanew, Wola Raniżowska, Zielonka)⁸³². *Robocizna* często generowała istotną część w ogóle dochodów z danej wsi, za przykład posłużyć tu może Grębów, którego mieszkańcy zapłacili w sumie 50 złotych z tytułu tej należności⁸³³.

4.6. Przedstawiciele władzy lokalnej

Ważną rolę w każdej społeczności odgrywają przedstawiciele lokalnej władzy. Byli to z reguły ludzie cieszący się autorytetem i szacunkiem. Wywierali oni wpływ na kształt społeczności lokalnych. Poszczególne urzędy oraz związane z nimi prawa i obowiązki były zróżnicowane pod względem terytorialnym na obszarze Puszczy Sandomierskiej. Obecność urzędów i funkcji jest oczywiście uzależniona od materiału źródłowego, ale z pewnością odnosi się do statusu danego obszaru będącego wynikiem uwarunkowań środowiska przyrodniczego. Musiały one bowiem odpowiadać na potrzeby życia społeczno-gospodarczego badanego terytorium. W poniższej analizie skupiono się na tych urzędach i funkcjach, co do których mamy pewność bądź przypuszczenie, że osoby je sprawujące wchodziły w skład lokalnej społeczności tzn. zamieszkiwali na obszarze Puszczy Sandomierskiej.

Na czele społeczności wiejskiej w zależności od stosowanego modelu osadniczego stał sołtys, tywun bądź kniaź. W osadach funkcjonujących na prawie niemieckim, liderem społeczności lokalnej był sołtys (*scultetus*), który pełnił funkcję pośrednika między panem a osadnikami⁸³⁴. Pierwszym sołtysem w dziejach danej osady zostawał jej zasadźca. Pierwotną bowiem funkcją urzędu było organizowanie wsi na prawie niemieckim⁸³⁵. Sołtysem mógł szlachcic, mieszczanin lub bogaty kmieć. Zasadźcą wsi Giedlarowa był mieszczanin z Leżajska - Mikołaj Giedlar⁸³⁶. Z kolei sołtysem

⁸³² AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 70-136.

⁸³³ *Ibidem*, k. 77.

⁸³⁴ Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1998, s. 244-245.

⁸³⁵ A. Zajda, *Nazwy urzędników...*, *op. cit.*, s. 64.

⁸³⁶ ZDM, t. 1, s. 359.

Piskorowic po przeniesieniu wsi został łowca nadworny Marcin⁸³⁷. Zdarzało się też, że ta sama osoba posiadała sołectwo w kilku wsiach. Za lokację Dębna odpowiedzialny był sołtys Łukowej⁸³⁸. Co do zasady, w badanym okresie urząd sołtysa był dziedziczny⁸³⁹.

Zasadniczym zadaniem sołtysa było sprawowanie władzy sądowniczej, stał on bowiem na czele sądu wiejskiego. Do pozostałych jego zadań dodać należy funkcję administracyjną, zapewne udział w procesie ściągania podatków oraz dogłębne wykonywanie robocizn i pańszczyzn (gdy się pojawiły) przez mieszkańców wsi. Niekiedy na czele wsi wymieniano wójta, nazwa ta była zamiennie stosowana do sołtysa⁸⁴⁰.

Sołtys posiadał uprzywilejowaną pozycję, na którą składało się szereg ulg i udogodnień⁸⁴¹. Przede wszystkim był zaopatrywany w ziemię wolną od powinności. Jego gospodarstwo często znacząco przewyższało swoją powierzchnią majątki kmieci. Wyróżnić można tu posiadłości sołtysa Woli Raniżowskiej - Jędrzeja Konarzewskiego, który jak podaje lustracja z 1564/1565 r., posiadał dwa łany ziemi, młyn, staw oraz pięć karczem, które dzierżawił⁸⁴². Był sprawnym organizatorem, odpowiadał także za lokację Lipnicy i Dzikowca, obejmując w nich sołectwo. W 1578 r. posiadał gospodarstwo liczące dwa i pół łanu w Lipnicy oraz niespełna półtora łanu ziemi ($1\frac{3}{8}$) w Dzikowcu⁸⁴³. Nie zawsze dobytek sołtysa był tak okazały. Skrajnym przypadkiem było uposażenie sołtysa (wójta) wsi Sokolniki, który u schyłku XVI w. posiadał jedynie zagrodę⁸⁴⁴.

Sołtys pobierał trzecią część dochodu z czynszów, co potwierdza zapis w Łukowej⁸⁴⁵. Trafiał do niego także taki sam udział z opłat wniesionych przez ludzi (prawdopodobnie spoza wsi macierzystej) wypasających świnie w lasach znajdujących się w granicach jego wsi. Tak było w przypadku sołtysa w Padwi, gdzie określono że opłata ta może być uiszczana w pieniądzu bądź w owsie⁸⁴⁶.

Zwierzchnikiem w wielu osadach położonych we wschodniej części Puszczy Sandomierskiej jeszcze w XVI w. był tywun. Trudno określić na ile urząd ten był jedynie

⁸³⁷ BN, BOZ, sygn. 1815, s. 47.

⁸³⁸ ZDM, t. 6, s. 150-153.

⁸³⁹ Z. Góralski, *op. cit.*, s. 245.

⁸⁴⁰ A. Zajda, *Nazwy urzędników...*, *op. cit.*, s. 72.

⁸⁴¹ Z. Góralski, *op. cit.*, s. 245.

⁸⁴² LWS, s. 140. Potwierdza to inwentarz z 1567 r. (AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 68, k. 31).

⁸⁴³ *Małopolska*, t. 1, s. 202.

⁸⁴⁴ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, k. 72.

⁸⁴⁵ *Opisi*, t. 4, s. 286: „s kazdego lanu dayą annuatim czynszu per gr. 24, s ktorego czynszu woyth bierze den. tercium”.

⁸⁴⁶ ZDM, t. 1, s. 46.

zabiegiem nazewniczym, a na ile był dowodem na żywotność prawa ruskiego, być może jedynie częściowo zachowany, pomimo rzeczywistej recepcji prawa niemieckiego. Pierwsza opcja jest jak najbardziej do przyjęcia, mając na uwadze regionalne zachowanie elementów ruskiego obyczaju, do których zaliczyć można dworzyszczowe gospodarstwa, duży udział danin w naturze oraz zachowanie zobowiązań w formie robocizn. Od tywuna występującego na Rusi swoje pochodzenie wywodzi urząd ciwuna (*tivunus*) na Litwie⁸⁴⁷.

Kompetencje tywunów nadal pozostają słabo rozpoznane⁸⁴⁸. Prawdopodobnie był to urząd wybierany przez dwór. Stali oni na czele wiejskiej społeczności i rekrutowali się głównie ze starszyny we wsiach funkcjonujących w oparciu o prawo ruskie⁸⁴⁹. Obecność urzędu na terenie Puszczy Sandomierskiej świadczy zatem o przechowaniu się staroruskich obyczajów prawnych⁸⁵⁰. W inwentarzu z 1535 r. tywunów odnotowano w Krowicy (*Misko Thywon*) i Hruszowie (*Thywon*)⁸⁵¹. Tywun stał też na czele lokalnej społeczności w Lublińcu w 1565 r.: „Tywn Liewkowicz Pawel [s] swego dworziszcza czynszu nie dawa, bo służy czo kazu, thylko miodu dawa kunnikow sterzi y owsa pulklodi”⁸⁵². Z kolei na czele społeczności zamieszkującej wieś Zamch stał tywun o imieniu *Mikytha*, którego w dalszej części opisu osady określano mianem *watamana*, co sugeruje stosowanie tego terminu zamiennie⁸⁵³. Posiadał on gospodarstwo o powierzchni ćwierci łanu, z którego nie płacił czynszu, składał jednak daninę miodową w postaci trzech kuników⁸⁵⁴. Tywun był też odnotowany w Obszy: „Waszyl Zmloczko tywo liber ratione servitiorum, alie dawa miodu kunnikow dwa”⁸⁵⁵.

Z kolei na czele społeczności lokalnej wsi funkcjonujących na prawie wołoskim stał kniaź⁸⁵⁶. Obecność tego urzędu na terenie Puszczy Sandomierskiej jest potwierdzona w źródłach. Najstarsze informacje pochodzą z lustracji starostwa lubaczowskiego z 1535 r., kiedy we wsi Basznia wśród mieszkańców wymieniony został *Knyass* z pół łanem

⁸⁴⁷ Z. Góralski, *op. cit.*, s. 205; W. Witkowski, *Jeszcze raz o najdawniejszych zapożyczeniach ruskich (wschodniosłowiańskich) w języku polskim*, „Rocznik Sławistyczny”, 2013, 62, s. 160.

⁸⁴⁸ G. Jawor, M. Kołacz-Chmiel, *Between Stagnation and Modernisation. Economic and Social Transformations of Countryside in the Polish-Ruthenian Border in the Late Middle Ages (Example of Hrubieszów County)*, „Res Historica”, 2021, 51, s. 148.

⁸⁴⁹ *Ruś Czerwona*, t. 2, s. 174.

⁸⁵⁰ *Ibidem*, s. 174.

⁸⁵¹ AGAD, ASK, ASK LVI, sygn. 147, k. 230, 237v.

⁸⁵² *Opisi*, t. 3, s. 260.

⁸⁵³ *Opisi*, t. 2, s. 211-212: „Vataman rzeczony” *Mikytha*.

⁸⁵⁴ *Ibidem*.

⁸⁵⁵ *Ibidem*, s. 214.

⁸⁵⁶ G. Jawor, *Osady prawa wołoskiego...*, *op. cit.*, s. 128-129.

ziemi i zwolnieniem z podatku⁸⁵⁷. Niekiedy o funkcji kniazia zapisy źródłowe informują w sposób pośredni. W Ożannie wymieniono wśród gospodarzy *Vaszil kniazow brath*⁸⁵⁸. Kniaziem tym był zapewne *Jaczko*, obecny w księdze sądów bartniczych (*Jaczkone Kniaz de Ozana*, *Jaczko Kniaz de Ozana*) w 1572 r.⁸⁵⁹. Co do zasady byli oni zwolnieni z zobowiązań, jakie ciążyły na pozostałych mieszkańcach, co czasem artykułowano w źródłach, jak choćby w przypadku kniazia Hricza z Babicy (*Hricz knias lib.*)⁸⁶⁰. Zdarzały się wyjątki od tej reguły. Jak zapisano w lustracji z 1565 r., w Radrużu kniaź był zwolniony z renty odrobkowej i składanej tam danin w naturze, natomiast płacił czynsz od gospodarowanej ziemi⁸⁶¹. Nie ulega jednak wątpliwości, że posiadał on przewagę ekonomiczną nad pozostałymi mieszkańcami wsi⁸⁶².

Pozycję w społeczności lokalnej budowała także przynależność do organów władzy sądowniczej. Jak już zaznaczono, w osadach prawa niemieckiego na czele sądu wiejskiego stał sołtys bądź jego zastępca. W miastach funkcję tę sprawował wójt. W skład sądu wchodził także ławnicy, nazywani przysiężnymi bądź przysiężnikami⁸⁶³. Co do zasady było ich siedmiu, jak choćby w przypadku sądu wiejskiego w Tryńczy⁸⁶⁴. Na terenie Puszczy Sandomierskiej zdarzały się jednak wyjątki, o czym świadczy zapis lustracji z 1564/1565 r. informujący o landwójcie i pięciu przysiężnikach w Wierzawicach⁸⁶⁵.

W Puszczy Sandomierskiej wykształciła się także instytucja prawna regulująca sprawy sporne i niesporne wśród bartników, czyli sądy bartne. Funkcjonowanie tego organu potwierdza zachowana *Księga sądów bartniczych w starostwie leżajskim z lat 1478-1637*⁸⁶⁶. Sąd składał się z sędziego i siedmiu ławników, którzy na co dzień zamieszkiwali we wsiach starostwa. Z zapisów sesji sądowych wynika, że urząd sędziego był stały, być może dziedziczny. Co istotne, definiował on pozycję mieszkańca piastującego tę funkcję, co potwierdza to, że stojący na jego czele w latach 50. i 60. XVI

⁸⁵⁷ AGAD, ASK, ASK LVI, sygn. 147, k. 231.

⁸⁵⁸ *Opisi*, t. 2, s. 200.

⁸⁵⁹ ZNO, sygn. 6128/II, k. 447v, 448v.

⁸⁶⁰ *Opisi*, t. 2, s. 218.

⁸⁶¹ *Opisi*, t. 3, s. 267.

⁸⁶² G. Jawor, *Osady prawa wołoskiego*, *op. cit.*, s. 131.

⁸⁶³ A. Zajda, *Nazwy urzędników...*, *op. cit.*, s. 44, 59-60.

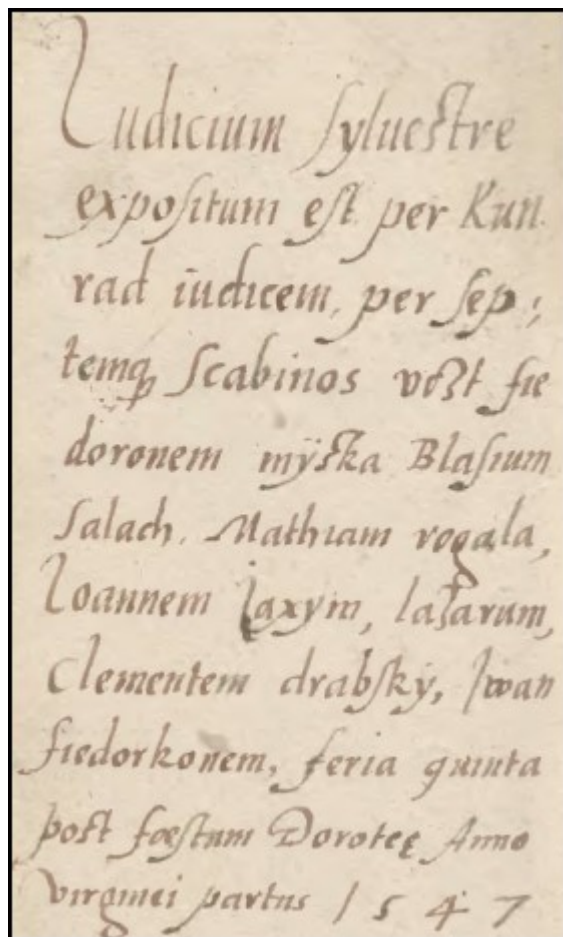
⁸⁶⁴ *Księgi gromadzkie...*, *op. cit.*, s. 107-115.

⁸⁶⁵ *Opisi*, t. 2, s. 190: „oproc lanthwoitha i prziszcznikow piączy”.

⁸⁶⁶ ZNO, sygn. 6128/II.

w. sędzia Konrad pochodzący ze Starego Miasta, w lustracji tej wsi z 1564/1565 r. został ujęty jako *Kondrat Sędzia*⁸⁶⁷.

Rycina 20. Fragment księgi sądów bartniczych starostwa leżajskiego dotyczący sesji sądowej z 1547 r.

Źródło: ZNO, sygn. 6128/II, k. 310v.

Zagadkowa pozostaje rola występującego w źródłach „leśnego”. Wydaje się, że jego pozycja była nieporównywalnie większa niż służków, których źródła również odnotowywały. Przemawia za tym wyodrębnienie go od pozostałych mieszkańców oraz uprzywilejowana pozycja pod kątem opodatkowania. Jego obecność w źródłach o charakterze skarbowym mogłaby świadczyć o gospodarczym wymiarze wykonywanej przez niego pracy, związanej np. z pozyskiwaniem drewna. Wydaje się jednak, że była to raczej funkcja porządkowa, polegająca na sprawowaniu opieki nad przyległymi do danych dóbr lasami. Urząd leśniczego (*forestarius*) był obecny w dawnym państwie

⁸⁶⁷ *Opisi*, t. 2, s. 176.

polskim - stosowano go w lesistych częściach Prus oraz na Podlasiu⁸⁶⁸. Był to też jeden z urzędów ziemskich wspominany w statutach litewskich⁸⁶⁹.

O jego powszechności na terenie Puszczy Sandomierskiej świadczą zapisy źródłowe. Informują one o pełnionych obowiązkach, co pozwala na choć częściowe wyjaśnienie jego znaczenia. Leśny w Woli Raniżowskiej, który wcześniej posiadał tam barć królewską trzymał ją „dla niepilnego strzeżenia puszczy”⁸⁷⁰. W Przyszowie poza czterema łowcami, w osadzie zamieszkiwał leśny, który nie płacił czynszu, jedynie pełnił posługę do zamku⁸⁷¹. W 1569 r. w Woli Raniżowskiej było już trzech leśnych, którzy mieli puszczy strzec⁸⁷². Leśny był także w Sobowie w 1569 r., dwóch wchodziło w skład czeladzi w folwarku w Bratkowicach w 1569 r.⁸⁷³. W Wywłoce był kmieć, który gospodarował na połowie łąnu, ale był zwolniony z czynszu od tej ziemi, ponieważ był „liber ratione seruitiorum, ktore czini około strzeżenia liassow i gaiow i lak”⁸⁷⁴. W Sokolnikach jeden z zagrodników był „na posłudze liesnei” w 1569 r.⁸⁷⁵. Na podstawie powyższej analizy można więc traktować leśnego jako słabo rozpoznaną w dotychczasowych badaniach funkcję, poprzedzającą późniejszy urząd leśniczego.

4.7. Podsumowanie

Jak ukazuje powyższa analiza, Puszcza Sandomierska należała do dwóch stref wpływów etnicznych – polskiej i ruskiej. Zróżnicowanie pod tym względem miało swoje odbicie w organizacji parafialnej Kościoła łacińskiego i prawosławnego. Peryferyjne i pograniczne znaczenie obszaru widoczne jest również w elementach prawno-gospodarczych, które wpływały na charakter zamieszkujących ją społeczności lokalnych. Zauważalne jest znaczące rozwarstwienie wśród ludności wiejskiej. Poza dużymi różnicami majątkowym wśród samych kmieci, istotny był udział biedniejszych, małorolnych warstw ludności wiejskiej - zagrodników, komorników i włóczęgów. Odmienność regionu miała także swoje odbicie wśród przedstawicieli lokalnych społeczności, którzy zależnie od miejscowych obyczajów piastowali funkcję sołtysa,

⁸⁶⁸ A. Zajda, *Nazwy urzędników...*, *op. cit.*, s. 44.

⁸⁶⁹ Z. Góralski, *op. cit.*, s. 206-207.

⁸⁷⁰ LWS, s. 140.

⁸⁷¹ *Ibidem*, s. 136.

⁸⁷² AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 29, k. 26v.

⁸⁷³ *Ibidem*, k. 16v, 265v.

⁸⁷⁴ *Opisi*, t. 2, s. 185.

⁸⁷⁵ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 29, k. 18.

kniazia bądź tywuna. Ponadto na badanym obszarze większe znaczenie miały funkcje ściśle związane z eksploatacją lasu.

Zakończenie

Wyniki przeprowadzonych badań pozwalają na sformułowanie końcowych ustaleń związanych z nakreślonym problemem badawczym. Przy użyciu metody retrogresywnej ustalono zasięg terytorialny dawnej Puszczy Sandomierskiej, który w dotychczasowej historiografii bywał przedmiotem sporu. Nie ulega wątpliwości, że badanym okresie obszar ten stanowił zwarty kompleks leśny porastający wschodnią część Kotliny Sandomierskiej. Jego zasięg ograniczały ogarnięte przez osadnictwo doliny Wisły i Wisłoki od zachodu, linie rzek Wielopolka, Czarna, Wisłok i Szkło od południa, zaś północno-wschodnią granicę wyznaczał łuk Rostocza i będąca jego przedłużeniem rzeka Sanna. Zawarte w pracy ustalenia powinny rozwiązać wątpliwości co do zasięgu terytorialnego Puszczy Sandomierskiej w późnym średniowieczu i u progu czasów nowożytnych.

Jeszcze w połowie XIV w. w nakreślonym, stosunkowo dużym terytorium istniało jedynie kilkanaście osad. Poza trudnymi warunkami środowiska przyrodniczego, które nie były atrakcyjne dla akcji kolonizacyjnej, istotnym czynnikiem wpływającym na słabe zasiedlenie tego obszaru było pełnienie przez niego funkcji naturalnej granicy pomiędzy Polską i Rusią. Zniesienie tej bariery poprzez przesunięcie granicy dalej na wschód stanowiło punkt zwrotny w postrzeganiu tego obszaru. Puszcza Sandomierska przestała pełnić rolę pustki pogranicznej i mogła zostać objęta akcją osadniczą. Nadal jednak miała peryferyjne znaczenie pod względem gospodarczym, na co wpływało silne zalesienie, zabagnienie i słabej jakości gleby.

Lokacje na terenie Puszczy Sandomierskiej w dużej mierze wykonywane były „na surowym korzeniu”, co jest w pełni zrozumiałe w przypadku niezamieszkiwanego wcześniej obszaru. Potwierdza to również wpływ człowieka na przemiany środowiska przyrodniczego. Stopień ingerencji, a zarazem skalę trudności warunków środowiskowych określała długość wolnizny, często osiągająca znaczne rozmiary. Kierunki akcji osadniczej były ściśle powiązane z warunkami środowiska przyrodniczego, które determinowały zajmowanie w pierwszej kolejności dolin rzecznych, charakteryzujących się lepszymi glebami, zaś dopiero z czasem kolonizacja postępowała w głąb puszczy, również tam koncentrując się wokół lepszych ziem. O trudnościach, jakie akcji osadniczej sprawiały uwarunkowania świata przyrody w Puszczy Sandomierskiej świadczą także nieudane lokacje, ponawiane inicjatywy

osadnicze oraz stosowanie alternatywnych narzędzi kolonizacyjnych, jak prawo wołoskie.

W przeciągu 250 lat krajobraz dawnej Puszczy Sandomierskiej uległ znaczącej przemianie. Pierwotny charakter tego obszaru, zdominowany przez las, bagna, dzikie śródleśne polany, gdzieś tylko dotknięty przez działalność człowieka, z czasem stał się miejscem, na którym piętno odcisnął proces kolonizacji. O przemianie, jaka zaszła na terenie Puszczy Sandomierskiej najlepiej świadczy liczba osad powstałych w badanym okresie. Z niespełna 20 puszczańskich wsi istniejących w połowie XIV w., ich liczba zwiększyła się do ponad 230 pod koniec szesnastego stulecia.

Środowisko przyrodnicze Puszczy Sandomierskiej stanowiło istotne wyzwanie dla działalności gospodarczej. Jego odmienność sprawiała, że mieszkańcy musieli dostosować swoją aktywność na tym polu do panujących warunków. Wynikiem tego były stosunkowo ograniczone możliwości czerpania zysku z uprawy roli. Stąd też struktura zajęć gospodarczych na tym obszarze była znacznie bardziej rozwarstwiona niż to miało miejsce w lepiej zasiedlonych regionach państwa polskiego. Wśród aktywności gospodarczej mieszkańców stosunkowo duże znaczenie miała hodowla, bartnictwo i łowiectwo. Leśny charakter środowiska przyrodniczego wpływał też na znaczenie przemysłu drzewnego. W Puszczy Sandomierskiej istniały również rozłożone w przestrzeni geograficznej liczne kuźnie żelaza. Ponadto, ważne miejsce w gospodarce regionu zajmowały młyny i karczmy. Stosunkowo niewielką rolę odgrywało rzemiosło, co zapewne było rezultatem słabo rozwiniętej urbanizacji.

Pozyskiwanie nowych gruntów uprawnych, czyli postępująca kolonizacja wewnętrzna na terenie Puszczy Sandomierskiej w dużej mierze wiązała się z karczunkiem kolejnych połaci lasów, poszerzając powierzchnie pól uprawnych kosztem zasobów leśnych. W naturalny sposób na proces deforestacji wpływały także zawody związane z eksploatacją lasu. Działalność rudników, drwali, smolarzy i pozostałych przedstawicieli gałęzi gospodarczych czerpiących z zasobów leśnych, nasilała konflikt ekologiczny. Do zniszczeń w znaczącym stopniu przyczyniała się również aktywność pasterska.

U schyłku XVI w. zauważalne są pierwsze symptomy poważnych przemian w życiu gospodarczo-społecznym badanego obszaru. U ich podstaw stało kilka istotnych czynników. W pierwszej kolejności wymienić należy rozwój systemu folwarczno-pańszczyźnianego, objawiający się zwiększeniem obciążeń związanych z rentą odrobkową. Zauważalne jest także dążenie zarządców poszczególnych dóbr, tak

królewskich, jak i szlacheckich do agraryzacji miejscowej gospodarki. Analiza źródłowa ukazuje zjawiska zanikania łowców jako odrębnej kategorii zawodowej, zmniejszania się liczby rzemieślników wiejskich czy spadku znaczenia hodowli i pasterstwa. Ważnym czynnikiem, który przyczynił się do zmiany statusu Puszczy Sandomierskiej był dynamiczny wzrost ośrodków miejskich, jaki nastąpił w drugiej połowie XVI w.

Niebagatelne znaczenie w rozważaniach nad relacją człowieka i świata przyrody miały także przemiany krajobrazowe, będące wynikiem działalności gospodarczej. Zniszczenia, które były jej rezultatem, stały u podstaw zmiany podejścia do kwestii eksploatacji terenu. Miejscowe zakazy wypasów leśnych, restrykcje związane z pozyskiwaniem surowca drzewnego oraz działania mające na celu ograniczenie polowań były częstymi zabiegami stosowanymi przez zarządców Puszczy Sandomierskiej. Z czasem nieograniczona wcześniej możliwość prowadzenia działalności gospodarczej w oparciu o eksploatację zasobów leśnych została po części objęta obostrzeniami. W decyzjach tych dostrzec można pierwsze elementy ochrony środowiska, która była konieczna do zahamowania dalszych działań przyczyniających się do niszczenia lokalnej przyrody.

Położenie Puszczy Sandomierskiej w dwóch strefach wpływów etnicznych – polskiej i ruskiej skutkowało tym, że wraz z postępem akcji kolonizacyjnej stała się ona pograniczem kulturowym. Jej krajobraz etniczny tworzyła także ludność pochodzenia niemieckiego, wołoskiego, żydowskiego, węgierskiego i litewskiego. Zróżnicowanie pod tym względem miało swoje przełożenie choćby na życie religijne. Kościół łaciński obejmował swoją organizacją całe terytorium Puszczy Sandomierskiej, choć jego sieć parafialna była znacznie lepiej zorganizowana w tej części, w której dominowała ludność polska. Cerkiew prawosławna posiadała swoje struktury jedynie we wschodniej części badanego obszaru, w ramach eparchii przemyskiej. Jej organizacja w przeciwieństwie do często rozbudowanych okręgów parafialnych Kościoła łacińskiego była oparta (poza nielicznymi przypadkami) na parafiach jednowioskowych.

Peryferyjne i pograniczne znaczenie Puszczy Sandomierskiej miało też swoje odbicie w elementach prawno-gospodarczych, które wpływały na charakter zamieszkujących ją społeczności lokalnych. Na jej obszarze występowało znaczące zróżnicowanie wśród ludności wiejskiej. Poza dużym rozwarstwieniem majątkowym wśród samych kmieci, istotny był udział biedniejszych, małorolnych warstw ludności wiejskiej - zagrodników i komorników. U schyłku XVI w. w źródłach sporadycznie

zaczęli się pojawiać chałupnicy. Obraz rozwarstwienia lokalnych społeczności dopełniają trudno uchwytni w źródłach włóczędzy.

Również wśród przedstawicieli lokalnych społeczności panowało zróżnicowanie, które objawiało się choćby w przypadku lidera społeczności wiejskiej. We wsiach prawa niemieckiego był nim sołtys, nierzadko nazywany też wójtem. W osadach prawa wołoskiego pozycję tę zajmował kniaź, zaś w miejscowościach, które funkcjonowały w oparciu o prawo ruskie bądź też zachowywały pewne tradycyjne elementy tego modelu osadniczego, rolę tę odgrywał tywun. Na badanym obszarze istotne znaczenie miały także te funkcje bądź urzędy, które powiązane były z lasem i jego eksploatacją, jak sędzia sądu bartnego i „leśny”.

Na koniec wypada podzielić się nadzieją, że przeprowadzona w niniejszej pracy analiza sprowokuje i zachęci do dalszych dociekań nad interakcją człowieka i przyrodą w przeszłości. Poczynione w pracy ustalenia mogą także stanowić punkt wyjściowy do rozważań nad dziejami omawianego regionu w kolejnych stuleciach. Zaprezentowane wyniki stanowią dowód na przydatność badań historycznych w rekonstruowaniu środowiska przyrodniczego i zachodzących w nim zmian związanych z działalnością człowieka. Pożyteczne dla lepszego zrozumienia tego zagadnienia może być skonfrontowanie przedstawionych rezultatów przez badaczy reprezentujących inne dyscypliny naukowe.

Wykaz skrótów

Archiwa

AGAD	Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AKMK	Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie
APL	Archiwum Państwowe w Lublinie
APR	Archiwum Państwowe w Rzeszowie
ASK	Archiwum Skarbu Koronnego
BN	Biblioteka Narodowa w Warszawie
BOZ	Biblioteka Ordynacji Zamoyskich
MK	Metryka Koronna
WBL	Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie
ZNO	Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

Źródła drukowane

AGZ	<i>Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie</i> , wyd. X. Liske, A. Prochaska, t. 5, 7-8, 11, 13, 19, Lwów 1878-1906.
CDP	<i>Codex diplomaticus Poloniae</i> , wyd. L. Ryszczewski, A. Muczkowski, J. Bartoszewicz, t. 1, 3, Warszawa 1847-1858.
<i>Dryas Zamchana</i>	J. Kochanowski, <i>Dryas Zamchana. Polonice et latine: Pan Zamchanus: Latine et polonice</i> , oprac. A. Gorzkowski, przekł. E. Buszewiczowa, Kraków 2002.
KDM	<i>Kodeks dyplomatyczny Małopolski</i> , wyd. F. Piekosiński, t. 1-4, Kraków 1876-1905.
LB	J. Długosz, <i>Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis</i> , wyd. A. Przeździecki, t. 1-3, Kraków 1863-1864.

LWR	<i>Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564-1565</i> , wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz, cz. 2, Warszawa 2001.
LWS	<i>Lustracja województwa sandomierskiego 1564-1565</i> , wyd. W. Ochmański, Wrocław 1963.
<i>Małopolska</i>	<i>Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym</i> , t. 3-4: <i>Małopolska</i> , oprac. A. Pawiński, cz. 1-2, Warszawa 1886.
MPV	<i>Monumenta Poloniae Vaticana</i> , wyd. J. Ptaśnik, t. 1, Kraków 1913.
<i>Opisi</i>	<i>Žerela do istoriï Ukraïni-Rusi</i> , t. 2-3, 7: <i>Opisi korolivšin v rus'kih zemlâh XVI vîku</i> , wyd. M. Gruševs'kij, t. 2-4, L'viv 1897-1900.
<i>Roksolania</i>	S. F. Klonowic, <i>Roxolania - Roksolania czyli Ziemie Czerwonej Rusi</i> , wyd. M. Mejor, Warszawa 1996.
<i>Ruś Czerwona</i>	<i>Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym</i> , t. 7-8: <i>Ziemie ruskie: Ruś Czerwona</i> , wyd. A. Jabłonowski, cz. 1-2, Warszawa 1902-1903.
SGKP	<i>Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich</i> , oprac. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, J. Krzywicki, t. 1-2, 2-7, 9, 11, 14, Warszawa 1880-1895.
SPPP	<i>Starodawne prawa polskiego pomniki z ksiąg rękopiśmiennych dotąd nieużytych głównie zaś z ksiąg dawnych sądowych ziemskich i grodzkich ziemi krakowskiej</i> , wyd. A. Z. Helcel, t. 2, Kraków 1870.
VL	<i>Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782</i> , t. 2, Petersburg 1859.
ZDM	<i>Zbiór dokumentów małopolskich</i> , wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kurasiowa, t. 1-8, Wrocław 1962-1975.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Archiwum Skarbu Koronnego

ASK I - Rejestry podatkowe, sygn. 7, 9-10, 17-20, 35-36.

ASK XLVI - Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich, sygn. 41, 99B.

ASK LVI - Inwentarze Starostw, sygn. 147, 259, 321.

Metryka Koronna

Księgi Wpisów, sygn. MK. 10, 12, 17, 30, 65, 80, 85, 89, 99, 101, 105, 107, 110, 117-118.

Księgi Referendarii Koronnej, sygn. Ks. Ref. 3.

Lustracje, dz. XVIII, sygn. 19, 29, 68-69.

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie

Akta wizytacji kapitulnych

sygn. AV Cap 2, 4, 23.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Akta miasta Opola

Księgi, sygn. 1.

Akta miasta Zaklikowa

Księgi, sygn. 1/2.

Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca

Dział I - inwentarze, sygn. 21-22.

Archiwum Państwowe w Rzeszowie

Akta miasta Głogowa Małopolskiego

Akta Rady i Ławy z okresu do 1772, sygn. 1.

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Biblioteka Ordynacji Zamojskiej

sygn. 1815.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

sygn. 6128/II.

Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie

sygn. T.X/1498.

Źródła drukowane

Akt nadania wsi Horyniec z 1444 roku: wydany z okazji 550-lecia pierwszej wzmianki o miejscowości, oprac. M. Proksa, Przemyśl 1994.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, wyd. X. Liske, A. Prochaska, t. 5, 7-8, 11, 13, 19, Lwów 1878-1906.

Andree R., *Richard Andree's allgemeiner Handatlas*, Bielefeld-Leipzig 1881.

Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, wyd. L. Radziwiński, B. Gorczak, t. 2, Lwów 1888.

Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego, wyd. W. Sobieski, t. 1, Warszawa 1904.

Codex diplomaticus Poloniae, wyd. L. Rzymszewski, A. Muczkowski, J. Bartoszewicz, t. 1, 3, Warszawa 1847-1858.

Długosz J., *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, wyd. A. Przeździecki, t. 1-3, Kraków 1863-1864.

Klonowicz S. F., *Roxolania - Roksolania czyli Ziemie Czerwonej Rusi*, wyd. M. Mejor, Warszawa 1996.

Kochanowski J., *Dryas Zamchana. Polonice et latine: Pan Zamchanus: Latine et polonice*, oprac. A. Gorzkowski, przekł. E. Buszewiczowa, Kraków 2002.

Kodeks dyplomatyczny Małopolski, wyd. F. Piekosiński, t. 1-4, Kraków 1876-1905.

Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257-1506, wyd. F. Piekosiński, t. 1, Kraków 1879.

Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów), wyd. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków-Warszawa 2017.

Kronika Jana z Czarnkowa, wyd. B. M. Jaworski, Lwów 1907.

- Księgi gromadzkie wsi „Tryńcza” 1577-1746*, [w:] *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 12: *Księgi sądowe wiejskie*, wyd. B. Ulanowski, t. 2, Kraków 1921, s. 105-138.
- Liber Cancellariae Stanislai Ciołek*, wyd. J. Caro, t. 1, Wiedeń 1871.
- Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564-1565*, wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz, t. 2, Warszawa 2001.
- Lustracja województwa sandomierskiego 1564-1565*, wyd. W. Ochmański, Wrocław 1963.
- Materiały do kodeksu dyplomatycznego Małopolski*, oprac. W. Bukowski, F. Sikora, J. Wroniszewski, J. Szyszka, t. 5: 1451-1506, Kraków 2014.
- Matricularum Regni Poloniae summaria*, wyd. T. Wierzbowski, J. Sawicki, M. Woźniakowa, t. 1-6, Warszawa 1905-1999.
- Monumenta Poloniae historica*, oprac. Akademia Umiejętności w Krakowie, t. 6, Kraków 1893.
- Monumenta Poloniae Vaticana*, wyd. J. Ptaśnik, t. 1, Kraków 1913.
- Opisi korolivšin v rus'kih zemlâh XVI vîku*, wyd. M. Gruševs'kij, t. 2-4, *Lûstracii zemel'peremis'koï j sânoc'koï, Žerela do istorii Ukraïni-Rusi*, 2, L'viv 1897-1900.
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 3-4: *Małopolska*, oprac. A. Pawiński, cz. 1-2, Warszawa 1886.
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7-8: *Ziemie ruskie: Ruś Czerwona*, wyd. A. Jabłonowski, cz. 1-2, Warszawa 1902-1903.
- Pol W., Rzut oka na północne stoki Karpat*, Kraków 1851.
- Przywilej lokacyjny miasta Cieszanowa z 1590 roku*, oprac. A. Janeczek, Cieszanów 1997.
- Przywilej lokacyjny miasta Lubaczowa z 1376 roku*, oprac. M. Dalecki, Przemyśl 1991.
- Przywilej lokacyjny Woli Zarczyckiej*, „Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej”, 1859, nr 20, 22-23.
- Rejestr poboru łanowego województwa bełskiego z 1472 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, wyd. A. Janeczek, A. Świeżawski, 1991, 39, 1, s. 27-55.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, oprac. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, J. Krzywicki, t. 1-2, 2-7, 9, 11, 14, Warszawa 1880-1895.

Starodawne prawa polskiego pomniki z ksiąg rękopiśmiennych dotąd nieużytych głównie zaś z ksiąg dawnych sądowych ziemskich i grodzkich ziemi krakowskiej, wyd. A. Z. Helcel, t. 2, Kraków 1870.

Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, t. 2, Petersburg 1859.

Zbiór dokumentów małopolskich, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kurasiowa, t. 1-8, Wrocław 1962-1975.

Źródła kartograficzne

Arcanum Maps: maps.arcanum.com.

Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779-1783, wyd. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, A. Janeczek, Ł. Walczy, t. 4, 6, 8, Kraków-Warszawa 2012-2015.

Opracowania

Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej: Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty: „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa-Wiedeń 1899-1904.

Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, t. 2, Warszawa 1885.

Baranowski B., *Polska karczma. Restauracja. Kawiarnia*, Wrocław 1979.

Bąk S., *Dzieje i perspektywy badań w zakresie nauk humanistycznych na obszarze Puszczy Sandomierskiej*, [w:] *Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś*, red. J. Półciwiatek, Rzeszów 1980, s. 123-166.

Berezowski S., *Problemy geograficzne pasterstwa wędrownego*, [w:] *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, red. W. Antoniewicz, t. 1, Wrocław 1959, s. 77-146.

Białousz S., *Gleby – Klasyfikacja genetyczna*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Najgrakowski, Warszawa 1993-1997.

Borkowski R., *Początki Głowowa, dzisiejszego Głogowa Małopolskiego*, „Rocznik Kolbuszowski”, 2016, 16, s. 295-318.

Boroda K., *Pojemność miar nasypnych w XVI-wiecznej Polsce*, Białystok 2023.

- Brigand R., Weller O., Tencariu F., Alexianu M., Asandulesei A., *Ovine pastoralism and mobility systems in Romania: an ethnoarchaeological approach*, [w:] *Historical Archaeologies of Transhumance across Europe*, red. E. Costello, E. Svensson, t. 6, London 2018.
- Broda J., *Gospodarka leśna w dobrach żywieckich do końca XVIII w.*, Warszawa 1965.
- Broda J., *Historia leśnictwa w Polsce*, Poznań 2000.
- Broda J., *Zarys historii gospodarstwa leśnego w Polsce*, Warszawa 1988.
- Budzyński Z., *Sieć parafialna prawosławnej diecezji przemyskiej na przełomie XV i XVI wieku. Próba rekonstrukcji na przykładzie rejestrów podatkowych ziemi przemyskiej i sanockiej*, [w:] *Polska - Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stępień, t. 1, Przemyśl 1990, s. 135-156.
- Bukowski W., Janeczek A., *Mapa józefińska Galicji (1779–1783) w przededniu edycji. Przedmiot i założenia programu wydawniczego*, „*Studia Geohistorica*”, 2013, 1, s. 91-112.
- Bujak F., *Studia nad osadnictwem Małopolski*, Poznań 2001.
- Buniowski J., *Osady pastersko-hodowlane w kompleksach leśnych starostwa lubaczowskiego w XVI wieku*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, 2024, 72 (1), s. 61-73.
- Buniowski J., *Wallachian Law as a tool for colonising peripheral areas: Case study of the Sandomierz Forest in the 15th and 16th centuries*, „*Colloquia Humanistica*”, 2023, 12, Article 2884.
- Burszta J., *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowań wsi*, Wrocław 1958.
- Burszta J., *Wieś i karczma: rola karczmy w życiu wsi pańszczyźnianej*, Warszawa 1950.
- Cepil M., *Kolonizacja józefińska na obszarze dawnej Galicji w świetle uwarunkowań prawnosadniczych*, „*Piotrkowskie Zeszyty Historyczne*”, 2020, 21 (1), s. 27-44.
- Chmielewski S., Dąbrowski H., *Rozwój gospodarstwa wiejskiego od połowy XII do XV w.*, [w:] *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, red. W. Hensel, t. 1, Warszawa 1964, s. 265-453.
- Czamańska I., *Obszar zamieszkiwania, status prawny i kierunki aktywności gospodarczej Wołochów/Vlachów w średniowieczu i epoce wczesnonowożytnej*, „*Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*”, 2021, 28 (1), s. 7-34.
- Czopek S., *Archeologia Leżajska i okolic*, [w:] *Dzieje Leżajska*, red. K. Baczkowski, J. Półciwiatek, Leżajsk 1996, s. 35-76.

- Dąbkowski P., *Bartnictwo w dawnej Polsce: szkice gospodarczo-prawne*, Lwów 1923.
- Dąbkowski P., *Stosunki gospodarcze ziemi halickiej w XV wieku*, Lwów 1927.
- Depczyński W., *Tarnogród 1567-1967. Monografia historyczno-gospodarcza*, Tarnogród 1970.
- Dobrowolska M., *Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej między Wisłą a Sanem*, Kraków 1931.
- Dobrowolska M., *Procesy osadnicze w dorzeczu Wisłoki i Białej Dunajcowej w tysiącleciu*, Kraków 1985.
- Dobrowolska M., *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV wieku*, Warszawa 1961.
- Dobrowolska M., *Puszcza Sandomierska*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1964, s. 655-666.
- Dobrowolski K., *Migracje wołoskie na ziemiach dawnego państwa polskiego*, [w:] *Pasterstwo Tatr i Podhala*, red. W. Antoniewicz, t. 4, Wrocław 1962, s. 89-121.
- Dobrowolski K., *Najstarsze osadnictwo Podhala*, Lwów 1935.
- Dobrowolski K., *Studia nad kulturą pasterską w Karpatach Północnych. Typologia wędrówek pasterskich od XIV do XX wieku*, [w:] *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, red. W. Antoniewicz, t. 8, Wrocław 1970, s. 98-120.
- Domańska E., *Problemy i perspektywy polskiej historiografii współczesnej. Wprowadzenie*, [w:] *Wielka zmiana: historia wobec wyzwań... Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18-20 września 2019 roku*, red. J. Pomorski, M. Mazur, t. 1, Warszawa-Lublin 2021, s. 253-266.
- Dybek E., *Lokacje na prawie niemieckim w ziemi przemyskiej w latach 1345-1434*, Lublin 2004.
- Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1964.
- Fastnacht A., *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, Sanok 2007.
- Gil A., *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin-Chełm 1999.
- Gmiterek H., Szczygiel R., *Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku*, Kórnik 1992.
- Góralski Z., *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1998.
- Górska K., *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, 1957, 1, s. 184-189.

- Górski K., *Systematyka źródeł prawa bartnego przedrozbiorowej Rzeczypospolitej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa”, 2017, 10 (3), s. 419-466.
- Górski K., *Źródła poznania prawa bartnego przedrozbiorowej Rzeczypospolitej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa”, 2018, 11 (2), s. 229-255.
- Grodecki R., *Wole i lgoty. Przyczynek do dziejów osadnictwa w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 45-66.
- Guldon Z., *Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Zapiski Historyczne”, 1966, 31 (1), s. 73-80.
- Guzowski P., *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Kraków 2008.
- Hedemann O., *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Warszawa 1939.
- Herșeni T., *L'organisation Pastorale en Roumaine*, „Arhiva pentru știință și reformă socială”, 1936, 13, s. 242-258.
- Hładyłowicz K. J., *Zmiany krajobrazu w ziemi lwowskiej od połowy XV do początku XX wieku*, [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 101-132.
- Horn M., *Ruch budowlany w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550-1650 na tle przesłanek urbanizacyjnych*, Opole 1968.
- Horn M., *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, Warszawa 1975.
- Huband S., McCracken D. I., Mertens A., *Long and short-distance transhumant pastoralism in Romania: past and present drivers of change*, „Pastoralism: Research, Policy and Practice”, 2010, 1 (1), s. 55-71.
- Hughes J. D., *An Environmental History of the World: Humankind's Changing Role in the Community of Life*, New York 2009.
- Hughes J. D., *What is Environmental History?*, Cambridge 2016.
- Izdebski A., *Średniowieczni Rzymianie i przyroda. Interdyscyplinarna historia środowiskowa*, Kraków 2018.
- Jakóbczyk W., *Uwarstwienie ludności wiejskiej w królewstwach zachodnich województw Korony w drugiej połowie XVI w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 1936, 5, s. 45-68.
- Janeczek A., *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Warszawa 1993.

- Janeczek A., *Początki i rozwój kolonizacji wołoskiej na Roztoczu: Lubycza i jej okolice w XV–XVI w.*, [w:] *Ziemia lubycka. Geografia, historia, język, kultura*, red. M. Koper, Lublin-Lubycza Królewska 2017, s. 33-60.
- Jawor G., *Ius Valachicum jako narzędzie kolonizacji obszarów peryferyjnych (na przykładzie pogranicza polsko-ruskiego w XIV–XVI wieku)*, [w:] *Materiały Kongresu Mediewistów Polskich*, t. 3: *Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych*, red. A. Janeczek, M. Parczewski, M. Dzik, Rzeszów 2019, s. 177-192.
- Jawor G., Kołacz-Chmiel M., *Between Stagnation and Modernisation. Economic and Social Transformations of Countryside in the Polish-Ruthenian Border in the Late Middle Ages (Example of Hrubieszów County)*, „Res Historica”, 2021, 51, s. 145-168.
- Jawor G., *Ludność chłopska i społeczności wiejskie w województwie lubelskim w późnym średniowieczu: schyłek XIV - początek XVI wieku*, Lublin 1991.
- Jawor G., *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin 2004.
- Jawor G., *Seasonal pastoral exploitation of forests in the area of Subcarpathia in the 15th and 16th century*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2016, 23, s. 175-185.
- Jawor G., *Osadnictwo historyczne od XIV do początków XVII w.*, [w:] *Bojkowszczyzna Zachodnia - wczoraj, dziś i jutro*, red. J. Wolski, t. 1, Warszawa 2016, s. 361-394.
- Jones S., *Transhumance Re-Examined*, „The Journal of the Royal Anthropological Institute”, 2005, 11 (2), s. 357-359.
- Jusupović A., *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej*, Kraków-Warszawa 2019.
- Katalog małopolskich ksiąg sądowych wiejskich XV-XVIII w.*, oprac. T. Wiślicz, Warszawa 2007.
- Klebowicz G., *Organizacja parafialna diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV-XVI wieku*, Lublin 2013.
- Kołacz-Chmiel M., *Společności chłopskie ziemi chełmskiej w późnym średniowieczu*, Lublin 2009.
- Kondracki J., *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1965.
- Kopczyńska-Jaworska B., *Badania nad pasterstwem w Rumunii*, „Lud. Rocznik Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego”, 1960, 46, s. 508-514.
- Kosyl C., *Nazwy miejscowe dawnego województwa lubelskiego*, Wrocław 1978.
- Kotula F., *Z sandomierskiej puszczy. Gawędy kulturowo-obyczajowe*, Kraków 1962.

- Kowalski M. D., *Dzieje autografu katedralno-kolegiackiej części „Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis” Jana Długosza*, „Studia Źródłoznawcze”, 2009, 46, 1, s. 83-94.
- Kozłowska-Szyc M., *Wysokość plonów rolnych w dobrach królewskich dawnej Polski w latach 1564–1665*, „Studia Geohistorica”, 2019, 7, s. 17-29.
- Krętosz J., *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku*, Lublin 1986.
- Krochmal J., *Peryferyjna eparchia. Prawosławna diecezja przemyska do roku 1596*, Warszawa 2024.
- Kubrak Z., *Dzieje lasów lubaczowskich*, Rzeszów 2018.
- Kubrak Z., *Wpływ osadnictwa i przemysłu leśnego na proces wylesienia i przemiany drzewostanu w Puszczy Solskiej (XVI-XVIII w.)*, [w:] *Wierny swemu dziedzictwu. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Józefowi Półwiartkowi*, red. S. Nabywaniec, B. Lorens, S. Zabraniak, Rzeszów 2010, s. 175-189.
- Kuciński A., *Bartnictwo a uprzywilejowanie ludności w puszczach północnego Mazowsza (XIII–XVIII wiek)*, „Studia Podlaskie”, 2017, 25, s. 65-80.
- Kunysz A., *Grodziska w województwie rzeszowskim*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966”, 1968, t. 6, s. 25-87.
- Kunysz A., *Puszcza Sandomierska we wczesnym średniowieczu*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego”, 1965, 4, s. 355-392.
- Kunysz A., *Wczesnośredniowieczne osadnictwo w widłach Wisły i Sanu (VI - XIII w.)*, [w:] *Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś*, red. J. Półwiartek, Rzeszów 1980, s. 57-106.
- Kurtyka J., *Osadnictwo średniowieczne. Początki osady i miasta*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, red. F. Kiryk, t. 1, Rzeszów 1994, s. 97-166.
- Kwaśnicka-Janowicz A., *Staropolska terminologia bartnicza (na tle porównawczym)*, Kraków 2018.
- Lewicki A., *Jeszcze w sprawie zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza Wielkiego*, „Kwartalnik Historyczny”, 1895, 9, s. 480-485.
- Lewicki S., *Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich i w. XVI*, Warszawa 1926.
- Liana A., *Puszcza Sandomierska jako obiekt badań fizjograficznych w XIX wieku*, „Nowy Pamiętnik Fizjograficzny”, 2009, 6, s. 2-32.

- Łanczont M., Wojtanowicz J., *Uwarunkowania przyrodnicze rozwoju osadnictwa pradziejowego w Kotlinie Sandomierskiej*, [w:] *Archeologia Kotliny Sandomierskiej*, red. M. Kuraś, Stalowa Wola 2005, s. 39-55.
- Makarski W., *Nazwy miejscowości dawnej ziemi przemyskiej*, Lublin 1999.
- Makarski W., *O nazwie miejscowej „Leżajsk”*, „Roczniki Humanistyczne”, 1981, 29 (6), s. 45-56.
- Makarski W., *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV: studium językowo-etniczne*, Lublin 1996.
- Mańkowski T., *Prawo łowieckie w Polsce w wiekach średnich*, „Przewodnik naukowy i literacki”, 1904, 32, s. 512-523, 820-832.
- Marciniak-Kajzer A., *Przyszów – zamek królewski czy „zameczek myśliwski”*, [w:] *Późnośredniowieczne zamki na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 2005, s. 109-115.
- Mielczarski S., *Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Próba rejonizacji*, Gdańsk 1962.
- Miodunka P., *Przemiany środowiska geograficznego i procesy społeczno-gospodarcze w Puszczy Sandomierskiej do 1914 roku*, [w:] *Źródła kultury ludowej Puszczy Sandomierskiej*, red. K. Ruszel, Kolbuszowa 2014, s. 21-74.
- Miodunka P., *Rola Mieleckich i Tarnowskich z linii rzemieńskiej w rozwoju osadnictwa na obszarze Puszczy Sandomierskiej*, „Rocznik Kolbuszowski”, 2003, 7, s. 11-25.
- Motylewicz J., *Początki Żołyńi (do połowy XVII w.)*, [w:] *Dzieje Żołyńi*, red. W. Bonusiak, Żołyńia 2008, s. 89-108.
- Mrazek-Dobrowolska M., *Studia nad osadnictwem w dorzeczu Wisłoki*, [w:] *Pamiętnik II. Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce w roku 1927*, red. L. Sawicki, t. 2, Kraków 1930.
- Muszyńska J., *Gospodarstwo chłopskie w starostwie sandomierskim 1510-1663*, Kielce 1991.
- Nazwy miejscowe polski: historia, pochodzenie, zmiany*, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak, t. 7-10, Kraków 2007-2015.
- Niedźwiedz J., *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2003.
- O Bartnictwie, czyli dzikim chowie pszczoł w lasach*, „Sylwan”, 1827, 4, s. 395-402. Autor nieznany.

- Orzechowska A., *Nazwy miejscowe dawnego powiatu pilzneńskiego oraz prawobrzeżnej części dawnych powiatów sandomierskiego i wiślickiego*, Wrocław 1975.
- Ożóg K., *Dzieje parafii Górno 1599-1999*, Rzeszów 1999.
- Pastuszeńko P., *Mazowieckie (i ruskie) cechy dialektyczne między dolną Wisłoką a dolnym Sanem*, „Lud Słowiański”, 1929-1930, 1, s. 139-168.
- Paszkiewicz H., *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1925.
- Pelc J., *Ceny w Krakowie w latach 1396-1600*, Lwów 1935.
- Persowski F., *Osadnictwo w dorzeczu średniego biegu Sanu*, [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 83-99.
- Persowski F., *Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X-XI wieku*, Wrocław 1962.
- Plisiecki P., *Młyny wodne w województwie lubelskim (do schyłku XVI wieku)*, Lublin 2015.
- Podwińska Z., *Rozmieszczenie wodnych młynów zbożowych w Małopolsce w XV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1970, 18 (3), s. 373-402.
- Półciwiatek J., *Grodzisko do rozbiorów*, [w:] *Dzieje ziemi grodziskiej. By pokolenia pamiętały skąd nasz ród...*, red. W. Bonusiak, Grodzisko Dolne 2009, s. 91-158.
- Półciwiatek J., *Kolbuszowa i jej rozległa okolica leżąca w północnej części Puszczy Sandomierskiej: rozważanie wokół zasięgu puszczy*, „Rocznik Kolbuszowski”, 2010, 10, s. 179-196.
- Półciwiatek J., *Nieznana księga sądowa wiejska Woli Zarczyckiej (1578-1722)*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. Nauki Humanistyczne”, 1969, 4, s. 233-253.
- Półciwiatek J., *Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego w XVI-XVIII wieku*, Kraków 1972.
- Półciwiatek J., *Puszcza Sandomierska czasów nowożytnych – zmiany krajobrazu naturalnego i kulturowego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria socjologiczno-historyczna”, 2005, 30, s. 259-279.
- Półciwiatek J., *Wstęp*, [w:] *Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś*, red. J. Półciwiatek, Rzeszów 1980, s. 5-12.
- Półciwiatek J., *Z dziejów wsi Sarzyna i parafii sarzyńskiej*, [w:] *400 lat parafii w Sarzynie (1598-1998)*, red. J. Półciwiatek, Nowa Sarzyna 2000, s. 15-191.
- Praczyk M., *Czy historia się ekologizuje? Polska historiografia współczesna wobec natury*, „Historyka. Studia Metodologiczne”, 2015, 45, s. 39-54.

- Praczyk M., *Historia środowiskowa jako praktyka badawcza*, „Historyka. Studia Metodologiczne”, 2020, 50, s. 351-376.
- Puszcza Sandomierska wczoraj i dziś*, red. J. Półwiartek, Rzeszów 1980.
- Rawski J., *Piastowskie dzieje Puszczy Sandomierskiej: Gorzyce – strażnice graniczne pierwszych Piastów*, Tarnobrzeg 1997.
- Rawski J., *Puszcza Sandomierska*, „Tarnobrzskie Zeszyty Naukowe”, 1994, 8, s. 3-76.
- Rawski J., *Wykazy świętopietrza i dziesięciny papieskiej a najstarsze parafie w archidiakonacie sandomierskim*, „Nasza Przyszłość”, 1961, 13, s. 27-64.
- Reinfuss R., *Problem Karpat w badaniach kultury wołoskiej*, „Polska Sztuka Ludowa”, 1995, 13 (1-2), s. 3-11.
- Respond S., *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 365; B. Czopek, *Nazwy miejscowe dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej (w granicach dzisiejszego państwa polskiego)*, Wrocław 1988.
- Rieger J., *Imiennictwo ludności wiejskiej w ziemi sanockiej i przemyskiej w XV w.*, Wrocław 1977.
- Roztocze. Środowisko przyrodnicze*, red. J. Buraczyński, Lublin 2002.
- Ruszel K., *Studia nad kulturą ludową Puszczy Sandomierskiej*, Rzeszów 1978.
- Ruszel K., *Wstęp*, [w:] *Źródła kultury ludowej Puszczy Sandomierskiej*, red. K. Ruszel, Kolbuszowa 2014, s. 7-17.
- Rutkowski J., *Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej połowie XVI w.*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Serya II”, 1918, 36, s. 287-360.
- Rybarski R., *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 1, Warszawa 1958.
- Samsonowicz A., *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Warszawa 2011.
- Samsonowicz H., *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV-XVI w.*, Warszawa 1954.
- Semkowicz W., *O potrzebie i metodzie badań nad krajobrazem pierwotnym*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925*, Lwów 1925, s. 1-8.
- Skowroński K., *Z dziejów osadnictwa nad Wisłoką w XIV wieku*, [w:] *Mediaevalia. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*, Warszawa 1960, s. 127-149.
- Skowroński M., *Hutnictwo żelaza w Puszczy Sandomierskiej (na tle warunków naturalnych)*, [w:] *Tradycje hutnicze w Puszczy Sandomierskiej*, red. W. Bobek, Stalowa Wola 1970, s. 51-73.

- Smereka B., *Dokument z ranńoji istoriji mista Javoriv 14?8 roku*, „Zaporizhzhia Historical Review”, 2019, 52 (1), s. 9-16.
- Sperka J., *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370-1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą*, Katowice 2006.
- Stadnik J., *O nazwach miejscowych w widłach Wisły i Sanu*, „Tarnobrzeskie Zeszyty Historyczne”, 1994, 8, s. 76-86.
- Syty S., *Starostwo zamechskie w średniowieczu* [w:] *Na pograniczu kultur, języków i tradycji: Prace ofiarowane profesorowi doktorowi Ryszardowi Szczygłowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Mądzik, A. A. Witusik, Lublin 2004, s. 95-104.
- Szafran P., *Produkcja piwa i gorzałki na Krajnie w drugiej połowie XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1966, 14 (3), s. 449-456.
- Szczygieł R., *Lokacja miasta i jego dzieje do końca XVI wieku*, [w:] *Dzieje Tarnogrodu*, red. R. Szczygieł, Tarnogród 2006, s. 45-62.
- Szczygieł R., *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989.
- Szczygieł R., *Przed powstaniem miasta*, [w:] *Dzieje Tarnogrodu*, red. R. Szczygieł, Tarnogród 2006, s. 35-44.
- Szczygieł R., *W dawnej Rzeczypospolitej (1578-1795)*, [w:] *Dzieje Biłgoraja*, J. Markiewicz, R. Szczygieł, W. Śladkowski, Lublin 1985, s. 9-72.
- Szkaradek K., Zych S., *Zarys dziejów parafii Cmolos w latach 1462-1772*, „Rocznik Kolbuszowski”, 2003, 7, s. 27-49.
- Ślanda W., *Giedlarowa w dobie pańszczyźnianej XV-XVIII w.*, [w:] *Giedlarowa - nasze trwanie na tle sześćsetletniej historii podlegąjskiej wsi*, red. M. Kula, Giedlarowa 2010, s. 9-22.
- Śląski K., *Lasy a osadnictwo*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1964, s. 43-60.
- Świeżawski A., *Nadanie ziemi bełskiej Siemowitowi IV*, „Przegląd Historyczny”, 1981, 72, s. 269-287.
- Tarnawski A., *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana w. kor. (1572-1605)*, Lwów 1935.
- The encyclopedia of American forest and conservation history*, red. R. C. Davis, t. 1-2, New York 1983.
- Topolski J., *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1958.

- Topolski J., *Metodologia historii*, Warszawa 1984.
- Trawkowski S., *W sprawie roli kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na ziemiach polskich w XIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1960, 8 (2), s. 183-205.
- Tymieniecki K., *Prawo czy gospodarstwo?*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 1946, 8, s. 275-292.
- Tyszkiewicz J., *Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej. Związki i uwarunkowania przyrodniczo-kulturowe*, Warszawa 1981.
- Tyszkiewicz J., *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1983.
- Velcea I., Toderas T., Crăcea T., Negoescu A., *Pastoral transhumance in mărginimea Sibiului*, „Romanian Journal of Geography”, 2016, 60 (1), s. 85-97.
- Walawender A., *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich*, t. 2, Lwów 1935.
- Wawrzyńczyk A., *Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XVI i początkach XVII wieku*, Warszawa 1962.
- Wawrzyńczyk A., *Studia nad wydajnością produkcji rolnej dóbr królewskich w drugiej połowie XVI wieku*, Wrocław 1974.
- Webersfeld E., *Jaworów: monografia historyczna, etnograficzna i statystyczna*, Lwów 1909.
- Wiślicz T., *Metody ilościowe i jakościowe w badaniach historycznych*, [w:] *Wprowadzenie do metodologii historii*, red. E. Domańska, J. Pomorski, Warszawa 2022, s. 346-358.
- Wiślicz T., *Nowe tendencje w historiografii polskiej po 1989 roku. Raport diagnostyczny*, [w:] *Wielka zmiana: historia wobec wyzwań... Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18-20 września 2019 roku*, red. J. Pomorski, M. Mazur, t. 1, Warszawa-Lublin 2021, s. 267-294.
- Witkowski W., *Jeszcze raz o najdawniejszych zapożyczeniach ruskich (wschodniosłowiańskich) w języku polskim*, „Rocznik Sławistyczny”, 2013, 62, s. 159-167.
- Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966.
- Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, cz. 1-2, Warszawa 1993.
- Wojtanowicz J., *Kotlina Sandomierska. Studium krajobrazu kulturowego*, Lublin 2012.

- Wolski K., *Bartnictwo i pasiecznictwo dorzecza Sanu w XV i XVI wieku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio B”, 1952, 3, s. 93-174.
- Worster D., *Nature's Economy: A Study of Ecological Ideals*, Cambridge 1977.
- Worster D., *The Wealth of Nature: Environmental History and the Ecological Imagination*, Oxford 1994.
- Wyczański A., *O badaniu plonów zbóż w dawnej Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1968, 16 (2), s. 251-271.
- Wyczański A., *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500-1580*, Warszawa 1960.
- Wyczański A., *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego w latach 1500-1600*, Warszawa 1964.
- Wyczański A., *Uwagi o konsumpcji żywności w Polsce XVI w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1960, 8 (1), s. 15-40.
- Wyczański A., *Wieś polskiego Odrodzenia*, Warszawa 1969.
- Young C. R., *The Royal Forests of Medieval England*, Philadelphia 1979.
- Zajda A., *Nazwy staropolskich powinności feudalnych danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa-Kraków 1979.
- Zajda A., *Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600)*, Kraków 1970.
- Zamięcki T., *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1881 dokonanej (Sieniawa, Trynca, Grodzisko, Leżajsk, Podhorce)*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, 1882, t. 6, s. 52-61.
- Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, red. B. Baranowski, W. Hensel, H. Łowmiański, J. Topolski, t. 1-2, Warszawa 1964.
- Zientara B., *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV – XVII wiek*, Warszawa 1954.
- Związek T., *Krajobrazy szesnastowiecznej Polski las – ziemia – woda – ruda darniowa. Powiat kaliski i Wielkopolska w tle*, Warszawa 2022.
- Zych S., *Zarys dziejów parafii w Ostrowach Tuszowskich*, Mielec 2006.
- Źródła kultury ludowej Puszczy Sandomierskiej*, red. K. Ruszel, Kolbuszowa 2014.
- Żabko-Potopowicz A., *Zagadnienie lasów w Polsce przed rozbiorami od schyłku XV do połowy XVIII wieku*, „Sylvan”, 1954, 98 (5), s. 364-388.
- Żytkowicz L., *Plony zbóż w Polsce, Czechach, na Węgrzech i Słowacji w XVI-XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1970, 18 (2), s. 227-253.
- Żytkowicz L., *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych w XVI w.*, Warszawa 1962.

Żytkowicz L., *Ze studiów nad wysokością plonów w Polsce od XVI do XVIII wieku*,
„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1966, 14 (3), s. 457-490.

Spis rycin, tabel i wykresów

Ryciny

Rycina 1. Zasięg terytorialny Puszczy Sandomierskiej według Marii Dobrowolskiej. .	20
Rycina 2. Zasięg Puszczy Sandomierskiej według Franciszka Kotuli.	22
Rycina 3. Plastyczna mapa hipsometryczna Kotliny Sandomierskiej.	26
Rycina 4. Zalesienie terenów dawnej Puszczy Sandomierskiej na tle ziem sąsiednich na mapach z przełomu XVIII i XIX w.	27
Rycina 5. Zasięg terytorialny Puszczy Sandomierskiej w połowie XIV w.	30
Rycina 6. Mezoregiony fizycznogeograficzne dawnej Puszczy Sandomierskiej.	33
Rycina 7. Przyrodnicze uwarunkowania rolnictwa w Puszczy Sandomierskiej.	35
Rycina 8. Zabagnienie we wschodniej części Równiny Tarnobrzeskiej u schyłku XVIII w.	36
Rycina 9. Zabagnienie w północnej części Równiny Tarnobrzeskiej u schyłku XVIII w.	37
Rycina 10. Sieć osadnicza w Puszczy Sandomierskiej w połowie XIV w.	47
Rycina 11. Rozwój sieci osadniczej w środowisku przyrodniczym Puszczy Sandomierskiej w drugiej połowie XIV w.	56
Rycina 12. Rozwój sieci osadniczej w środowisku przyrodniczym Puszczy Sandomierskiej w XV w.	68
Rycina 13. Rozwój sieci osadniczej w środowisku przyrodniczym Puszczy Sandomierskiej w XVI w.	81
Rycina 14. Bartnik	117
Rycina 15. Sieć karczem w Puszczy Sandomierskiej około 1580 r.	139
Rycina 16. Granica pomiędzy Polską i księstwami ruskimi w pierwszej połowie XIV w.	145
Rycina 17. Fragment mapy etnicznej Austro-Węgier sporządzonej na podstawie spisu ludności w 1880 r. przedstawiający obszar dawnej Puszczy Sandomierskiej. ...	147
Rycina 18. Sieć parafialna Kościoła łacińskiego w Puszczy Sandomierskiej u schyłku XVI w.	153
Rycina 19. Sieć parafialna Cerkwi prawosławnej w Puszczy Sandomierskiej u schyłku XVI w.	155

Rycina 20. Fragment księgi sądów bartniczych starostwa leżajskiego dotyczący sesji sądowej z 1547 r.	172
---	-----

Tabele

Tabela 1. Areał rolny we wsiach powiatu sandomierskiego na terenie Puszczy Sandomierskiej w świetle rejestrów poborowych z 1506 i 1578 r.	88
Tabela 2. Areał rolny we wsiach ziemi przemyskiej na terenie Puszczy Sandomierskiej w świetle rejestrów poborowych z 1507 i 1579 r.	89
Tabela 3. Areał rolny we wsiach powiatu lubaczowskiego na terenie Puszczy Sandomierskiej w świetle rejestrów poborowych z 1507 i 1578 r.	90
Tabela 4. Struktura upraw czterech najważniejszych zbóż w folwarkach w dobrach królewskich na terenie Puszczy Sandomierskiej na podstawie wysokości zbiorów w 1564-1565 r.	94
Tabela 5. Wysokość plonów czterech głównych zbóż w folwarkach we wsiach starostwa sandomierskiego i tenuty bratkowickiej w 1564-1565 r.	97
Tabela 6. Wysokość plonów czterech głównych zbóż w folwarkach we wsiach starostwa sandomierskiego i tenuty bratkowickiej w 1569-1570 r.	97
Tabela 7. Wysokość plonów czterech głównych zbóż w folwarkach we wsiach starostwa sandomierskiego w 1587-1588 r.	98
Tabela 8. Wysokość plonów czterech głównych zbóż w folwarkach we wsiach starostwa sandomierskiego w 1595-1596 r.	98
Tabela 9. Wysokość daniny miodowej składanej przez mieszkańców wsi Krowica w 1535 r.	112
Tabela 10. Liczba bartników we wsiach starostwa zamechskiego w 1565 r. oraz udział składanych przez nich danin w ogóle dochodów.	115
Tabela 11. Liczba bartników we wsiach starostwa leżajskiego w 1565 r. oraz udział składanych przez nich danin w ogóle dochodów.	116
Tabela 12. Wysokość daniny miodowej składanej przez mieszkańców starostwa sandomierskiego oraz liczba posiadanych przez nich barci w 1602 r.	119
Tabela 13. Łowcy we wsiach starostwa sandomierskiego w latach 1565-1602.	124
Tabela 14. Młyny w Puszczy Sandomierskiej na obszarze powiatu przemyskiego i lubaczowskiego w 1507 i 1579 r.	136
Tabela 15. Wysokość czynszu płaconego przez kmieci we wsi Giedlarowa w 1564/1565 r.	164

Wykresy

Wykres 1. Liczba owiec we wsiach starostwa lubaczowskiego w 1507, 1535 i 1565 r.	104
Wykres 2. Udział dochodów z podatków i danin od pasterstwa i hodowli na tle ogółu dochodów ze wsi Babice, Ożanna, Różaniec i Żuków w 1564/1565 r.	105
Wykres 3. Udział danin bartniczych w ogóle dochodów wsi st. sandomierskiego w 1565 r.....	118
Wykres 4. Struktura powierzchni posiadanego areału przez mieszkańców wsi Basznia w 1535 r.....	158
Wykres 5. Struktura powierzchni posiadanego areału przez mieszkańców wsi Dębno w 1565 r.....	158
Wykres 6. Struktura powierzchni posiadanego areału przez mieszkańców wsi Jeżowe w 1588 r.....	158

Indeks miejscowości

Babice	63, 69, 71, 87, 89, 105, 108, 114, 115, 156, 166	Cmolas	61, 62, 69, 76, 88, 151, 193
Basznia	60, 69, 87, 90, 104, 110, 126, 134, 140, 149, 156, 157, 158, 162, 170	Czarna (woj. sandomierskie)	77, 82
Białobrzegi	69	Czarna (z. przemyska)	69
Biały Bór	77, 82	Czernilawa	82, 156
Bieliniec	64, 69, 88	Czerwona Wola	82, 89
Bieliny	44, 48, 64, 77, 88, 150	Dachnów	50, 57, 58, 90, 94, 156
Bihale	76, 82, 90, 156	Dąbrowica (woj. lubelskie)	80, 82
Biłgoraj	22, 78, 80, 82, 154	Dąbrowica (woj. sandomierskie)	69, 88
Biszcza	70, 71, 82, 89, 108, 156	Dąbrowica (z. przemyska)	65, 69, 89
Boreczek	77, 82	Dębno	52, 53, 57, 89, 91, 116, 126, 156, 157, 158
Brandwica	55, 57	Dobra	65, 69, 87, 89, 156
Brandwiczka	69	Dołęga	80, 82
Bratkowice	38, 65, 69, 72, 77, 92, 93, 94, 97, 102, 108, 109, 128, 129, 130, 131, 173	Drohomyśl	66, 69, 73, 87, 90, 156
Brzyska Wola	82, 156	Dybków	60, 69, 87, 89, 152, 161
Bukowina	74, 82, 87, 89	Dzikowiec	74, 82, 88, 168, 169
Cetula	82, 89, 156	Dzików	63, 69, 87, 90, 92, 93, 94, 128, 156
Cewków	65, 69, 87, 90, 149, 156	Giedlarowa	57, 58, 69, 89, 92, 93, 94, 115, 116, 122, 147, 151, 163, 164, 167, 168, 193
Charzewice	44, 48, 64, 88, 150	Glinianka	77, 82, 88
Chmielek	58, 63, 69, 89, 156	Glinnik	64, 69
Chmielów	43, 48, 65, 86, 88, 91, 93, 94, 97, 98, 119, 123, 124, 128, 132, 136, 163	Głogów	19, 75, 82
Chorzeliów	46, 48, 65, 86, 88, 150	Gniewczyna	69, 89, 151
Chotylub	80, 82	Gościejec	71, 82, 90, 149, 156
Cieszanów	80, 82	Gorzyce (woj. sandomierskie)	23, 28, 43, 48, 88, 91, 94, 97, 127, 137, 138, 150, 160, 163

Gorzyce (z. przemyska)	82, 89, 160	Kolbuszowa	66, 69, 152
Górno	72, 77, 80, 82, 88, 191	Komorów	82
Grębów	44, 48, 88, 117, 119, 120, 123, 124, 128, 129, 135, 163, 168	Koniaczów	54, 57
Grochowe	82	Kopki	54, 57, 72, 86, 88
Grodzisko	19, 63, 64, 67, 69, 87, 89, 151, 195	Korchów	82, 89, 108, 156, 166
Gromada	80, 82, 132	Korzenica	61, 69, 89, 156
Horyniec	28, 60, 69, 90, 156, 182	Kosowy	76, 82
Hruszów	66, 69, 90, 113, 156, 170	Kozodrza	82
Jarocin	76, 82, 123	Krowica	66, 69, 90, 112, 113, 156, 170
Jasionka	59, 69, 87, 89	Krownice	82
Jastkowice	51, 55, 57, 59, 88, 117, 119, 123, 124, 134, 140, 168	Królówstów	82, 90, 156
Jastrzębiec	79, 82, 89	Krzeszów	22, 45, 48, 52, 87, 89, 108, 134, 137, 138, 150, 151, 156
Jaślany	46, 48, 65, 86, 88, 119, 121, 123, 124, 163, 168	Księżpól	54, 57, 58, 89, 108, 109, 127, 129, 138, 156
Jaworów	61, 69, 137, 138, 150, 151, 156, 194	Kulno	62, 69, 89, 108, 156
Jazów (Stary)	61, 69, 156	Kuryłówka	82, 89, 91, 116, 148, 149, 156, 167
Jazów Nowy	69	Kurzyna	76, 82, 119, 123, 132, 168
Jelna	70, 82, 89, 91, 116, 149	Laszki	54, 57, 89, 151, 156
Jeżowe	73, 82, 88, 119, 140, 157, 158, 168	Leżachów	54, 57, 89, 156
Kamień	78, 82, 119, 140, 168	Leżajsk	19, 45, 48, 52, 53, 57, 58, 60, 64, 70, 71, 82, 91, 126, 132, 138, 140, 141, 146, 150, 151, 156, 168, 185, 190, 195
Kamionka	82	Lipiny	79, 82, 108
Kępie	77, 82, 88	Lipnica	82, 88, 140, 141, 168, 169
Kłyżów	82	Lipowiec	73, 82, 90, 94, 156
Kobylnica Ruska	58, 67, 69, 90, 94, 113, 131, 132, 156	Lubaczów	42, 48, 50, 51, 57, 58, 66, 73, 92, 93, 94, 120, 127,
Kobylnica Wołoska	67, 69, 90, 156		
Kochanówka	66, 69, 90, 156		

	137, 138, 140, 146, 150, 156, 160	Obsza	51, 52, 57, 63, 75, 89, 108, 114, 115, 138, 156, 170
Lubliniec	66, 69, 73, 87, 90, 104, 107, 113, 114, 126, 156, 160, 161, 163, 170	Ocieka	58, 69, 77
Luchów	79, 82, 89, 156, 161	Oleszyce	58, 69, 77, 80, 82, 87, 90, 92, 93, 94, 150, 151, 156
Łętownia	82	Opaka	66, 69, 90, 113, 120, 134, 156, 167
Łowisko	80, 82, 121	Ostrowy Tuszowskie	74, 82, 88
Ługnica	82, 88	Ostrów	44, 48, 80, 122
Łukawiec	62, 69, 87, 90, 101, 156	Ożanna	61, 62, 69, 89, 103, 105, 106, 114, 115, 116, 126, 129, 130, 156, 165, 171
Łukowa	53, 54, 57, 58, 87, 89, 92, 93, 94, 108, 114, 115, 126, 132, 138, 151, 169	Padew	46, 48, 86, 88, 98, 107, 117, 119, 123, 124, 132, 137, 140, 141, 151, 163, 165, 169
Makowisko	82, 89	Pilchów	64, 69, 88
Malinie	61, 69, 86, 88	Piskorowice	59, 60, 69, 89, 123, 156, 160, 169
Manasterz	69, 89, 156	Pław	64, 69, 73, 88, 108, 119, 123, 124, 159, 163, 168
Mechowiec	76, 82, 88	Płusy	63, 69, 89, 108, 156
Miękisz	65, 69, 90, 156	Pniów	50, 57, 70, 151
Młodów	51, 57, 90	Podemsczyzna	80, 82, 156
Mokrzyszów	65, 69, 88, 91, 93, 94, 97, 98, 132, 136, 159, 163	Połoin	79, 82, 89, 156
Motycze Małe	50, 55, 57, 88	Potok	71, 76, 82, 89, 108, 156
Motycze Wielkie	55, 57, 88	Przewrotne	72, 82
Mrowla	49, 57, 65, 108, 128, 150	Przędziel	64, 69, 73, 77, 88
Nahaczów	58, 69, 87, 90, 138, 156	Przyłęk	69, 88
Nielepkowice	60, 69	Przyszów	46, 48, 88, 119, 121, 123, 124, 125, 129, 130, 131, 134, 135, 137, 173, 190
Niemirów	79, 82, 156	Pustków	59, 69
Nienadówka	82, 89		
Nisko	59, 64, 69, 88, 92, 94, 97, 98, 119, 124, 163, 168		
Niwiska	76, 82, 134		
Nowe Sioło	58, 69, 80, 87, 90, 156		
Nowy Lubliniec	73, 82		
Obojna	77, 82, 88		

Pysznica	19, 73, 82, 88, 98, 152, 168	Sokolniki	42, 43, 48, 88, 119, 121, 122, 124, 128, 138, 163, 169, 173
Raławice	44, 48, 64, 88	Sokołów	19, 75, 82, 121, 152
Radawa	54, 57, 89, 131, 133, 156	Sokołówka	80, 82
Radomyśl	79, 82	Sól	80, 82, 154
Radruż	60, 69, 90, 104, 113, 126, 132, 149, 156, 159, 163, 166, 167, 171	Stare Miasto	89, 91, 92, 94, 115, 116, 156, 167, 172
Rakówka	82	Stare Sioło	58, 69, 90, 92, 93, 94, 156
Raniżów	50, 57, 72, 75, 88, 98, 119, 135, 151, 168	Stobierna	55, 57, 89
Rogoźnica	82	Studzieniec	82
Różaniec	71, 82, 87, 89, 105, 108, 114, 115, 156	Styków	75, 82
Rudnik	72, 82	Szczutków	51, 57, 62, 90, 134, 156
Ryszkowa Wola	80, 82, 156	Szówsko	54, 57, 89, 127
Rzeczyca (Wielka)	55, 57	Świdnica	58, 60, 69, 90, 156
Rzeczyca Mniejsza	69	Świerczów	76, 82
Rzuchów	70, 82, 89, 115, 116	Tarnogród	74, 76, 79, 82, 132, 141, 150, 152, 156
Sarżyna	55, 57, 89, 91, 115, 116, 123, 126, 127, 129, 130, 138, 152, 156, 160, 165, 191	Trynča	69, 89, 127, 144, 171, 183
Siedlanka (z. przemyska)	70, 82, 89, 91, 115, 116, 161	Trzebuska	82, 89
Siedlanka (woj. sandomierskie)	82	Trześnik	76, 82
Sieraków	80, 82, 108	Trześń (k. Chorzelowa)	76, 82
Skowierzyn	64, 69	Trześń (k. Kolbuszowej)	76, 82
Skowierzynek	64, 69	Trzęsówka	62, 69, 76, 88
Skrzyszów	65, 69	Turbia	43, 48, 77, 88, 121, 122, 138
Smolarzyny	82, 89, 160	Turza	82, 89, 121
Sobów	51, 57, 65, 88, 119, 120, 123, 124, 125, 128, 163, 168, 173	Tuszów	65, 69, 88, 92, 93, 94, 97, 98, 140, 163, 166
		Ułazów	63, 69, 87, 90, 156
		Werynia	66, 69, 76
		Wiązownica	60, 69, 87, 89, 152, 156, 161
		Wieloborowice	64, 69

Wierzawice	52, 53, 54, 57, 87, 89, 92, 93, 94, 115, 116, 126, 127, 167, 171	Wywłoka	60, 69, 116, 126, 167, 173
Wierzbiany	61, 69, 156	Zabajka	75, 82
Wietlin	54, 57, 87, 89, 127, 156	Zaczernie	59, 69, 89, 122, 151
Wola Baranowska	69	Zaklików	22, 73, 74, 82
Wola Biska	71, 82	Zaleszany	44, 48, 64, 77, 88, 138, 150
Wola Brzeźnicka	69	Załuże (woj. bełskie)	65, 69, 90
Wola Dworzecka	82	Załuże (z. lwowska)	61, 69, 156
Wola Grodziska	82, 89	Zamch	31, 51, 52, 53, 57, 63, 87, 89, 92, 93, 94, 100, 108, 113, 115, 121, 128, 129, 131, 137, 138, 156, 170
Wola Kotowa	65, 69, 88	Zaosice	55, 57, 59, 88
Wola Obszańska	75, 82, 89, 108	Zarzecz	19, 59, 64, 69, 73, 88, 107, 108, 109, 119, 123, 124, 159
Wola Przyłęcka	77, 82, 88	Zawadka	82
Wola Raniżowska	50, 57, 86, 88, 117, 119, 120, 123, 124, 138, 140, 141, 163, 168, 169, 173	Zawadów	82, 156
Wola Rzeczycka	69	Zbydniów	55, 57, 65, 88, 135
Wola Tanewska	69, 88	Zielonka	82
Wola Zarczycka	78, 82, 144, 152	Żabno	43, 48, 122
Wolica (k. Przędziela)	82	Żdźary	69
Wolica Laszki	82	Żmijowiska	60, 69, 90, 152, 156
Wolica Ługowa	69	Żołynia	67, 69, 89
Wolica Piaskowa	69	Żuków	66, 69, 71, 90, 101, 103, 105, 110, 114, 126, 132, 156, 160, 163
Wólka Łamana	82		
Wroców	69, 90, 134		
Wróblaczyn	55, 57, 90, 156		
Wysoka	59, 69, 89		